

Настоящото издание е резултат от работата по проект „София-Скопие: културна динамика на градските пространства“, осъществен с подкрепата на Столична община, финансиран по Програма „Култура“. Сборникът е своеобразно продължение на предходните „София-Скопие: културни модели и миграции“ (2019) и „София-Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия“ (2021).

Градовете са сложни селищни структури, които имат дълга история. Различията в представите и оценките за тях са не по-малко динамични, отколкото същинските социални и културни процеси. Непрестанните промени, които са типични за живота и битуването на човека, обуславят културната динамика на градските пространства. Именно тази идея е залегнала в темата на сборника, представена чрез петнайсет научни статии с примери от България и Северна Македония.

ISBN: 978-619-7736-60-1

9 786197 736601

София – Скопие:
Културна динамика на градските пространства

СОФИЯ – СКОПИЕ:
културна динамика
на градските пространства

СОФИЯ – СКОПИЕ:

културна динамика на градските пространства

СОФИЯ – СКОПИЕ:

културна динамика
на градските пространства

София, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

София – Скопие: културна динамика
на градските пространства

© Стамен Кънев, Марина Яниславова, Божидар Първанов,
Надежда Иванова, съставители, 2023

© Марина Яниславова, Райна Антонова, Мирјана Мирчевска,
Виктор Трајановски, Душица Брачик, Маја Доновски Лукаревска,
Радослава Кънева, Божидар Първанов, Маргарита Карамихова,
Петя Банкова, Радина Илиева, Надежда Иванова, Роберта
Колева, Златина Богданова, Камелия Петкова, Стамен Кънев,
автори, 2023

© НБКМ – БИА, сигнатура: С III 1726, снимка на корица

© Биляна Карастоянова, снимка на корица, 2023

© Дора Иванова, дизайн на корица, 2023

© Издателство Ерове, 2023

ISBN 978-619-7736-60-1

София, 2023

Предговор7

Марина Яниславова/Визуална памет за Охрид в сбирката
„Портрети и снимки“ на Национална библиотека „Св. св. Ки-
рил и Методий“14

Райна Антонова/Спортът и туризмът в Стара Загора като част
от градските развлечения през първата половина на XX в.30

Мирјана Мирчевска/Урбана структура на просторот: први-
те 100 години на Дебар маало55

Виктор Трајановски, Душица Брачик/Скопскиот „Форум“ –
секавање за урбаниот простор85

Маја Доновски Лукаревска/Квалитети на јавниот простор –
плоштад „Македонија“107

Радослава Кънева/Зеленото наследство на градовете като
фактор за устойчиво градско развитие по примера на град-
ските паркове в три български града: Бургас, Пловдив и Ста-
ра Загора134

Божидар Първанов /Социокултурна динамика на сакралните пространства в малкия пограничен град (по примера на Петровски кръст край Драгоман)	160
Маргарита Карамихова /„Де-столицизирана“ етнография	186
Петя Банкова /Насилието над деца между традицията, дисциплинирането и престъплението	207
Радина Илиева /Противообществени прояви на малолетни и непълнолетни в България – предотвратяване и превантивна дейност през втората половина на ХХ в.	222
Надежда Иванова /Пространство, обекти и колективи в игрите на децата в софийския квартал „Лозенец“	246
Роберта Колева /Трансформации на родителските практики в големия град: родителският кооператив като алтернативна форма за отглеждане на деца в гр. София	272
Златина Богданова /Творческите квартали на България: състояние и перспективи за развитие	300
Камелия Петкова /Градските фестивали в Садово, Берковица, Вършец и Габрово: разпознаваемото лице на локалните общности	326
Стамен Кънев /Доброволчеството след природни бедствия. По примера на Варна (2014) и Берковица (2023)	345

ПРЕДГОВОР

НАСТОЯЩИЯТ СБОРНИК се явява третото издание от поредицата „София-Скопие“, която е плод на усилията на изследователи в областта на социалните и хуманитарните науки от България и Северна Македония. Както в идейното начало, което се постави през 2019 г., така и сега основен инициатор е екип от млади учени от Академичното етнологско сдружение – СУ (съставителите). Предложеното издание продължава установените традиции на сътрудничество между АЕС – СУ и Университета „Св. св. Кирил и Методий“ – гр. Скопие, Северна Македония.

Градовете са сложни селищни структури, които имат дълга и бурна история. В нея драматично се преплитат човешки съдби, безброй събития и също толкова превратности. Съвкупността от всичко това оформя специфичната характеристика на отделния град и го прави забележителен и с индивидуалност. Неслучайно говорим за него като за жив организъм. В средите на антропологията и етнологията той се приема като присъщ на човека – общността го изгражда, обживява и непрекъснато видоизменя, за да го приспособи към променящите се време и околна среда (Варзоновцев 2003; Геел 2016; Симеонова 2012 и др.).

Макар и често противоречиви, стереотипните представи за града и селото изграждат образа на едните като динамични и преобразяващи се, а на другите като консервативни

и статични. Бурните урбанистични процеси, които следват Втората световна война, предпоставят миграцията от селата към градовете. Непрестанните процеси на промени, които са типични за живота и битуването на човека, обуславят културната динамика на градските пространства. Различията в представите и оценките за града са не по-малко динамични, отколкото същинските социални и културни процеси. Именно тази идея е залегнала в темата на настоящия сборник – представяне на градски изследвания през призмата на етнологията, културологията, социологията, историята, философията и др., за да се опознаят по-добре същността, характеристиките и развитието на градовете, с примери от България и Северна Македония.

Текстовете обединяват научни търсения и теми от сферата на градските изследвания, пречупени през призмата на разнородни подходи. Авторите в сборника използват съвкупността от методи, присъщи за социалните и хуманитарни науки. Един възможен поглед към миналото предлагат документалните и фотографските архиви. Чрез тях имаме възможност да усетим отминали епохи и да видим вече изчезнали места, събития и хора. Към техните богатства се обръща Марина Яниславова в своето изследване върху образа на Охрид от първата половина на XX-ти век. Като се спира върху някои исторически и съвременни процеси, авторката анализира снимките в перспективата на пълноправен и важен исторически извор, който обогатява и разширява познанието. Трябва да се отбележи, че в хода на проучването ѝ на една конкретна снимка на Охрид от архива на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, тя засвидетелства приемственост между поколенията от известната фотографска фамилия Карастоянови.

Райна Антонова-Тончева също използва архивни снимки в изследването си, които онагледяват превръщането на спорта в част от свободното време и градската култура в Стара Загора в контекста на модернизационните процеси през първата половина на XX век. Текстът е фокусиран върху създаването

и дейността на първите спортни и туристически дружества, появата на футбола и професионалната борба в града. Авторката показва изграждането на социални връзки въз основа на спортните занимания на старозагорци. Статията показва как желанието за практикуване на различни видове спорт предпоставя нуждата от обособяването на подходящи за целта места и води до промяна в пространственото организиране на града.

Миряна Мирчевска тематизира сложните и дълготрайни процеси, които показват специфичната връзка между човека и града. Изследователският фокус попада върху квартал „Дебър“ в Скопие, който в началото и средата на миналия век се обособява като важен образователен, спортен, културен и икономически център на града. Авторката представя първите заселници, техните жилища, професии, традиции, взаимоотношенията помежду им в сложен социален и политически контекст. Антропологичният подход към всекидневието в квартала, както в исторически, така и в съвременен контекст дава възможност за проследяване на различни културни практики, начините за себепредставяне и постепенно преобразяване на градското пространство.

Сред част от статиите се откроява една от съвременните тенденции в етнографското осмисляне на публичните пространства. Става дума за този специфичен подход, формулиран най-ясно от Сета Лоу (Low, S. 2016.), но наченат още в трудовете на Пиер Бурдийо, Анри Лефевр, Мишел Фуко и др., който поставя акцент върху оспорването на пространството и неговата роля като социално-политически фактор. Три от статиите в настоящия сборник – колективното изследване на Виктор Трајановски и Душица Брачик, както и трудовете на Маја Доновски Лукаревска и Радослава Кънева осъществяват своите търсения именно в тази парадигма. Първата от двете разработки проследява съдбата на един конкретен топос, разположен в рамките на централната част на Скопие. Така нареченият „Форум“ представлява пространствена точка в столичния град, която в продължение на години играе роля на

своеобразен „център“ и място за общуване на различни субкултури, оставайки същевременно „невидим“ за по-голямата част от обществото. Второто изследване, осъществено от Маја Лукаревска, се придържа към сходни научни параметри. Акцентът в случая е поставен върху публичното пространство на централния площад „Македония“ в Скопие и най-вече неговото осмисляне и остойностяване от гражданите с оглед на различни качества като инклузивност, комфорт, безопасност и др. Статията на Радослава Кънева се фокусира върху управлението и социализацията на шест градски парка в три български града – Бургас, Пловдив и Стара Загора. Авторката повдига актуални и значими въпроси като успешното включване на вече съществуващите зелени пространства и устойчивото и екологично им развитие в градската среда.

Изследването на Божидар Първанов разглежда Петровския кръст край Драгоман като един от най-значимите сакрални топоси в региона в светлината на един по-широк антропологичен смисъл на категориите пространство и място. Статията насочва към социокултурните фактори, които влияят върху композицията на сакралните пространства, и тяхното включване в селищния пейзаж. Същевременно разкрива съзидателната функция на общностната ритуална дейност върху тяхната концептуализация. Авторът показва как сложната динамика на изследваните процеси може да даде същностно познание за реализирането на местни социални нагласи и рефлексии.

Статията на Маргарита Карамихова представя първите резултати от изследване на миграцията през последните години от София към малък град в покрайнините на столицата. Темата е разгледана в контекста на изследванията на субурбанизацията чрез актуалните подходи в тази научно-изследователска област. Авторката анализира темата чрез метода на автоетнографията, като описва историята на собственото си преселване от големия град в малкия Костинброд.

Петя Банкова насочва читателя към един актуален и приковал вниманието на широката общественост през послед-

ните години въпрос – за насилието над по-слабия, с акцент върху децата. Водена от изследователския си нюх задава рамките на едно бъдещо изследване, което да включи усилията на различни институции, специалисти и подходи. Тя разглежда проблема в историческата му перспектива у нас и на Балканите от края на XIX в. до наши дни. Съвременното състояние е очертано чрез представяне на статистика от България и Северна Македония.

Радина Илиева изследва децата и детството, но през призмата на противообществени прояви от различен характер на малолетните и непълнолетните в годините на социализма в България, като посочва някои от постиженията и от предходния период. Чрез анализиране на архивни документи авторката представя подходите на държавната власт за превенция и борба с детската престъпност в рамките на десетилетията между 1944–1989 г. Управляващите тогава възприемат съветския модел на педагогическите практики, като проучването показва основните недостатъци и пречки при наложените превъзпитателни методи.

Статията на Надежда Иванова придава на градските изследвания един своеобразен социално-психологически ракурс. Фокусирана върху детските взаимоотношения като форма на социализация, статията проследява процесите, при които игрите и забавленията на открито допринасят за създаването на микрообщности и интегрирани пространства. В същата посока се акцентира и върху проблеми като устойчивостта на връзките, споделената памет и ролята на игровия елемент в създаването на социална среда.

Текстът на Роберта Колева представя един от най-съвременните и наболели проблеми в софийското общество – недостигът на свободни места в държавните детски градини. Авторката представя родителските кооперативи като алтернатива на отглеждането и възпитанието на децата в условията на недалновидна социална политика на местната власт. Вследствие се оформят специфични общности от родители, които налагат своите стандарти и разбираня в опит да кул-

тивират самостоятелност, свободомислие, самоувереност и емоционална интелигентност както у своите, така и у поверените им деца.

Статията на Златина Богданова представлява приносно изследване върху едно явление, което се откроява особено ярко през последните години в България. Става дума за т.нар. „творчески квартали“, които са резултат от модерното развитие на градското устройство и благосъстояние. Текстът предоставя разнообразни примери за подобни инициативи от страната, поставяйки акцент върху остойността на архитектурното наследство на градските центрове, както и типове взаимноотношения, които се осъществяват между основните инициатори в това поле – местна власт, урбанисти, архитекти, артисти от различно естество, предприемачи и др.

Камелия Петкова представя темата за градските фестивали, провеждани в четири български града, изследвани с методите на социологията. В статията откриваме, че пъстрата характеристика на тези събития създава условия за подобряването на икономическия и социален фон на местата, където се провеждат. Представени са цитати от жители на градовете и участници във фестивалите. Те са разгледани като обединяващ и укрепващ колективната идентичност фактор.

Накрая, но не на последно място, се нарежда темата за града по време на криза, в полето на антропология на бедствията. Стамен Кънев разглежда два примера на наводнения от последното десетилетие в България – в кв. „Аспарухово“, Варна (2014) и Берковица (2023). Авторът изследва важната роля на доброволческия труд за възстановяване след опустошенията в резултат от бедствия и представя основните характеристики на доброволчеството в исторически и съвременен план. Текстът дава възможност то да бъде осмислено като един от основните показатели за развитието на гражданското общество, взаимопомощта и солидарността по време на криза, разглеждайки връзката между човешкото присъствие и пространството в градовете през призмата на най-често срещаните природни бедствия.

Широкият кръг от засегнатите теми и сюжети в настоящия сборник е показателен, че изследването на градовете е актуално и динамично поле, което позволява проучване от различни перспективи. Вярваме, че публикуваните статии ще допринесат както за разбирането на някои исторически и съвременни проблеми и процеси, развиващи се в градското пространство на Балканите, така и за продължаване на дискусиите в академичните и публичните среди. Погледът към културната динамика на градските пространства „от гледна точка“ на изследователи с различен профил от България и Северна Македония е предпоставка за разширяване на проучванията на поставените идеи и въпроси.

Библиография

Варзоновцев, Д. 2003. Антропология на града: Градът видим и невидим 1988–2003. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Геел, Ян. 2016. Градове за хората. Пловдив: Издателство „Жанет 45“.

Симеонова, Г. 2012. Проблеми на българската градска култура. Т. 7, Градът: обживяване на пространството. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.

Low, S. 2016. Spatializing Culture. The Ethnography of Space and Place. New York: Routledge.

От съставителите

Визуална памет за Охрид в сбирката „Портрети и снимки“ на Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Марина Яниславова

Abstract: *The article is focused on the potential of the old photographs as a source for the history and cultural dynamics of cities, following the example of Ohrid. The research is based on an analysis of archival photographs from the Bulgarian Historical Archive of the National Library "St. St. Cyril and Methodius", as well as anthropological social media observation and interviews with creators of photo-sharing sites and pages. These photographs bring to life forgotten or destroyed buildings, views and symbolic places of urban culture, and in some cases – people and social practices. The main thesis of the article is that they have valuable knowledge about the past. On the other hand, their exchange and the ways in which they are perceived today make them a source of knowledge about modern processes and phenomena.*

Keywords: *archives, photography, Ohrid, social history, visual anthropology*

ОЩЕ ОТ ПЪРВИТЕ ГОДИНИ след появата на фотографията по българските земи нейната връзка с историята е неразривна, защото едната е призвана да отразява другата чрез запечатването в образи на исторически личности, събития и места. Като културен феномен и същностна част от процесите на модернизация тя навлиза в живота на българите – първоначално на търговските, политически и интелектуални елити, а постепенно и на всички останали. Днес различните архиви, музеи и частни колекции разполагат с огромно визуално наследство, което да допълва картината за миналото и чийто нарратив започва там, където този на текстовите документи спи-

ра. От зората на фотографията тя възприема града като една от най-важните си теми (Hürpauф 2006: 490).¹ Настоящото проучване е фокусирано върху потенциала на старите снимки като извор за историята и културната динамика на градовете и техните пространства по примера на Охрид, обживяни и променящи се под въздействието на постоянните им обитатели и гости. Водещ е възгледът, че фотографските изображения представляват голяма част от „човешкото познание за облика на миналото и обсега на настоящето“ (Зонтаг 2013: 8) и в такава темпорална ос са разгледани представителни примери на градски фотографии от първата половина на XX век и някои съвременни употреби на стари снимки.

Изследването е базирано на анализ на фотографии от Български исторически архив на Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, антропологично наблюдение в социалните мрежи и интервюта със създатели на сайтове и страници за споделяне на снимки, които вдъхват нов живот на позабравени или изчезнали сгради, изгледи и знакови за градската култура места, а в някои случаи – хора и социални практики.² Такава методологична рамка позволява изследване на миналото на града чрез още един ключ – визуалните документи. Същевременно дава възможност за документирание и анализ на потребността от търсене, разглеждане и споделяне на старите фотографии в различни социални медии. Основната теза на текста е, че те имат ценна познавателна стойност за миналото, но от друга страна, техният обмен и начините, по които биват възприемани днес, ги превръщат в източник на познание за съвременни процеси и явления.

1 Хюпауф дава пример със снимки на Талбот, Дагер, Самюел Морз, Едуард Антъни и други пионери на фотографията, които създават възможност да се покаже образът на града като съгласувано единство от сгради, пространства, улици и площади.

2 За отделни аспекти на изследването са използвани разговори, фокусирани върху определена тема със съвременни практикуващи фотографи. Такъв е случаят с опита да се датира приложената снимка с точност до година, за чийто успех благодаря на Биляна Карастоянова.

Статията представя образа на Охрид от първата половина на XX век, а изборът на градски топос се оказва методологически с оглед на богатото му представяне в сбирката, което подчертава неговото място в паметта на българите в разглеждания период (Снегаров 1943: 5). Охрид привлича вниманието на много фотографи и художници и съдържателното му образно документиране не е случайно – със своите природни, географски и исторически дадености той се превръща в популярно, снимано и рисувано място на територията на Република Северна Македония. Въпреки че в икономическо отношение периодът между двете световни войни може да бъде окачествен като труден, през 30-те години на XX век градът се сдобива с модерен водопровод и електрификация, а към края на десетилетието се утвърждава като най-посещавания от туристи град в Македония и един от най-популярните курорти в Югославия (Христов 2016: 417–418).

Сбирката „Портрети и снимки“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ представлява една от най-старите (Попсавова 1975: 7) и най-богатите (Кавалжишева 2007: 232) колекции от снимки и пощенски картички в страната, наброяваща около 80 000. Привлекателна е не само със своя обем, но и с многообразието си в жанрово отношение и времеви обхват. В нея могат да бъдат открити портрети на лица от периода на Българското възраждане, на политически и културни събития, изгледи от градове, селища, исторически места, битови снимки и др. (Попсавова 1975: 8–9). Силата на фотографията е в „социалните послания“ и в опазването на националната памет (Галибов 2017: 12), индивидуална и общностна. Същевременно тя е свидетелство за модернизация и част от културата. Старата снимка като единичен обект и архивните колекции като по-широка изследователска категория са разгледани в светлината именно на тези свои проявления.

Снимката като източник на познание за миналото

Неизчерпаемият ресурс на снимковите архиви е податлив на множество изследователски подходи и интерпретации в различни сфери на науката. Снимката със своята познавателна стойност на самостоятелен и важен исторически документ има потенциала да разкрива разнообразни сведения за хората, местата и времето, в което е създадена. За да се превърне една снимка в източник, тя трябва да бъде използвана като такъв (Stoellger 2013: 23).³ Пренебрегването на визуалните материали в качеството им на изследователски компонент води до пропуски, тъй като те допълват и коригират факти, свързани с определена тема и допринасят за обогатяването на историята на българската фотография (Симеонова 2003: 34).⁴ Привличането на визуални документи в изследванията е необходимо продължение, което разширява изследователската перспектива и разнообразява набора от традиционно приетите видове източници.

Като физически обект от материалния свят на хората снимките имат характерни социални и културни измерения, които могат да бъдат предмет на самостоятелен анализ – как и от кого са направени, къде са заснети, в какъв културно-исторически контекст се зараждат различните фотографски практики и техники, кой застава пред обектива на фотоаафа и от какви подбуди е воден, какви обекти и локации избират фотоааграфът, какви са по-нататъшните употреби на снимките и много други. Материалната форма като свидетелство за разчитане на символното значение на отделна снимка, както и нейната история също могат да бъдат анализирани

3 Тезата на Щьолгер е, че понятието „извор“ е основна метафора в историческия дискурс, а образите като извори обогатяват знанието за миналото, внасяйки нова сетивност.

4 Историята на българската фотография не се вписва плътно във формално установените граници на българската история, а отделни фактори, личности, процеси на модернизация и социални реалности влияят върху нея и очертават неин собствен път на развитие. По-подробно за историята на българската фотография Вж: Галибов, Зафер. 2017. Факти, събития и практики из историята на Българската фотография (1839–1959).

самостоятелно (Касабова 2015: 182). Не без значение остава и въпросът за правилното и надеждно опазване и съхранение на снимките, станали част от архивните колекции.

Фотографията се изгражда като „неоспорим творец на историята“ чрез своята възможност да си проправя път по градските улици, площади, фабрики, сред природата и всички места, обитавани от хората (Попсавова 1984: 26). Най-важни за целта на настоящето проучване са изгледите от населени места като визуално удостоверение за големите промени, настъпили в градовете и селата от края на XIX и първата половина на XX век (Попсавова 1989: 9).⁵ Старите фотографии привеждат историческо познание, същевременно те са „извор за културен и социален светоглед“ (Тончева 2007: 125). „Фотографският акт възпроизвежда ежедневието, паметта, ритуала, жестовите, отразява емоционалното състояние на човека и средата му“ (Галибов 2017: 9). Фотографията, поставена в пълния контекст на социалните и хуманитарните науки, дава същностно познание за хората – фотографии и фотографирани, както и за онова, което те искат да бъде запечатано, отразено и съхранено.⁶

Снимките са преносители на визуална памет и културни идеи и посредством тях допринасят за изследване и преосмисляне на миналото на градовете, а в много случаи ги показват така, както никога вече не могат да бъдат видени. Чрез пощенски картички се регистрират „промените в лицето на града“ (Ненов 2016: 220). Това твърдение е валидно и за старите фотографии. Пощенските картички обикновено търсят представителността на градовете – площади, градски градини, административни сгради, комуникационни точки като гари, пазари и места за среща, знакови за града символи и места на памет, пространства на публична изява. Пър-

⁵ Благодарение на старите снимки имаме визуална представа за важни исторически личности, например за тези, запечатали имената си в политическата история на България (Иванов 2014: 127–128).

⁶ Повече за общите черти и преплетените пътеки на фотографията, етнографията и антропологията Вж: Парушева, Д. 2019. Описание на образите – образи на описанието. В: Българска етнология, кн. 1, 5–15.

вообраз на пощенската картичка като специфичен вид медия най-често е снимката. Фотографията, от своя страна, отразява същата представителност, но би могла да бъде много по-разнообразна в жанрово и стилово отношение – хората на града, отделни ракурси към по-лични/не толкова публични места, празненства, шествия и много други. Визията на фотографията зависи в по-голяма степен от стила на работа, техниката и естетическите възприятия и предпочитания на фотографа, а не без значение се явява и неговият произход.

Охрид в сбирката „Портрети и снимки“

На какво всъщност е попаднал изборът „за запаметяване, остойностяване и архивиране“ на известните и анонимни фотографи/разказвачи на миналото (Тончева 2007: 124) в случая с Охрид? В архива могат да бъдат открити цветни и черно-бели оригинали, фотокопия, пощенски картички и един албум от първата половина на XX век (Попсавова 1989: 139). Според обзорната статия те са направени в периода 1902 – 1958 г. Каталогът, от своя страна, разкрива и по-късни визуални документи.

Сред тях има общи изгледи, различни части от града с Охридското езеро и крепостта. Те представляват ценни свидетелства за географските околности на Охрид, въпреки белезите, които времето е оставило върху тях, а в някои случаи и лошото качество на заснемане от техническа гледна точка. Фотографски документират архитектурата – стари улици и отделни части от публичните пространства на града като чаршията и жилищните сгради. Интересен пример е топографският план на езерото и прилежащото му селище от фото „Григор Пасков“ от 1940 г.

Важно място заемат снимките, отразяващи култовото строителство – църквите „Св. Климент“, „Света София“, „Св. Никола“ и „Св. Богородица“, манастирът „Св. Наум“ край Охрид, манастирите „Пречиста“ и „Св. Петка“ и др., както и фотогра-

фиите на сакралната топонимия на града. Към тях могат да се причислят и снимки от различни събития като годишнина от Илинденското въстание през 1913 г., почитането на паметта на Св. Климент Охридски през 1915 г. (Петкова 2016: 228–241), празнуването на Йордановден и др. В архива могат да бъдат открити снимки на турските гробища и т.нар. „сух кладенец“.

Интересни снимки с голяма познавателна стойност са тези, запечатали хората на града – жители и гости с тяхното ежедневно или празнично облекло. Тематично свързани с тях са фотографии, отразяващи културата в Охрид, например хорове – Охридска детска музикална китка с ръководител Димо Бойчев през 1918 г. и основателите на Охридския смесен църковен хор през същата година.

Значителен дял в теоретичните разработки на паметта заема „проблемът за отношението между пространство и памет“ (Вуков 2007: 42). От тази гледна точка интерес представляват различните запечатани места на памет като къщата на Григор Пърличев и неговият гроб. Днес Пърличевата къща функционира като част от Института за защита на паметниците на културата и музей – Охрид, а възстановяването на нейния автентичен вид в края на 90-те години на XX век се случва благодарение на запазена скица на горния етаж и картичка от 1915 г., съхранявана в Регионален държавен архив – София.⁷ Заснет е и един от най-разпознаваемите символи на града – Старият чинар, около чиято поява се раждат различни легенди.

В архива могат да бъдат видени различни снимки от периода на войните⁸ – манифест в знак на признателност към полк. Гурко Мархолев, снимка на български войници, които се къпят в Охридското езеро по време на Първата световна война, снимка на ген. Климент Бояджиев, родом от Охрид, на фелдмаршал Антон Лудвиг Аугуст фон Макензен и др.

7 <https://muzejohrid.mk/memorijalna-kuka-na-grigor-prlicev/> (последна дата на ползване 11.09.2023 г.).

8 Снимки от войните са попадали във фокуса на различни изследвания Вж: Касабова, А. 2014. Образите на войната. Войната в Образи. В: Българска етнология, кн. 3, 249–254.

Сред фотографите, създатели на тези снимки са Григор Пасков⁹, бр. Елизер, Перо Корчевич, Петър Савинов, Никола Германович, Димитър Коцов и др. В колекцията не може да остане незабелязана и една снимка на стара улица в Охрид, дело на Божидар Карастоянов – потомък на самоковския възрожденец Никола и внук на Анастас Карастоянов – един от първите графици и основоположници на фотографията в България.¹⁰

Трето поколение фотограф той има безспорен принос в своята сфера. Според инвентарния опис снимката постъпва в архива на 22 юли 1975 г. Не става ясно дали е откупена или дарена. Фотографията е неточно датирана, но все пак се знае, че е направена след 1940 г. Известно е, че в периода 1941–1942 г. Божидар Карастоянов и художникът Константин Щъркелов посещават Атонските манастири, а резултатът от пътуването им вижда бял свят на изложба в Тръпковата галерия. Вероятно снимката е направена приблизително по същото време и със сигурност преди 1946 г., когато Божидар Карастоянов отваря ново студио на улица „Граф Игнатиев“ № 7 и се отдава на детския портрет (Хаджимишев 2017: 32). Печатът на гърба ѝ свидетелства, че е направена в ателието на улица „Дружба“ № 9. Снимката не е датирана и в семейния албум, но е силно вероятно да е заснета през 1941 г., тъй като Божидар Карастоянов е посещавал Охрид по това време. Възможно е посещението му да е обвързано с пътуването до Атон или да е било отделно. През 1942 г. излиза календар на държавната печатница с подобни снимки от Скопие, Охрид, Велес и др., дело на Бончо Карастоянов, Васил Кацев, Пенчо Балкански и др.

9 Григор Пасков остава известен преди всичко със своята издателска дейност на пощенски картички.

10 По-подробно за социалния профил на българските фотографи в епохата на Възраждането и следосвобожденската история Вж: Галибов, З. 2017. Факти, събития и практики из историята на Българската фотография (1839–1959). София: Междунар. фонд. Фотогр. музей; Ветов, Ч. 2015. Фотодокументите (XIX – средата на XX в.) като исторически извори и тяхното съхранение в архивните и музейните институции. (дисертация); Боев, П. 1983. Фотографското изкуство в България (1856–1944). София: Бълг. Художник, Образование и наука ЕАД.

Стара улица в Охрид, фотография на Божидар Карастоянов. [1941г.]
НБКМ - БИА, СП 4212.

Образите/лицата на Охрид, създадени от фотографите, са много и различни, но безспорно интригуващи. Ясно подчертан е християнският облик на града и историческото му минало – например чрез заснемане на крепостта. Същевременно е документирано Охридското езеро, превърнало се в притегателен център за туристи и в ускоряващ фактор за развитието на туризма – една от важните предпоставки за стабилизирането на икономиката на града в навечерието на Втората световна война.

Всички снимки показват, че фотографите, обрисували портрета на града през първата половина на миналия век, се интересуват както от неговите старини, така и от заобикалящата ги реалност и явленията, които способстват за модернизационните процеси. Тези образи биват конструирани от техните индивидуални, а понякога общностни и национални търсения, интереси и възприятия, и всеки от тях представлява само една от възможните гледни точки към миналото на Охрид.

Старите фотографии като източник на познание за съвременни процеси и явления

Интересът към старите градски фотографии проличава в поведението на потребители в социалните мрежи като Фейсбук, Инстаграм и др. и се изразява в харесване, коментиране и споделяне на снимки от различни групи. Понякога една снимка бива споделяна от хиляди, а не са рядко случаите, в които провокира стотици коментари и дискусии по исторически въпроси, политически теми, етични казуси и наболели обществени проблеми от всякакъв характер. Пример за популярна страница във Фейсбук е „Етюдите на София“, която документира съвременния град с неговите различни лица и обитатели. Много харесвани остават и страниците за стари снимки като „Стара София“ и „Отново в цвят“.¹¹ Следващите редове са базирани на интервюта с техните създатели и наблюдение на поведението на потребителите им във Фейсбук.¹² И двете се радват на голям интерес въпреки раз-

11 Към момента на написване на тази статия „Стара София“ има 68 000 последователи, а „Отново в цвят“ – 21 000. Разликата в броя на потребителите може да бъде обяснена с времето на създаване и различния характер на предложеното съдържание. „Стара София“ разполага и със сайт, а в сегашния си вид е от 2008 г. „Отново в цвят“ възниква сравнително скоро – през 2017 г. От друга страна, отцветяването на снимките също предизвиква полярни мнения, но същевременно все повече създатели на дигитално съдържание прибягват до него.

12 Охрид също има своите групи – например „Охрид кој веке го нема“, създадена през 2016 г., с 4500 последователи „Охрид слики от минатото“, с 11 200 последователи.

личното си съдържание. Обща и в двата случая е мотивацията за събиране и ново представяне на старите снимки. Създатели са мъже любители на фотографията, водени преди всичко от своя личен интерес към миналото и възможностите за неговото експониране чрез различни визуални материали, защото, както казва единият от тях – „фотографията е най-прекият път към историята“.¹³ Подходът при подбора, обработката на снимки и презентацията в двете страници е различен. Както подсказва нейното име, „Стара София“ представя стари градски фотографии и пощенски картички, запечатали столицата най-вече през първата половина на ХХ век с минимална естетическа обработка в максимална близост до автентичния вид на изображенията. „Отново в цвят“ оцветява различни по жанр и стил стари снимки „от доброто старо време“.¹⁴ Авторите определят себе си като представители на поколение, което предпочита да търси съдържание в Интернет, защото предлага бърз и лесен достъп до разнообразни ресурси.

Идеята за „Стара София“ е заимствана от страница с подобна тематика, представяща Варна, а интересът е подхранен от кратко просъществувало списание „Софийски улици“ с добре написани текстове и многобройни стари фотографии. След като искрата на любопитство е запалена, се поставя началото на дългогодишна събирателска и колекционерска дейност в процес на постоянно допълване и обогатяване. В началото на своята популяризаторска дейност авторът започва с около 100 снимки, а днес е притежател на над 5000 и всички те са от лични и семейни архиви. Никога не е публикувал снимки от обществени архиви поради бюрократични пречки, но и най-вече защото предпочита да разпространява откритото от него съдържание. За него фотографията говори повече от думите в потенциала ѝ да описва и да носи визуална представа. Работата по сайта и страницата във Фейсбук е изцяло негов труд, но тя го свързва с много хора, споделящи същия интерес. Движеща сила за автора е удоволствието от откривателството

13 В. М. мъж, роден 1983 г. във Варна – автор на съдържанието на сайта <http://stara-sofia.com/> и на Фейсбук страницата „Стара София“.

14 П. Г., мъж, роден 1997 г. в Пловдив – автор на страницата „Отново в цвят“.

и подреждането му в контекст, в цялостен разказ за миналото. Определя съдържанието си като „пътуване, пътешествие във времето, съдържание, подредено в пространството и времето“. Отчита трансформацията на фотографията от лична и семейна към снимка за социалните мрежи в днешно време. Според него най-харесвани и най-споделяни са снимки, които хората са преживели – места и събития, които свързват с личния си живот. Споделя, че коментарите под снимките често се политизират и имат по-голям емоционален заряд, но рядко са съдържателни. От негова гледна точка малко се говори за онова, което е на снимката, защото хората, които имат реални познания за тези епохи, са малко.

„Отново в цвят“ съществува от 2017 г. след като нейният автор вижда във Фейсбук оцветена снимка от САЩ, която му прави силно впечатление. Първите си снимки взема от „Изгубената България“ след разрешение от нейния създател. Впоследствие започва да търси страници като „Стара София“, „Ретро Пловдив“, „Изгубени във времето“. Катализатор в развитието на дейността му се явява автор на популяризиращия блог „Под моста“, който споделя оцветена снимка в личния си профил, а впоследствие и в тази на блога. Днес страницата има своите 21 хиляди последователи. Жанровото му предпочитание е към улиците на градовете и документалната фотография. Намира тези снимки за най-харесвани и именно на тяхната обработка посвещава най-много време. Мотиви за споделяне открива в опита на потребителите за съпоставка с миналото и във възможността на хората да пътуват и сравняват. Състоянието на градовете в съвременността и представите за тях провокират интерес към миналото – дава примери с ремонта на жълтите павета в София, казуса с ремонта на „граф Игнатиев“, лошото стопанисване на стари сгради в редица български градове и др.¹⁵

15 Пример за тези съпоставки е популярен колаж на стара снимка на жълтите павета в столицата и техния ремонт през 2023 г., което не е изключение, а част от изобилни хумористични колажи и снимки с послания, иронизиращи съвременното състояние на градовете и живота в тях.

Заклучение

Събраните теренни материали свидетелстват, че така както пощенската картичка като своеобразен вид медия допринася за популяризацията на фотографии, различните съвременни медии провокират интерес към старите образи на града. Близко 90 000 последователи на двата представени случая свидетелстват за наличието му. Тези обществени търсения се задоволяват предимно от частните колекции и достъпното в интернет пространството, а архивохранилищата остават по-скоро изследователска територия. Старите снимки са пазители на спомени от личната биография в индивидуалната памет или от големия исторически разказ на колективната и са търсени, за да дадат визуална представа за миналото. Същевременно чрез тяхното споделяне и коментирание потребителите обсъждат свои съвременни проблеми, изразяват гражданска позиция, различни форми на патриотизъм, носталгия, естетически предпочитания, възгледи по различни общественозначими теми и др. Най-често резултатът от съпоставката между „преди и сега“ е положителна оценка в полза на миналото.¹⁶

Според каталога сбирката „Портрети и снимки“ при Български исторически архив на Националната библиотека е дом на повече от 100 обработени стари фотографии на Охрид. Така до днес той се превръща в най-широко представения от градовете на територията на Република Северна Македония, следван от Скопие. Богатата панорама предлага различни прочити на събитийната и социалната му история и препотвърждава неговото значение и място в паметта на българите през първата половина на ХХ век. Общите същностни характеристики на архивните снимки и снимките от частните колекции, които са в обръщение в Интернет прос-

¹⁶ „Охрид кој веќе го нема“ например съвсем ясно осъжда промените в облика на града и те биват възприемани като обезличаване. Целта на групата е ясно дефинирана – да създаде споделено виртуално пространство за всички обичащи града, в което да обменят фотографии, спомени и размисли за места, обекти и личности от миналото.

транството е, че са създадени в приблизително еднакъв културен контекст по едно и също време. Всички те имат голямо познавателно значение за града на Балканите като историческо пространство със своята изменчивост и цикличност.

В съвременните процеси на глобализация градовете като реални географски топоси и въображаеми конструкти са в процес на постоянна промяна, изложени са на разнообразни по естество влияния, а функциите и характеристиките им непрестанно са предефинирани. Градската фотография има значим и „недооценен принос към формиране на образа на града, тази е и причината да няма история на град без снимки“ (Nürtauf 2006: 482, 485).

Библиография:

- Боев, П. 1983.** Фотографското изкуство в България (1856–1944). София: Български художник, Образование и наука ЕАД.
- Ветов, Ч. 2015.** Фотодокументите (XIX – средата на ХХ в.) като исторически извори и тяхното съхранение в архивите и музейните институции. София: Дисертация. Институт за исторически изследвания – БАН.
- Вуков, Н. 2007.** Паметници, „паметни места“, „места на памет“. В: Български фолклор, кн. 3, 41–62.
- Галибов, З. 2017.** Светлописите. Факти, събития и практики из историята на българската фотография (1839–1959). София: Международен фонд „Фотографски музей“.
- Зонтаг, С. 2013.** За фотографията. София: Изток-Запад.
- Иванов, Р. 2014.** Фотографии на първите председатели на Народното събрание, съхранявани в Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. В: Мръчков, В (съст.). 135 години от приемането на Търновската конституция. София: Сиби, 127–129.
- Кавалджиева, Н. 2007.** Визуални материали за Велинград, съхранявани в сбирката „Портрети и снимки“ при НБКМ–

БИА. В: Георгиев, Л. (съст.). Общуване с Изтока. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 232–235.

Касабова, А. 2014. Образите на войната. Войната в образи. В: Българска етнология, кн. 3, 249–254.

Касабова, А. 2015. „За спомен“. Значения и приложения на ранния студийен портрет. В: Балканистичен форум, кн. 1, 181–194.

Ненов, Н. 2013. Пощенските картички от стария Свишов – знаците на модерността и градските митове. В: Годишник на асоциация „Онгъл“, Т. 12, 220–229.

Парушева, Д. 2019. Описание на образите – образи на описанието. В: Българска етнология, кн. 1, 5–15.

Петкова, Н. 2016. Пазителите на спомена – неразказаните истории зад старите фотографии. В: Библиотека, кн. 6, 228–241.

Попсавова, Д. 1984. Фотографските снимки като исторически извори. София: Нар. библ. „Кирил и Методий“.

Попсавова, Д. 1989. Опис на сбирката „Портрети и снимки“ в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. София: Нар. библ. „Кирил и Методий“.

Симеонова, Р. 2003. Визуални материали за националноосвободителното движение (1878–1903), съхранявани в сбирката „Портрети и снимки“ при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ В: Известия на държавните архиви, бр. 85/86, 34–60.

Снегаров, И. 1943. Град Охрид. София: М-во на нар. просвещение. (София: Култура).

Тончева, С. 2007. Визия, памет и идентичност: Русенските пощенски картички с фотографии от XIX и XX век. В: Изкуствоведски четения: тематично годишно рецензирано издание за изкуствознание, бр. 1, 121–127.

Хаджимишев, И. 2017. Основоположниците на българската фотография. Карастояновите, Архив Гипсърн. София: Книги Нисим, 31–33.

Христов, Д. 2016. Градското стопанство на Охрид (XIX – XX в.). В: Градското стопанство в българските земи през ве-

ковете. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, Т. 1, 405–419.

Stoellger, Ph. 2013. Das Bild als Quelle und die Quelle als Bild Zur symbolischen Funktion von Bildern im wissenschaftlichen Diskurs. Schriften zu Kunst und Kunstvermittlung Herausgegeben von Kunibert Bering, Band 45, 21–42.

Hüppauf, B. 2006. Stadtbilder. Visuelle Konstruktionen urbaner Identität. Archiv für Sozialgeschichte 46, 481–504.

Източници от Интернет:

Мемориална къща на Григор Пърличев, <https://muzejohrid.mk/memorijalna-kuka-na-grigor-prlicev/> (последна дата на ползване 11.09.2023 г.).

Музей за история на Охрид, <https://muzejohrid.mk/en/history-of-museum-ohrid> (последна дата на ползване 3.09.2023 г.).

д-р Марина Яниславова

архивист

Български исторически архив

Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

София 1000, бул. „Васил Левски“ № 88

е-поща: marina.yanislavova.ivanova@gmail.com

Marina Yanislavova, PhD

Archivist

Bulgarian Historical Archive

National Library “Ss. Cyril and Methodius“

Sofia 1000, Vasil Levski Blvd. 88

e-mail: marina.yanislavova.ivanova@gmail.com

Спортът и туризмът в Стара Загора като част от градските развлечения през първата половина на XX в.

Райна Антонова – Тончева

Sports and Recreation in Stara Zagora as Part of City Entertainment During the First Half of the 20th Century.

Raina Antonova – Toncheva

Abstract: *In the first half of the 20th century, sports occupied an important place in the lives of the people of Stara Zagora. Different sports attracted teachers and students, lawyers, clerks, merchants, becoming an integral part of the city's culture and weekend entertainment. Many young people continued their education in Russia and Western Europe and along with European customs and traditions brought the first gymnastic equipment, skis and leather soccer balls. The citizens of Stara Zagora began to engage in sports in an organized manner. Physical education societies were established. Initially, they were aimed at gymnastics, mountain hikes and cycling. Gradually, ball games - football, handball, volleyball and basketball - were gaining more and more fans. The football clubs "Svetoslav", "Borislav", "Trayana", "Beroya", etc. organized city and district championships.*

In the mid – 1930s, freestyle wrestling (ketch) gained great popularity. The visit of Dan Kolov and Hari Stoev and the victories of Stara Zagora's wrestlers Nikola Ilchev and Dimitar Karaenev gathered a large audience from the city and nearby villages.

Sports clubs became a place for social contacts. Their members not only played sports together, but also organized charity balls and parties. With the collected funds, they would

buy the equipment they needed, supported orphans and poor students. The first sports families were formed, united by the love of physical exercise and their favorite club.

Keywords: *Physical Education Society "Yunak", mountain hikes and recreation, football, cycling, Nikola Ilchev*

Увод

В НАЧАЛОТО НА XX в. продължава икономическият възход на България, изразяващ се в индустриализация и модернизация на стопанството, активно строителство, развитие на банковото дело и транспорта. Увеличава се броят на градското население. Новият начин на живот и тенденциите на модерното развитие, съобразени с различната организация на производство и регламентираното работно време, формират по определен начин бита на хората. След края на работния ден гражданинът разполага със свободно време. Еднообразието на ежедневието се разчупва от празниците, забавленията и развлеченията (Георгиева 2006: 10-11).

Оформянето на развлеченията като важна част от духовния живот е явление, свързано с изграждането на модерното общество в България. В този период спортът заема все по-голямо място сред обществените забавления. Той доставя удоволствие и определени емоции (положителни или отрицателни) както на практикуващите го, така и на тези, които са само зрители (Георгиева 2006: 80).

Според Райна Бърдарева (1991) понятието *спорт* се появява у нас към 90-те години на XIX в. Тя го характеризира като организиран и неорганизиран. Преходът към организиран спорт означава, че идеята е преодоляла ограниченията и предразсъдъците и е прераснала в обществено движение. След 1878 г., като част от бита и културата, се учредяват непознати по форма и функции организации – за физическо възпитание, спорт и туризъм. Традиции в организирането

им липсват, затова те се появяват на съвършено нова основа, породена от потребностите и възможностите на буржоазната формация (Бърдарева 1991: 4).

В Стара Загора, която става част от Княжество България след Съединението, през септември 1885 г. спортът и туризмът също намират благоприятни условия за развитие. Градът постепенно преодолява последиците от опожаряването през Руско-турската война и започва отначало своето стопанско развитие, за да заеме в края на 30-те години на ХХ в. шесто място по обем на индустриално производство в страната. Увеличава се и населението, което вече наброява над 30 хиляди души. През 1900 г. е изградена железопътната линия Нова Загора – Саранбей (дн. Септември), значително се улеснява достъпът до селището и търговските връзки. Регистрирани са и работят 110 производствени и производствено-търговски фирми (Иванова, Василева 1998: 7–12). Те привличат голям брой квалифицирани работници – занаятчии, инженери, икономисти, химици и др., получили добро образование в Европа, които допринасят за навлизането на европейските нрави в бита на консервативното местно общество.

Стара Загора се оформя като голям административен, стопански, културен и търговски център в Южна България. Тук намират работа много чиновници, адвокати и лекари. Мъжката, Девическата и Търговската гимназия привличат учители и ученици от цялата околия. В свободното си време младежите се развличат предимно с музика, танци, гимнастика и разходки до близкия парк „Аязмото“¹ и Старозагорските бани. Именно те са в основата на създадените физкултурни и туристически клубове.

Настоящото изследване проследява появата и развитието на спорта и туризма в Стара Загора като целта е да се покаже как те се превръщат в част от градските развлечения през първата половина на ХХ в., какво е мястото и ролята на спортните дружества като средища за духовно и телесно възпитание,

¹ До 1947 г. паркът се нарича „Аязмото“. В периода 1947 – 1990 г. последователно носи имената на първия старозагорски митрополит Методий и на Владимир Ленин. Днес официалното му название е „Парк Митрополит Методий Кусев“.

социални и културни контакти. При разработване на темата са използвани документи, снимки и спомени, съхранявани във фондовете на Държавен архив – Стара Загора и Регионален исторически музей – Стара Загора и в частни колекции. Много богата информация дават публикуваните статии в специализирани издания в България и чужбина и в местния печат.

Поява и дейност на първите спортни и туристически дружества в града

През първата половина на ХХ в. физическите занимания неусетно заемат важно място в живота и развлеченията на старозагорци. Местните младежи са заплениени от набиращото популярност гимнастическо движение. То възниква по инициатива на пристигналите в България швейцарски преподаватели, които донасят първите спортни уреди и устройват състезателни игри. Любопитството на българите към тези непознати игри, както и подражанието на всичко европейско се превръщат в стимул за развитието на спорта в страната (Георгиева 2006: 82).

През пролетта на 1899 г. в Стара Загора пристигат група гимнастици от дружество „Сокол“ в Казанлък, водени от главатаря си – швейцарския учител Жак Фардел. Въодушевени от целите на организацията, на 9 март с.г., в двора на началното училище при черквата „Св. Димитър“, се събират 15-20 младежи и полагат основите на гимнастическо дружество „Юнак“ (по-късно „Средногорски юнак“). За пръв председател е избран учителят Трифон Тинков. С много вълнения е съпроводено представянето пред обществеността на униформите – дълги черни чорапи, къси панталони от док, червен пояс, сива риза и каскет от плата на панталона.² Спортните екипи все още са непознати. Никой от юнаците до този момент не е обувал къси панталони и не е слагал каскет на главата си. Затова решават в един съботен следобед да се съ-

² РИМ–Стара Загора, 7Сз 2260. Юбилеен юнашки лист на „Средногорски юнак“, Стара Загора, 22 март 1930 г., с. 2–3.

берат и облекат готовите униформи. Строени в колона, всички тръгват на първия си излет до местността Беш бунар, а след себе си увличат много любопитни граждани. Пред събралото се множество са демонстрирани различни упражнения. Най-голямо възхищение предизвикват показаните за първи път гимнастически пирамиди. Денят се превръща в празник и завършва с традиционните български хора.³

Поощрени от съгражданите си, които следят с възторг техните прояви, гимнастиците започват редовно да организират състезания, вечеринки, придружени с демонстрация на физически упражнения, екскурзии и излети до близки местности. Веднъж седмично се събират, за да изучават нови упражнения под ръководството на главатаря и неговите помощници. Посещенията на гимнастически събори в Чехия, Югославия, Италия и Швейцария дават възможност на много младежи от по-бедни семейства за пръв път да напуснат пределите на страната и да се запознаят с живота на връстниците си в чужбина. През 1928 г. Стара Загора е посрещната от група чешки „соколи“.⁴

През първото десетилетие от своето съществуване „Средногорски юнак“ разширява дейността си, организира детски и юношески чети. В тях се включват много момичета и девойки. Юнаците вече с гордост носят униформите си, допълнени с трикоцветна лента на гърдите. Имат и знаме с надпис: „Гимнастическо дружество Юнак въ Стара-Загора“, а за празник, в духа на християнските традиции, е избран Петдесетница (Св. Дух).⁵ Гражданите бързат да запишат децата си, привлечени от дейността и идеите му. Създава се народен хор, уреждат се танцувални курсове и забави. Целта е да се приобщи по-голяма част от обществеността и най-вече подрастващите. В дружеството членуват хора от всички социални слоеве – учители, търговци, аптекари, чиновници, работници, занаятчии, студенти, домакини. Средната им възраст

³ Пак там.

⁴ в. „Дума“, Стара Загора, бр. 130, 30.10.1928 г., с. 3.

⁵ РИМ–Стара Загора, 7Сз 2256. Първи устав на старозагорското дружество „Юнак“, 13.03.1899 г.

е 27-28 години. До средата на ХХ в. членовете на „Средногорски юнак“ са вече над 1000. В своите гимнастически и танцово-музикални прояви те демонстрират не само добра физическа подготовка, но и родолюбивите си чувства. Пяят възрожденски песни, организират чествания на националните празници. Задължително се отдава почит на загиналите за свободата на Родината.

Спортистите печелят призови места в областни и национални състезания. По традиция наградите са символични, а всички победители са окичвани с лаврови венци. През юли 1929 г. в Стара Загора се провежда областен юнашки събор, който се превръща в празник за целия град. Пристигат над 1500 „юнаци и юнакини, юноши и девойки“. За победителите са осигурени „луксозни часовници и мастилници“, а за младите юначета – торти и лакомства от емблематичната сладкарница на Коста Търновски.⁶

Сред спортните деятели се отличава учителят Йосиф Стоилов, който умело съчетава физическите упражнения с музиката и танците. Стоилов ръководи гимнастическата група и танцовият състав на „Средногорски юнак“, а в свободното си време свири на виолончело в струнния квартет на музикално дружество „Кавал“. Подготвя балета, съставен от ученички-юнакини, участва в първото извънстолично оперно представление.⁷ На 1 юли 1925 г. дейците на „Кавал“ представят битовата опера „Гергана“ от маестро Георги Атанасов на старозагорска сцена (Драганов 1970: 30), а момичетата от „балета“ очароват публиката с изиграните народни хора.

Юнаците участват и в обществения живот като членове на археологическо дружество „Августа Траяна“, музикално дружество „Кавал“, дружество „Театър“ и др. Те са сред основателите на първите футболни клубове в града.

Част от развлеченията преди и след Освобождението са кратките семейни разходки, предприемани в неделни и празнични дни, свързани предимно с организирането на угоще-

⁶ в. „Дума“, Стара Загора, бр. 187, 11.05.1929 г., с. 2.

⁷ ДА–Стара Загора, ф. 29К, оп. 1 а.е. 37, л. 13–14. Спомени на Йосиф Стоилов.

Участници в Областния юнашки събор, Стара Загора, 1929 г.,
Снимката е от фонда на РИМ–Стара Загора, 7С3 инв. № 3262/13.

ния и веселби. Гражданите се спасяват от летните жеги в близката околност – Беш бунар, Банкоолу, Айбунар, по бреговете на река Бедечка и парк Аязмото.

С тези навици трябва да се преборят младите туристи, за да раздвижат съгражданите си и да ги изведат на по-дълги походи сред природата. На 7 април 1902 г. двајсетина ентузиастични, учители, адвокати и чиновници, под ръководството на Фратьо Илиев, основават клон на Българското туристическо дружество. След месец организират първия си излет над с. Змейово. Следват пешеходни обиколки на съседните села, Чанакчийските бани, Къпиновския манастир, Твърдица и др. На следващата година се включват и дами туристки, предимно съпруги на основателите. Организацията просъществува само две години.⁸ Туристическата идея все още не се ползва с достатъчна популярност. Всеки излет се обявя-

⁸ РИМ–Стара Загора, 7С3 8259, Туризмът в Стара Загора, Стара Загора, 1932 г., с. 30.

ва със страх, че няма да се състои поради липса на желаещи. Няма и подходящи хижи и заслони в планините.

Инициативата за възраждане на туристическото движение принадлежи на учениците от Мъжката гимназия. На 26 януари 1914 г. те създават юношеско дружество, клон на Юношеския туристически съюз в България. Сред основателите са Борис Фетваджиев, Атанас Квачков, бъдещият художник Дечко Узунов, Георги Баталов, Иван Бурмев и др. На следващата година то вече се нарича Спортно-туристическо дружество „Веря“.⁹

В първите години излетите са предимно до по-близки и познати места поради липса на опитни водачи. Момчетата остават активни туристи и след завършване на гимназията и на 30 април 1922 г. основават клон на Българския туристически съюз, носещ името „Сърнена гора“. Председател е адвокатът Борис Фетваджиев, а след него – учителят по география Стефан Минков.¹⁰ Освен традиционните екскурзии из Старозагорско вече се посещават и по-далечни местности – връх Бузлуджа, връх Кръстец, Рилския манастир, Скаковица и др.

Туризмът е развлечение, което помага на младежите да се опознаят и да завържат приятелства. По време на организирани екскурзии често намират и своята любов (Георгиева 2006: 113). Старозагорските туристи не са изключение в това отношение. Дружество „Сърнена гора“ и младежите от „Веря“ провеждат съвместни излети. Съпроводени от духовата музика на Мъжката гимназия, те се превръщат не само в разходка сред красивата природа, но и в забави, придружени с песни и танци.¹¹

През 1923 г. туристическото дружество организира първото си градинско увеселение – „Ден на еделвайса“. На него се събират средства за ремонтване на планински хижи. То прераства в „Седмица на еделвайса“, уреждана всяка година през месец май. В салона на театъра се провежда „Утро на цветята“. В програмата са включени още духов концерт в

⁹ Пак там, с. 36–37.

¹⁰ Пак там.

¹¹ ДА–Стара Загора, ф. 770К, оп. 1, а.е. 1., л. 69.

градската градина и народна забава на „Аязмото“ с декламации, песни и музикални изпълнения. Проявите на туристите през 1931 г. привличат на открито над 2000 души.¹²

През юли 1925 г. Стара Загора е домакин на XVIII редовен туристически събор. Оборудват се спални помещения за гостите, закупува се фотоапарат, за да се заснемат интересни природни обекти. Специално поставени картини на жп гарата „пропагандират красотите на окръга“. Създават се минерална и растителна сбирка. Уредена е библиотека с топографски карти. Изнасят се образователни сказки на различни теми, организират се курсове по фотография, топография, метеорология и автомобилно дело. Изложбите със „снимки на красиви места“ и специализирана екипировка стават ежегодни. Със свои пейзажи в тях се включват изяви местни художници Васил Костакев, Васил Маринов, Евгения Лепавцова и др.¹³

След смъртта на митрополит Методий (1922 г.) единствено туристите полагат системни грижи за парк „Аязмото“. Правят се скамейки, оформят се нови алеи и стълби. Предвижда се там да бъде изградена „една разгледна кула, която да бъде фар на културна Стара Загора“.¹⁴ За съжаление, тази идея е изоставена, но пък в градската градина е поставен единственият в страната метеорологически павилион (Туристическа метеорологична наблюдателница), по подобие на вече съществуващите в редица европейски страни. Наречен е Барометърът и се превръща в една от местните забележителности. Хората редовно го посещават, за да се информират за „днешните и утрешните температури и валежи“. В края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. е премахнат от градската градина (Костов 2003: 32).

В дружеството членуват учители, адвокати, художници, инженери, занаятчии и работници. Всеки закупува сам екипировката си, според своите финансови възможности. Тра-

12 Пак там.

13 РИМ–Стара Загора, 7Сз 8259, Туризмът в Стара Загора, Стара Загора, 1932 г., с. 40–41.

14 Пак там, с. 48.

диционни стават походите за посрещане на Бъдни вечер и Коледа в Еленския балкан. На 18 май 1930 г. на Чанакчийските бани е организирана „голяма туристическа сватба“. За нея в Стара Загора се говори седмици наред, тъй като младоженците решават да не спазят традиционните сватбени ритуали. Асен Михайлов и бъдещата му съпруга избират да се венчаят след поход до с. Горно Паничерево (дн. с. Ягода, Старозагорско). Кумовете, шаферите и всички гости, също туристи, „уреждат весело тържество, съпроводено с народни хора и планинарски песни“.¹⁵

В началото на XX в. се оформя ново емблематично място – жп гара Стара Загора и намиращият се до нея парк, наречен Станционната градина (от 1908 г. до 1947 г. – парк „Цар Фердинанд“). Добре подреден и поддържан, той е едно от любимите места за разходка и развлечения. Именно него избира колоездачното дружество „Сокол“, основано на 25 март 1905 г., за да изгради един от първите колодруми в страната. Съоръжението разполага с 260-метрова писта, на която се създават прекрасни условия за развитие на колоезденето и провеждане на ежегодни състезания.¹⁶ Гостуват състезатели от Сливен, Казанлък, Пловдив, Карлово и Нова Загора.¹⁷

През лятото на 1906 г. Българският колоездачен съюз организира щафета, наречена „Обща колоездачна поща“. В нея се включват всички дружества от страната. Участниците са около 500. „Пощата“ тръгва от София на 22 юли в различни посоки. Състезателите си предават предварително подготвени пакети и на 23 юли достигат до определените крайни точки – Бургас, Варна, Видин, Русе, Силистра. Старозагорци са част от маршрута София – Бургас. Те поемат щафетата в Чирпан на 22 юли в 22 часа вечерта. Пристигат в Стара Загора след полунощ, като успешно извършват двучасов нощен преход, въпреки лошото състояние на пътя. Оттук до Нова Загора щафетата поемат колоездачите от 8-ма пехотна Тунджанска дивизия. Отново през нощта, те успешно прис-

15 ДА–Стара Загора, ф. 770К, оп. 1, а.е. 1, л. 18–19.

16 в. „Български колоездач“, София, бр. 10, 01.07.1908 г., с. 1–2.

17 Пак там.

тигат в Нова Загора. Участието в „колхозната поща“ донесе много емоции и удовлетворение от добре свършената работа на младежите, а велосипедът става все по-популярен.¹⁸

През април 1908 г., „пред многобройна и отбрана публика в Стара Загора“, поредното състезание печели Злати Любенов, производител на известната Заарска мастика, коняци и вина. Той получава правото да носи дружественото знаме.¹⁹ През годината са организирани още няколко колодрумни надбягвания. Участват и колхоздачи от други градове. Състезанията завършват „с градинско увеселение, а многобройната публика остава предоволна от забавата“.²⁰

Колхозденето се превръща в любимо занимание за разходка и спорт. Закупуването на качествено състезателно колело изисква доста средства, затова членове на дружеството са предимно представители на заможните старозагорски фамилии Любенови, Драганови, Марулеви, Вълеви. Постепенно се включват и учители, адвокати, чиновници и военни. През 20-те и 30-те години организацията е ръководена от адвоката Васил Димчев и Васил Драганов, тютюнев фабрикант. Дами в колхоздачното дружество не се приемат. До средата на века все още в Стара Загора се смята „за твърде неприлично жена да кара колело“.²¹

Състезанията, провеждани по старозагорските улици и в близката околност, се очакват с нетърпение. Стотици хора, застанали по тротоарите или качени за по-добра видимост на балкони, покриви и дървета, подкрепят своите любимци. През 1943 г. пистата на колодрума е разширена, виражите стават по-високи и по-стръмни. Сред най-страстните колхоздачи се нареждат и актьорите от Старозагорския театър. По инициатива на директора Димитър Драганов се организира колхоздачна обиколка на театралната сграда.²²

18 в. „Български колхоздач“, София, бр. 10, октомври 1906 г., с. 4–5.

19 в. „Български колхоздач“, София, бр. 7, 15.05.1908 г., с. 6.

20 в. „Български колхоздач“, София, бр. 10, 01.07.1908 г., с. 9.

21 РИМ–Стара Загора, 5 Сз НА, без инв. №, Спомени на Николина Сиракова от Стара Загора, л. 7.

22 в. „Спорт“, София, бр. 1851, 17.01.1941 г., с. 2.

Зараждане на футбола в Стара Загора

Неусетно през второто десетилетие на ХХ в. „цар Футбол“ заема своето място сред спортните занимания и градските забавления. Като всяка новост и той си пробива трудно път в консервативното общество. През май 1914 г. старозагорци за първи път виждат демонстрация с футболна топка. От влак, спрял за по-дълъг престой на гарата, слизат група ученици от Пловдивския католически колеж и правят кръг в широкото предгарово пространство. Изваждат кожено кълбо и започват да си го подават един на друг не с ръце, а с крака.²³

Непознатата игра е наречена *ритнитоп*. Малки групи младежи започват да ритат за забавление на подходящите празни места или махленски площи. Появяват се и първите кожени футболни топци, донесени от ученици в католическите колежи в Цариград, Пловдив и Ловеч. Те се пазят за „по-важните мачове“, а при тренировките се използват свински мехури. Сутрин футболистите бързат да обиколят местните касапници, събират мехури и се отправят към близките поляни, където „усилено тренират“ (Борисов 2021: 17).

През март 1915 г. към спортно-туристическото дружество „Верей“ е сформирана футболна чета. Желаящите да играят бързо се увеличават и на следващата година вече има два пълни тима, които организират двустранни игри. За да се отличава единият от другия отбор се поставят цветни ленти през гърдите или на ръката, или пък се носят вратовръзки. Само трима от играчите имат специални обувки. Някои слагат на главите си плетени вълнени шапки, за да посрещат по-безболезнено топката. По-запознатите с правилата изпълняват ролята на съдии. Футболните срещи се пренасят на т.нар. „Герджиков алан“ — площада пред Станционната градина, който е естествено затревен (Нанев 2013: 7). Това е първият футболен стадион в Стара Загора.

През лятото на следващата година е основан отделен спортен клуб „Верей“, който развива предимно футболната игра.

23 Началото на футбола в Стара Загора, <https://beroe.bg/2016/05/06/6may1916-nachaloto> (последна дата на ползване – 06.07.2023 г.).

За това време д-р Иван Бурмев споделя: „Верея“ не получи никаква морална или материална помощ от властите или от частни лица. И едните, и другите считаха, че футболът е празна работа. Средствата за поддържане на необходимия спортен инвентар за игрите се набавяха изключително от членския внос“.²⁴ Старозагорските общинари все още гледат подозрително на непознатата игра, която често носи наранявания на младежите и предпочитат да подкрепят спечелилата вече симпатиите на гражданите юнашка организация.

Създаването на няколко отбора повишава самочувствието на футболистите, които не се задоволяват само с мачове помежду си, а започват да търсят нови съперници. Най-често гостуват отбори от близките Пловдив и Сливен. В приятелските мачове се ражда идеята за единна спортна организация. На 14 и 15 август 1916 г. в Стара Загора е свикан конгрес, на който се формира Южнобългарски футболен съюз. В него освен домакините се включват и представители от Сливен, Бургас и Пловдив. За председател е избран старозагорецът Петър Топалов. След закриването на конгреса се играят два мача – първият между сборните отбори на Стара Загора и Пловдив, а вторият – между отборите на Стара Загора и Сливен²⁵. Те донасят много емоции на спортисти и публика. В речника на местните футболисти и запалянковци навлизат и все по-често се употребяват нови термини – тъч, корнер, аут, офсайт, халф, бек, инсайт, тим, и т.н. Някои от тях са заменени с българските – ъглов удар, засада, нападател, защитник и др.

След Първата световна война се създават няколко спортни клуба, разпределени на махленски принцип – „Бенковски“ (кв. „Табахна“), „Борислав“ (кв. „Акарджа“) – с основатели братята Васил и Филип Пулеви, „Ураган“ (кв. „Новий“), „Траяна“ (кв. „Гибран“). През 1924 г. ФД „Верея“ получава името „Бероя“. Част от неговите членове основават СК „Светослав“ (Нанев 2013: 9). Появяват се първите клубни пристрастия. Често се водят ожесточени битки с камъни, прашки и тояги

²⁴ Пак там.

²⁵ РИМ–Стара Загора, 7 Сз–Спф 66, Справка за физкултурното движение в Стара Загора (1878–1944), л. 2–3.

след мачовете, което допълнително настройва консервативното местно общество срещу *ритнитопковците*.

Състезание по колоездене, Стара Загора, 1915 г.
Снимката е от фонда на РИМ–Стара Загора, 7 Сз 3384.

През 1924 г. клубовете от Стара Загора, Казанлък, Чирпан, Нова Загора, от Бургаска и Ямболска област се включват в Българска национална спортна федерация (БНСФ). Организира се първенство на т.нар. Приморска спортна област. През следващия сезон е създадена Старозагорската спортна област с две дивизии. Областните мачове започват през април, очакват се с голям интерес и събират многобройна публика. Най-оспорвани са срещите между старозагорските отбори и „Трицвет“ от Чирпан, които често завършват със сбивания.²⁶

Сред най-добре уредените спортни клубове е „Траяна“, създаден през 1920 г. „от група юноши, събрали се около футболната топка“. Родителите посрещат с недоверие желанието на момчетата да тренират футбол, мислейки повече за скъсаните обувки и обелените колене. Към клуба се присъединяват много търговци, чиновници, военни и полицаи, затова си спечелва славата на „полицейски клуб, близък до управлява-

²⁶ в. „Спорт“, София, бр. 26, 18.05.1924 г., с. 2.

щите²⁷. Председател е Анастас Хаджиангелов, наследник на богатата търговска фамилия.

През 1929 г. Общинският съвет „отпуска по-голяма част от Герджиковия алан“²⁸ на „Траяна“. Там са оформени футболно игрище със съблекални, волейболно, баскетболно и хандбални игрища, 100-метрова лекоатлетическа писта и салон за пинг-понг (тенис на маса).²⁹ Футболистите печелят градското първенство през 1928 и 1935 г., а през 1928 г. стават областни първенци (Нанев 2013: 23). Все още нямат смелост да се включат в държавния шампионат.

В края на ноември 1932 г. в Стара Загора се провежда X конгрес на БНСФ. Пристигат над 200 делегати от цяла България. Конгресът се превръща в празник за целия град. По улиците дефилират местните спортни клубове. Показана е и спечелената от националния отбор по футбол през юли с.г. Балканска купа. Граждани и спортни деятели си правят снимки за спомен с трофея.³⁰

Със съдействието на национала Асен Панчев, на 12 юни 1935 г. е организиран първият международен мач. В него мерят сили спортен клуб „Траяна“ и чехословашкият клуб „Бохемианс“, където играе Панчев. Гостите показват „модерен европейски футбол“ и побеждават.³¹ През 1938 г. пристига югославският отбор „Бата“. Този път „Траяна“ печели мача и заслужено получава аплодисментите на многобройната публика.³² Международните мачове стават причина за Стара Загора да се пише в европейската преса. Публикувани са репортажи за нейната природа и забележителности.

Клубът, чието мото е „Чрез спорта за Родината“, редовно организира и културно-музикални прояви. Със събраните средства се подготвят подаръци за децата от сиропиталище-

27 сп. „Траяна“, юбилеен брой, Стара Загора, 1940 г., с. 13–14.

28 Днес паркът носи името на Йордан Капсамунов – кмет на Стара Загора в периода 1952–1962 г.

29 сп. „Траяна“, юбилеен брой, Стара Загора, 1940 г., с. 13–14.

30 в. „Южен глас“, Стара Загора, бр. 479, 1932 г., с. 2.

31 сп. „Траяна“, юбилеен брой, Стара Загора, 1940 г., с. 17.

32 Пак там.

то на „Добрий самарянин“. Всеки празничен ден през зимните месеци, когато няма подходящи условия за спорт, се устройват дневни танцови забави.³³ През 30-те години всички с нетърпение очакват традиционните празнични балове във Военния клуб. На тях мъжете се явяват в официално облекло, „а съпругите им са с дълги рокли, украсени с изкуствени цветя, според модата. Танцуват до зори“.³⁴

Сред добрите спортни клубове е и „Светослав“, основан през 1925 г. За среща с него гостува първият столичен отбор – Славия. Старозагорци са разгромени с 8:0. Тимът е многократен градски и областен първенец. Участва в турнира за Царската купа, където през 1934 г. достига до полуфинал, но отстъпва на значително по-силния тим на Славия³⁵. Това е най-големият успех на местен футболен отбор до 1944 г.

Футболистите на „Светослав“ са в основата на отбора на Стара Загора, който участва в турнира за купа „Тракия“, организиран през 30-те години на XX в. в Пловдив. „Битката за Тракия“ достига своята кулминация през пролетта на 1936 г. Благодарение на добрите изяви на младия вратар Кирчо Георгиев старозагорци побеждават отбора на Пловдив и се класират на полуфиналите³⁶.

На водещите футболни тимове не отстъпва и „Борислав“. В него като ляв инсайд (нападател) се изявява Тодор Калпакчиев, който съчетава спорта с изобразителното изкуство (Нанев 2013: 39). Калпакчиев учи в Художествената академия при Дечко Узунов. В периода 1937–1938 г. е част от националния отбор по футбол. След завършване на Академията се посвещава изцяло на живописата (Добрев 2013: 1).

33 Пак там, с. 22–25.

34 РИМ–Стара Загора, 5Сз–НА-3. Спомени на Венета Хаджиангелова, л. 14–15.

35 в. „Спорт“, София, бр. 819, 10.09.1934 г., с. 1–2.

36 в. „Спорт“, София, бр. 1127, 14.04.1936 г., с. 3.

Футболна среща на игрището на Герджиковия алан,
Стара Загора, 30-те години на XX в.,
Снимка от фонда на РИМ–Стара Загора, 7Сз, инв. № 3076.

Разширяване спортната дейност на клубовете и поява на професионалната борба в Стара загора

Местните клубове се стремят да развият различни спортове. Дамите играят хазена (хандбал) и пинг-понг (тенис на маса), а мъжете тренират борба, бокс, плуване и лека атлетика. За привличане на повече публика се показват нови и непознати игри. През септември 1929 г. на областните атлетически състезания футболистите от „Траяна“ и „Светослав“ демонстрират *Пуш-Бол*³⁷. Играта „възбужда смях у публиката“, както отбелязва списание „Спортен преглед“.

Много атрактивна и популярна е конната езда. След Освобождението, в рамките на войската, тя придобива състезателен характер. На 14 май 1914 г. в София група офицери учредяват Български жокей клуб – дружество за поощрение на конния спорт и коневъдството в страната (Бърдарева 1991:

37 сп. „Спортен преглед“, София, бр. 9, 08.09.1929 г., с. 4. Името на играта Пушбол в превод от английски означава „тласкам топка“. Двата отбора бутат с ръце огромна топка, като се стремят да я държат над главите си.

21). Според Георгиева (2006) ездата се развива в градска среда като спорт на младежи от „отбраното общество“ (Георгиева 2006: 91).

Спортен клуб „Траяна“ също поддържа отбор по конна езда, който участва в състезания и в традиционните надбягвания за Тодоровден. Не е известно дали отборът, включващ предимно офицери и младежи от по-богати семейства, е членувал в Жокей клуба. Според устава на организацията в него не се допускат жени, но Стара Загора е изключение в това отношение. През 30-те години на XX в. Венета Хаджиангелова – съпругата на председателя на клуба, редовно участва в организирани конни надбягвания. Въпреки неодобрението на болшинството старозагорци, съпругът Анастас приема с разбиране желанието на Венета да язди. След женитбата им тя става част от богатата търговска фамилия Хаджиангелови и има възможност да запълва свободното си време със спортни занимания. Редовно играе пинг-понг (тенис на маса) и моникс (билярд). Конната езда не пречи на младата дама да държи на безупречния си външен вид и да се „облича модно“. Както самата тя споделя, „винаги била много докарана, шиела си дрехите по журнал“, а шапките са сред любимите ѝ аксесоари.³⁸

Много индустриалци и търговци също се грижат за организиране на свободното време на семействата си и на своите работници. Финансират организирането на състезания и осигуряват награди за победителите. През 1933 г. Христо и Петър Маринови, собственици на Събирателно дружество „Мебел“, откриват плувен басейн в района на фабриката си.³⁹ Басейнът, единствен в града по това време, се използва не само от работниците на предприятието.

Традиционна за българските земи е борбата. В първите десетилетия на XX в. тя се развива не като спортна дисциплина, а по-скоро като атракция на циркови представления и забава за зрителите по време на панаири (Георгиева 2006: 88). Старозагорецът Димитър Караенев, освен че се бори на цирковата аре-

38 РИМ–Стара Загора, 5Сз – НА-3. Спомени на Венета Хаджиангелова, л. 14–15.

39 в. „Зора“, Стара Загора, бр. 22, 07.06.1933 г., с. 3.

на, обикаля редица населени места и привлича вниманието със своите номера – вдигане на тежест от 180 кг само с една ръка, късане на желязна верига с гръдния кош, спиране на четири коня на място, свиване на желяза около ръчните мускули и т.н.⁴⁰

През втората половина на 30-те години в България все по-голяма популярност печели свободната борба, стил *кеч ес кеч кани*⁴¹. Международните успехи на Дан Колов, Хари Стоев, Петър Ферещанов и др. ги превръщат в народни герои, идоли за хиляди хора (Георгиева 2006: 90). Наред с техните имена, в спортната преса са отразени и успехите на старозагореца Никола Илчев, печелил турнири по борба във Франция, Швеция, Турция и Испания.

В периода 1935–1937 г. Дан Колов и Хари Стоев провеждат демонстративни борби на различни места в страната, които събират хиляди почитатели. Дори „цар Футбол“ им отстъпва по зрителски интерес. В тях с успех се включват Никола Илчев и Димитър Караенев. На 4 август 1935 г. Дан Колов и Хари Стоев посещават Стара Загора. Тук организират „големи кеч борби, които привличат грамаден зрителски интерес“. От близките села пристигат 900 каруци с около 5000 човека. Под бурните им скандирания Дан Колов побеждава шампиона на Румъния Франк Франкулеско.⁴² В спортната преса той споделя, че е очарован от гостуването си в Стара Загора и е доволен от събраните средства. Част от приходите са дарени за закупуване на самолет за българската авиация.⁴³

Само след два дни, на 25 август, отново се провеждат международни борби, уредени от клуб „Траяна“. Участие вземат Тодор Банков, унгарският шампион Емил Цая, германският шампион Аркади Гоер, румънският шампион Константин Стойческу, Димитър Караенев и др. Организиран е боксов мач между Никола Илчев и арменския боксьор Арабийан.⁴⁴

40 <https://www.facebook.com/photo/?fbid=5275178035909872&set=a.1901526796608363> (последна дата на влизане – 25.09.2023 г.).

41 „Кеч ес кеч кани“ – в превод „всички хватки са позволени“.

42 в. „Дума“, Стара Загора, бр. 662, 05.08.1935 г., с. 3.

43 в. „Спорт“, София, бр. 1006, 07.08.1935 г., с. 3.

44 в. „Спорт“, София, бр. 1014, 25.08.1935 г., с. 2.

Никола Илчев започва да тренира бокс и борба в спортен клуб „Траяна“. През 1928 г. заминава за Франция. В Париж работи като обушар, а в свободното си време продължава заниманията на боксовия ринг. През 1930 г. побеждава Гверно и печели Купата на Париж. Дан Колов и Хари Стоев го убеждават да се заеме със свободната борба. Стоев поема разносните за обучението му в хърватската школа „Херкулес“. Още на следващата година той пак вдига Купата на Париж, но вече спечелена на тепиха.⁴⁵ През март 1935 г. Илчев влиза в тежка трирундова схватка с италианеца Бурати в Мадрид. Превъзходството на българина е очевидно и във втория рунд успява да го хвърли върху въжетата, които се късат от удара. Налага се мачът да бъде прекъснат за известно време. В крайна сметка, Бурати е обявен за победител, но публиката го освирква и аплодира Илчев. Испанската преса ласкаво го нарича „Малкият лъв“ и „Детето на Балкана“.⁴⁶

Афиш за организираниите от СК „Траяна“ борби, Стара Загора, септември 1935 г. Снимка от фонда на РИМ-Стара Загора, 8Сз, инв. № 3500.

45 РИМ–Стара Загора, 7 Сз–Спф, инв. № 1243, Спомени на Здравко Илчев, л. 2–3.

46 в. „Спорт“, София, специален брой, 21.03.1935 г., с. 2.

Почитателите на борбата в Стара Загора стават все повече и на 24 ноември 1935 г. в салона на дружество „Театър“ се устройват първите състезания на закрито. Градът вече е електрифициран и много спортни и културни прояви започват да се провеждат във вечерните часове. С най-голям интерес се очаква срещата между двете местни звезди Никола Илчев и Димитър Караенев. Тя трябва да определи „кой е най-силният борец в града“⁴⁷.

Караенев иска да бъде осигурен награден фонд от 3000 лв., който да се връчи на победителя от мача. Никой не желае да даде тази значителна сума и двубоят не се осъществява.⁴⁸

Основният опонент на Илчев, Димитър Караенев, се отличава със своята голяма физическа сила и издръжливост. Наричан е „старозагорският Дан Колов“. Негов ментор става Хари Стоев, който му урежда мачове във Франция. На 25 януари 1937 г., в 18-хилядната зала „Пале де Спор“ в Париж, Караенев губи срещата си с Шарл Ригуло, известен с прозвището си „най-силният човек на света“.⁴⁹ След още няколко неуспеха на френска земя се прибира окончателно в България.

В средата на ХХ в. все по-популярни стават т.нар. **крос-кьнтри**⁵⁰ състезания. На областното състезание, проведено на 19 април 1942 г., участниците бягат 2000 м по ул. „Митрополит Методий“. Под окуражителните скандирания на гражданите стигат до парк „Аязмото“. Включват се всички спортни клубове, ученици и войници. Колоездачите също

47 в. „Спорт“, бр. 1069, 22.11.1935 г., с. 2.

48 През 1935 г. икономиката на Стара Загора все още понася негативите от световната икономическа криза. Заради свитите външни и вътрешни пазари намалява производството на индустриални стоки в града. Фалират част от дребните производители, което налага освобождаване на работници. По-малките магазини и бакалии също затварят врати. Падат изкупните цени на селскостопанските стоки. (Иванова 2023: с. 492–495). Според местната преса цените на хранителните продукти в града са между 3 и 5 лв. Най-скъпи са сиренето (18 лв.) и кашкавалът (28 лв.). Прогресивно намаляват и надниците на работниците, заети в индустриалното производство. Докато през 1930 г. средната надница е около 65 лв., то през 1935 г. тя е 46–47 лв. (Христофоров 2010: с. 45.)

49 в. „Л’Отто“, Париж, 26.01.1937 г., с. 5.

50 Крос-кьнтри състезанията включват бягане на шосе в градски условия.

се състезават по улиците, включват се и хора „с обикновени пътнически колелета“.⁵¹

В този период все повече се чувства липсата на подходящи места за практикуване на любимите спортни занимания. Затова през лятото на 1937 г. на мястото на т.нар. Разсадна градина, в центъра на Стара Загора, започва изграждането на Парк на спорта. Предвижда се да има два басейна (малък и голям), детско игрище, алеи за разходка, отделено е и място за игрище на гимнастическо дружество „Средногорски юнак“. Избухналата световна война лишава гражданите от тази спортна придобивка. Отваря врати единствено плувният басейн, достъпен всеки ден и за двата пола, освен неделята, когато го използват само мъже. Таксите за ползване са по джоба на всички. Децата заплащат по 2 лв., а възрастните – по 5 лв.⁵²

След политическите промени през есента на 1944 г. част от спортните клубове са закрити, а други – реорганизирани. Дейността им е контролирана от местните органи на държавната власт в лицето на Градския комитет за физкултура и спорт, който трябва да се грижи и за стопанисване на игрищата в местността Банкоолу и на Герджиковия алан.

Заклучение

През първата половина на ХХ в. спортът увлича хора от всички социални слоеве в Стара Загора – учители и ученици, адвокати, инженери, чиновници, търговци, занаятчии и работници, домакини. Много младежи продължават образованието си в Русия и Западна Европа и заедно с модерните европейски нрави и традиции донасят гимнастически уреди, ски, кожени футболни топки и правилата за непознати все още състезателни игри.

51 в. „Спорт“, София, бр. 2008, 27.04.1942 г., с. 2.

52 в. „Лъчи“, Стара Загора, бр. 23, 26.07.1937 г., с. 3.

Създават се спортни чети и дружества. Първоначално те са насочени към гимнастиката и туризма. Постепенно игрите с топка – футбол, хазена (хандбал), валибол (волейбол) и баскетбол печелят все повече почитатели. В средата на 30-те години голяма популярност придобива свободната борба (кеч), която събира многобройна публика. Гимнастиката, футболът, леката атлетика, волейболът и туризмът привличат младежи от всички социални слоеве. Колоезденето и конната езда, заради значителните средства, които изисква практикуването им, се оформят като занимание на по-богатите граждани.

Физкултурните клубове се превръщат и в място за социални контакти. Техните членове не само спортуват заедно, но и организират благотворителни балове и вечеринки. Със събраните средства закупуват необходимата им екипировка, подпомагат сираци и бедни ученици. Появяват се първите спортни семейства, обединени от любовта към физическите упражнения и любимия клуб. Спортистите тренират, за да подобрят своята физика и здраве, а постигнатите победи са повод за гордост и радват местната публика. Спортът запазва аматьорския си характер, превръщайки се в неразделна част от градската култура и любимо развлечение в свободното време за много старозагорци.

Библиография:

- Борисов, Т. 2021.** Как цар Футбол превзе България. София: Издателство „БИ 93“.
- Бърдарева, Р. 1991.** Спортът в България – поява и развитие (1878-1944). София: Издателство на НСА.
- Георгиева, Б. 2006.** Градските развлечения в миналото. София: Издателство „Парадигма“.
- Добрев, М. 2013.** Юбилейна брошура за художника Тодор Калпакчиев. Стара Загора.
- Драганов, Н. 1970.** Оперното дело в Стара Загора. София: Издателство „Наука и изкуство“.

- Иванова, Е., С. Василева. 1998.** Алманах. Старозагорски индустриалци 1878–1947. Стара Загора: Тракийски свят.
- Иванова, Е. 2023.** Стопанството на Стара Загора между двете световни войни. В: История на Стара Загора. София, т.2.
- Костов, Л. 2003.** Чуто, видяно, преживяно по пътеките на моя живот. Стара Загора.
- Нанев, Н. 2013.** Корените на ПФК „Берое“. Стара Загора.
- Христофоров, А. 2010.** Избрани произведения и документи. София.

Архиви

- ДА–Стара Загора, ф. 29К, оп. 1а.е. 37, Спомени на Йосиф Стоилов.
- ДА–Стара Загора, ф. 770К, оп. 1, а.е. 1, Излетна книга на туристическо дружество „Средна гора“ – Стара Загора.
- РИМ–Стара Загора, 7Сз 2260. Юбилеен юнашки лист на „Средногорски юнак“, Стара Загора, 22 март 1930 г.
- РИМ–Стара Загора, 7Сз 2256. Първи устав на старозагорското дружество „Юнак“, 13.03.1899 г.
- РИМ–Стара Загора, 7Сз 8259, Туризмът в Стара Загора, 1932 г., Стара Загора.
- РИМ–Стара Загора, 5Сз – НА-3. Спомени на Венета Хаджиангелова.
- РИМ–Стара Загора, 7 Сз-Спф, инв. № 1243, Спомени на Здравко Илчев.
- РИМ–Стара Загора, 5 Сз НА, без инв №, Спомени на Николина Сиракова от Стара Загора.
- РИМ–Стара Загора, 7Сз-Спф 66. Справка за физкултурното движение в Стара Загора (1878–1944).

Периодика

- в. „Български колоездач“, София, бр. 10/1906; бр. 7/1908 г.; бр. 10/1908 г.
- в. „Дума“, Стара Загора, бр. 130/1928; бр. 187/1929; бр. 662/1935; бр. 1006/1935; бр. 1014/1935 г.
- в. „Зора“, Стара Загора, бр. 22/1933 г.

в. „Л’Отто“, Париж, 26 януари 1937 г.
в. „Лъчи“, Стара Загора, бр. 23/1937 г.
в. „Спорт“, София, бр. 26/1924; бр. 819/1934; специален брой от 1935; бр. 1069/1935; бр. 1127/1936; бр. 1851/1941; бр. 2008/1942 г.
в. „Южен глас“, Стара Загора, бр. 479/1932 г.
сп. „Спортен преглед“, София, бр. 9/1929 г.
сп. „Траяна“, Стара Загора, 1940 г., Юбилеен брой.

Източници от интернет

<https://beroe.bg/2016/05/06/6may1916-nachaloto> (последна дата на ползване – 06.07.2023 г.).

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=5275178035909872&set=a.1901526796608363> (последна дата на влизане – 25.09.2023 г.).

Райна Антонова-Тончева

главен уредник

отдел „Нова история“

Регионален исторически музей – Стара Загора

е-поща: rainaantonova@yahoo.co.uk

Raina Antonova-Toncheva

Head Curator

“Modern History“ Department

Regional Historical Museum – Stara Zagora

e-mail: rainaantonova@yahoo.co.uk

Урбана структура на пространството: првите 100 години на Дебар маало

Мирјана П. Мирчевска

Urban Structure of Space: The First 100 Years of Debar Neighborhood

Mirjana P. Mirchevska

Abstract: *The paper is the subject of ethnographic research in the context of the elements that build the cultural identity of Debar neighborhood understood in a wider context. It was created in the thirties of the last century; the neighborhood experienced and survived many changes in many directions. The essence of the text follows the chronology of events in the work of the anthropology of the space, of the first settlers, their dwellings, professions, the relationship with the authorities and the construction of cultural and social relations among themselves and with others. The city of Skopje is a school example of a city that is constantly exposed to different social representations in space and time, in a cultural and historical context. Everything was subordinated to the social and political factors that participated in the creation of the different identities of Debars neighborhood, which influenced their culture of memory. The ethnological and anthropological view of the city created multiple aspects in the study of everyday life as an interpretation in time and space, with its own cultural practices, its own ways of public representation, communication and its own symbols. The mutual relationship between man and the city is a multifaceted and complex relationship, through which the communications of Debarmaalo can be followed in the historical and political context of the period in which they lived, gradually turning the space into a (new) symbolic place. The subject of analysis in the creation of the identity constructions*

of the population is based on the example of two institutions: the football club "Rabotnicki" and the bars (kafana).

Keywords: *Debarmaalo, neighborhood, FC "Rabotnicki", cultural identity, culture of remembering/memory*

Дебар маала није шала...
Влатко Стефановски, Леб и Сол

ВО СПОРЕДБА со социолошките проучувања на градот од првите години од XX век, урбаната етнологија и антропологија претставува релативно ново истражувачко поле кое својот подем го започнува во седумдесеттите години на минатиот век. Иако и пред ова време биле вршени етнологско-антрополошки истражувања во некои африкански и латино-американски градови, сепак фокусот бил ставан на компаративните проучувања на т.н. примитивни општества и нивните култури. За културната и социјалната антропологија градот станува интересен за проучување како резултат на историските случувања во врска со светските геополитичките промени кои влијаеле и врз самата дисциплина, преку промените на градовите во западните општества. Се создавал нов фокус на интерес во проучувањата на културните и социјалните антрополози и предмет на проучување станува урбанизацијата, но и примерите на урбано живеење на човекот во него. Градот и неговиот простор е поле за епистемолошки истражувања. Тоа е повеќеслојно место изложено на различни општествени претстави. Така доаѓаме до прашањето: Дали градот треба да се разбере како статично и урбанистички завршено поле на значење, односно постои ли прилагодување на градот на барањата на човековата замисла или обратно? Или взаемно? Уште посуштинско прашање е зошто и како начините на прилагодување на градот се менуваат и во кој правец? Текстот ги допира и начините на кои

политичката замисла (политички имагинарното), било да е дискурзивно или конкретно, се реализира во градот. Знаејќи дека токму таа (политичката замисла) се занимава со начините на кои се реализираат идеолошки мотивираните желби кои се олицетворение на урбаниот пејсаж.

Сè до влегувањето на вардарскиот дел на Македонија (денешна Република Северна Македонија) во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците (Кралство Југославија), целокупниот стопански живот во него, од пред Балканските војни бил ориентиран кон градот Солун како важно трговско пристаниште (Јовановиќ 1937: 704) (Кънчов 1970: 44). Промените настануваат после Првата светска војна, од 1918 г., кога трговијата и стопанството се насочуваат кон поразвиените стопански подрачја на север во новата држава Кралство на Срби, Хрвати и Словенци, Кралство Југославија. На тој начин Скопје започнало интензивно да се поврзува со важни индустриски развиени градови и центри од Србија, Хрватска, Словенија и други области. Во текот на овие и подоцнежните години српската администрација продолжила да гради и да ги збогатува содржините на градот: бил изработен нов регулационен план, се граделе објекти од општествен карактер за потребите на управата, просветата, здравството и културата на кои им биле давани имиња на личности од српската историја, писменост, религија, култура и традиција, во склад со тогашните историски и политички прилики. Меѓу градоначалниците кои раководеле со Скопје важно место има Јосиф Михајловиќ (Мијајловиќ) Јурукоски со потекло од реканско Тресонче, инжињер архитект чија позиција во тој период гласела – претседател на општинско поглаварство на Скопје. На таа функција бил во два мандати: од 1929 до 1936 г. и од 1939 г. сè до својата смрт во 1941 г. Во неговиот мандат се изградени важни објекти кои и денес се во функција: зградата во која се наоѓа парламентот на Република Северна Македонија – тогашната Банска палата (1939 г.), зградата на денешната Универзитетска клиника по хируршки болести „Св. Наум Охридски“ (помеѓу скопја-

ни позната како Градска болница), која првично била Окружен уред за социјално осигурување на работниците, зградата на старата железничка станица разурната во земјотресот 1963 г. од која денес е останат еден дел во кој работи Музејот на град Скопје, потоа Зоолошката градина и Градскиот парк, како и два објекти кои во земјотресот од 1963 г. се потполно разурнати – објектите на Народната банка и Офицерскиот дом. Истовремено, во периодот на неговото раководење со градот изградени се повеќе објекти од јавен карактер за потребите на жителите на Скопје – хидроцентралата „Матка“ на Треска (1935 г.), потоа градскиот водовод од изворот Рашче и зелениот пазар кои и денес се во функција. Многу важна е неговата улога за иницирање и спроведување на првиот геодетски премер и детален урбанистички план на градот Скопје. Најпрво, спровел авионско снимања на градот за да може да донесе правилни одлуки при планирањето на градбите. Помеѓу двете светски војни ги проширил електричната мрежа чија изградба започнува во 1924 г., и одводно-канализацискиот систем во Скопје, а изградил објекти и за Машка и Женска гимназија во градот. Денешната зграда на Црвен Крст исто така е проект на Михајловиќ. Тој го зачувал старото занаетчиско-трговско јадро, чаршијата од левата страна на реката, но формирал и ново од десната страна, како би се остварила неговата замисла за улогата на градот како урбана средина во склад со новото време. Во таа насока се грижел да бидат создадени нови градски функционални јадра, и особено убави хортикултурни решенија преку градењето на плоштади, уредени паркови со зеленило (Христова, Ѓорѓиовска, Тачевска 2020: 46). Како интелектуалец бил член на повеќе друштва како и на Скопско Научно Друштво. Сето ова, Јосиф Михајловиќ го прави најплоден градоначалник помеѓу сите градоначалници од негово време до денес. Благодарение на неговата инвентивност и правилна процена, во Скопје функционираше многу нови објекти за задоволување на потребите на тогашната српска власт, но и за потребите на граѓаните – јавни здравствени објекти, објекти од

економски карактер, хотели, образовни и културни институции, како и станбени објекти (Михаиловиќ 1937: 816). Така градот Скопје, како центар на тогашната јужна Србија, Вардарска бановина, добил европски лик, израснал во трговски и индустриски центар, но истовремено бил и важен културен центар во кој взаемно се испреpletувале културните и стопанските достигнувања на истокот и западот, на соседните балкански земји и на христијанската, муслиманската, еврејската и останатите религии и нивните традиции.

Бројот на населението од 1913 г. до 1930 г. постојано бил во пораст. Во континуитет се зголемувало христијанското на сметка на дотогаш бројното муслиманско население кое, како резултат на пропаѓањето на Отоманската империја се иселувало на територијата на новата држава Турција (Алманах 1928: 136). Зголемувањето на македонското христијанско население продолжило, а во градот Скопје во 1929 година живееле вкупно 55.798 жители (Јелаќиќ, Месеснеќ, Урошевиќ 1937: 33, 37) со различна етничка и религиска припадност. Градот растел низ годините, но за многумина негови посетители тој сеште бил „паланка која сака да прерасне во велеград“ (Вардар 1935: 5), иако во него се доселувало многубројно население од разни области на Македонија и пошироко (Скопски гласник 1936: 7). Во тоа време градот бил поделен на маала. Маалата во Скопје ги има забележано и Евлија Челебија кој во 1660 година го посетил градот. Тогаш тој забележал седумдесет (70) маала на западната страна на реката (Стојановски 1981: 120). На самиот почеток на XX век, како центар на Косовскиот вилает според книгите каде што се забележувале даночните приходи, во градот постоеле шеесетитри (63) маала, 5000 куќи и 48.500 жители (Христова, Ѓорѓиовска, Тачевска 2020: 29). Подоцна се создаваат повеќе маала и од десната страна на Вардар, дел кој бил нарекуван „преку мост“ или „каршија“. Во тој период, од левата страна на Вардар постоеле маалата: Пајко (Ибни) маало, Еврејско (Чивутана) маало, Топхаана (Топана), Чаир маало, Карадаг маало и Крњevo. Од десната страна на Вардар се формираат маала, реони и населби: Гази Менташ (Циганско)

маало, Влашко (Хаџи Салабедин) маало, Станични и гимназиски реони во Скопје, Ново (Чивчи) маало, Маџир (Мухаџир) маало, Кисела вода, Дебар маало, Буњаковец – нова приградска населба, Маало Колонија, Тахталиџе (Тафталиџе) маало, Ханриево, Викенд куќи (Качева, Христова, Ѓорѓиовска 2002: 19).

Преку една доселеничка струја во крајните рабни области на тогашно Скопје од десната страна на Вардар се населува население кое потекнува од пошироката област на Дебар и дебарско, од областа Голо Брдо во Албанија. Новонаселениот простор го добива името според местото од каде што потекнуваат доселениците: Дебар маало. Концентрацијата на население кое потекнува од ист иселенички простор во едно ново доселеничко место или простор не е ретка појава. Тоа придонесува населението да биде блиску едно до друго, да ги практикува, зачува и споделува истите животни вредности, обредни практики, дијалектни форми, елементи од традициската материјална, социјална и духовна култура (народна облека, храна, обичаи, верувања), со што во подолг временски период се зачувува постарата етничка култура како дел од идентитетскиот белег на тогашните дебарани. Впрочем, денес највидлив пример на таква концентрација на население во скопско е пошироката кривоаланечка иселеничка струја населена во населбите на Скопско поле, со зачувана „паланечка“ традиција во широка смисла на зборот. Освен дебарани, во овој дел се населувале и доселеници од Галичник и Тетово, претежно мајстори градежници и ѕидари. Подоцна, особено кога Дебар маало станува дел од урбаното градско јадро, почнуваат да се доселуваат и семејства од пошироката скопска област и од соседните предели, тие исто така внесуваат свои традиции и влијаат врз претходните. Всушност, тоа се случува и во другите скопски маала, што, некаде повеќе некаде помалку, влијаело врз промената на урбаната и етничката структура, на создавање на нови обичајни практики. Просторот на денешното Дебар маало бил празен, ненаселен, постоеле градини и ниви кои припаѓале на атарот на селото Долно Водно. Како

први доселени семејства се сметаат семејствата на браќата Петар и Андреја Митровски (тогаш Митровиќ) и семејството на Јован Поповски (тогаш Поповиќ) кои во 1919 г. купиле ниви од селаните на Долно Водно и следната година веќе имале изградено куќи. Двете семејства потекнувале од Голо Брдо, предел кој по 1918 г. во најголем дел припаднал на Албанија. Во Голо Брдо (локален термин е Голо-Бордо) има вкупно 22 села, од кои 17 се етнички македонски села со население од муслиманска и христијанска конфесионална припадност и со говорен македонски јазик (Фетаху 2006: 19). Во Република Северна Македонија има две живи села – Отишани и Џешиште и две раселени, но со повремено присуство на население во летниот период – Дренук и Манастирец.¹

Дебар маало – од формирањето до земјотресот

На просторот на Дебар маало во 1921 г. имало само четири-пет куќи. Во првите години малото растело најмногу со дебарани и голобрдци од 1923 до 1928 г. Тоа е период кога во Дебар маало, како и во другите маала на десната страна на Вардар, се граделе најмногу куќи (Алманах 1928: 64). Потоа, во триесеттите години на минатиот век кога дел од граѓаните на Скопје поради економската криза осиромашуваат, ги продавале своите имоти во градот и почнале да се населуваат во оваа приградска населба. Во истиот тој период било доселувано население и од други предели на кралството Југославија, најмногу Срби и Црногорци. Многумина биле населувани како дел од српската државна политика и во функција за задоволување на државните служби. Тоа биле образовани, културни млади луѓе, кои стапувале во брак со градското македонско население.

Дебар маало главно било населувано со работнички и занаетчиски семејства, скромни и вредни фамилии. Куќите најчесто биле приземни, биле добри мајстори и ги граделе сами, со

¹ Иако според некои етнички елементи, како што е народната носија, може да се каже дека и некои други рабни села кои се сметаат како дел од Струшки или Дебарски Дримкол, би можеле да се сметаат за голобрдски.

меѓусебна самопомош, од тули и плитар. Најчесто како диви градби, без плански распоред на просториите, со дворно место за градина и за цвеќиња. Пред секоја куќа во дворовите саделе босилок, сардели, шебој, невен и трандафили. Речиси сите куќи имале лозници во дворовите каде во летниот период се чекале гости, се дружеле комшиите, се подготвувал ручег, се разговарало со чашка ракија или филџан кафе. Секој двор имал пумпа за вода. Дебар маало имало и маалска јавна чешма, кај денешното Министерство за култура, која по земјотресот не била обновена. Од мебел, куќите имале предмети кои ги донеле со себе, но подоцна правеле и купувале мебел според тогашните градски прилики: маси, столици, шифуњери, отомани, кревети. Дебарчанките биле вредни жени и многу одговорно се грижеле за семејството и домот, плетеле и везеле како за себе и за своето семејство така и за други, како помош во семејниот буџет. Биле особено чисти, внимавале на хигиената. Алиштата ги потопувале цела ноќ да стојат во вода со пепел... „тогаш ја викавме цац, а утредента ги вриење“. Подоцна, по 1930 година, побогатите семејства во склад со тогашната државна политика „за хигијену и здравље“, користеле сапуни и сода бикарбона за белење на алиштата. Во време помеѓу двете светски војни во Скопје постоеле повеќе хуманитарни добротворни друштва основани со различни цели. Едно такво се викало Дебар маало и негова основна работа се состоела во тоа да набавува облека за сиромашни деца (Скопски Гласник 1939: 4).² И со доселените семејства од други делови на Македонија и Југославија, иако во почетокот одржувале дистанца едни од други, низ годините почнале да одржуваат и поблиски соседски меѓусебни врски. Во времето помеѓу двете светски војни, во маалото започнале да се градат и двокатни, па и трокатни плански куќи во кои живееја богати дебармаалци. Една таква куќа е троспратната семејна зграда на семејството на Емил Рубен изградена во 1927 година.³ Во времето помеѓу

2 На терен не можев да најдам лични сеќавања за оваа информација (мај 2015, март/април 2023).

3 Тој е еден од синовите на Виктор Рубен, Француз кој имал стоматолошка ординација во Атина. Неговите синови живееле во Солун, но едниот од нив Емил

двете светски војни дебармаалските улици биле обележани со бројки, а по Втората Светска војна со имиња на градови и личности⁴ како и денес. До средината на педесетите години главните улици беа калдрмисани со турска калдрма. Во маалото имало и занаетчиски работилници: фурнија, чевлар, бербер, фризер, касап, кројач, шапкар, лимонадцилница, продавница за мебел, резбарски дуќан, аптека, неколку бакалници и пилјарници. Според кажувањата на дебармаалци, на крајот на денешниот булевар Илинден, поранешната улица Илинденска⁵, во „српско време“ поплочена со калдрма од правоаголни камени плочи (Илиевски, Трпчевска 1992: 5), имало голем споменик изграден во чест на Франција и подршката што ја добила српската војска од неа во Првата Светска војна. Споменикот бил разрушен за време на Втората Светска војна. Исто така, на оваа улица се наоѓа(л) влезот во Градскиот парк и во Зоолошката градина.

На територијата на Дебар маало постоеле и сеуште постојат важни градби и институции од разни историски периоди, важни не само за културата на паметење на дебармаалци, туку и на повеќето постари скопјани. Еден од најпознатите објекти е постоењето на Учителската школа. Објектот бил изграден на просторот помеѓу денешното Министерство за одбрана и бараките на општина Центар. Од 1820 г. во Скопје главен валија бил Хафиз Мехмед-паша кој многу полагал на образованието и гради нешто што со денешна терминологија би можело да го наречеме – средношколски комплекс. Го гради средното училиште „Идадија“ во градскиот парк. Во негова

Рубен, отворил забна ординација во Скопје и изградил голема куќа на почетокот на градскиот парк во Дебар маало. На зградата која и денес постои, со римски броеви е напишана годината на изградба: MCMXXVII. Позната е под името: зградата на МЦМ (MCM).

4 Ул. број 78/Орце Николов, ул. бр.500/Титоградска, ул. бр.501/Крагуевачка, ул. бр. 502/Титовоужичка, ул. бр. 503/Миладин Поповиќ, ул. бр.299/Андон Дуков, ул. бр. 498/Иле Илески, ул. 505/Беджих Сметана. Дел од овие улици постојат и денес, но дел се вклучени во новиот урбанистички план на пробивање на улици и ги нема повеќе.

5 Скопјани и денес во секојдневниот говор кога сакаат да кажат нешто што е поврзано со оваа улица, велат... на Илинденска, многу ретко помладата генерација скопјани би рекле... на булевар Илинден.

близина гради и занаетчиско училиште каде што се изучувале повеќе занаети: дограмациски, кројачки, чевларски, печатарски. Изучувањето на занает траело пет години. Најпрво училиштето се викало „Хамидие“, а подоцна го добило името на основачот: валијата Хафиз Мехмед-паша. Во него учеле и деца без родители, од различна вероисповест и имало сопствен интернат. Било познато како „Ислахане“ – поправен дом. Занаетчиското училиште постоело до 1912 г., „Идадија“ се претвора во гимназија, а во 1898г. прераснува во Учителска школа. Од 01 март 1945 г. станува училиште каде се образувале т.н. народни учители. Учителската зграда имала четири ката, на третиот кат бил сместен женскиот интернат и болничкиот стационар, додека за машките ученици имало посебен објект во дворот. Особено импресивен бил главниот влез во објектот, портал, преку кој влегувале само учителите, а за учениците имало спореден влез. Постоел и мал објект кој имал улога на влезна портирница во комплексот објекти, со што се контролирало движењето на учениците и вработените. Учителската школа работела сè до земјотресот кога е срушена зградата. Денес постои само влезниот портал изграден за време на Отоманската империја и пред него се фотографираат новите младоженци. За последниве триесетина години многу од градските раководства се обидуваа да го обноват, но досега никој не ги реализирал тие планови, иако објектот е дел од културното наследство заштитен со закон.

Формирањето на Градскиот парк исто така е дело на скопскиот валија Хафиз Мехмет-паша, кој сметал дека во близина на занаетчиската школа треба да има зелена површина. Од основната површина, паркот е прошируван на неколку наврати. Во почетокот на XX век, како продолжение на паркот „Ислахане“ бил формиран паркот „Идадија“. Целиот комплекс бил проширен во 1923 г. во правец на Зоолошката градина како Градски парк. За таа цел бил ангажиран градинар од Австрија. По само две години паркот е повторно проширен според т.н. „француска школа“, а во 1933 г. се обележани и патеки низ паркот. Со доаѓањето на д-р Станко Караман за

директор на Зоолошката градина збогатена е флората во паркот, а исто така тој бил иницијатор да се направи систем за наводнување на паркот со вода од Вардар. По завршувањето на војната во 1945 г. паркот повторно ја зголемува корисната површина. Последното проширување е направено во 1970 г. и паркот ја има денешната форма и површина помеѓу булевар Илинден, улица Ленинова, булевар Октомвриска револуција, и реката Вардар. Содржините на паркот во сите историски периоди имаа големо значење за скопјани. И во периодот помеѓу двете светски војни и по нив и во социјализмот постојано се зголемуваа: најпрво имало мал детски забавен парк со лулашки во форма на чунови во различна големина за деца на различна возраст. Потоа беше изграден нов голем забавен парк – Луна парк во кој имаше многу разновидни лулашки, голем тобоган, вовче кое вртеше околу паркот, коли кои се удираа меѓусебе, мали рингишпили и други играчки за забава на деца, но и на младинци. Овој парк го паметам и јас, често го посетувавме со другарите бидејќи живеев во негова близина. Во паркот беше изградено и езерце кое и денес постои во стариот дел, но и во новиот дел исто така има езерца со проточна вода со повеќе дрвени мофчиња. На времето во езерцето имало и риби. Покрај него постоеше кафеаната „Езерце“ која некаде од почетокот на 2002 година не работи. Денес веќе не постои. Исто така до средината на 1990 година паркот имаше и две летни бавчи: „Кермес“ во делот на некогашната „Ислахана“ и „Опатија“. Кафеаната најпрво се викала како и паркот, но подоцна го добила името Кермес. Изградена е во 1919 г. Освен како ресторан, тој се користел и како место за културни настани. На платото пред „Кермес“ се одржувале концерти на Градскиот оркестар. Освен тоа, во дворот пред кафеана за празникот Ѓурѓовден се собирале Ромите од Скопје и тука со музика и веселба, го прославувале празникот (Коцевски 2000). Во 30-тите години од минатиот век, во кафеаната во приземјето постоела збирка на Природно-научниот музеј, кој бил основан од инвентивниот д-р Станко Караман, а во 1926 г. д-р Караман отвора и Зоолош-

ка градина, во состав на паркот. Првично имала мал број животни, претежно добиени преку донации. По земјотресот, во 1965 г. со решение на Градското собрание, го добива денешниот изглед. Со текот на годините како што се проширувала, се зголемувал бројот на животните. Во состав на Градината има работилница, ветеринарна амбуланта, забавен парк за деца и едукативен центар. И Природно-научниот музеј е во овој комплекс.

Во Дебар маало како во ниту едно друго маало вековен континуитет има прославувањето на Бадник. За Бадник се палеле огнови во исчекувањето на Христовото раѓање. По војната, во времето на социјализмот воспоставената обичајна пракса и натаму се практикувала. Пред Бадник, малите куќарки во маалата се закитувале со бадникови гранчиња. Од рани зори, дента се одело на коледе, се пееле коледарски песни за што се добивала храна како награда. Вечерта во секоја дебармаалска куќа семејно се подготвувала бадникова вечера, и бадниково кравајче со паричка. Се палеле бадникови огнови иако не било лесно да се дојде до дрва за бадниковиот оган. Традиција зачувана и практикувана до денес е дочекот на Дебармаалската нова година, стара традиција која датира од 20 тите години на минатиот век. За таа цел се собираат дебармаалците (најчесто мажи, но во последниве децении има и жени) во кафеаната „Идадија“, се подготвува греана ракија која тие ја викаат топла ракија, и мезе. Вака започнува првиот ден од новата година во Дебар Маало. Според обичајот, во 12 часот се дели погачата, а стариот кум го предава кумството на новиот избраник, кој треба в година да ја организира прославата. Откако ќе се избере новиот кум, тој го предводи традиционалното оро по улиците на Дебар Маало. Од крајот на минатиот век, секоја година овој настан е проследен од медиумите.

Фудбалот, дебармаалци и ФК „Работнички“

На местото на кое денес се скопските населби Тафталице и Долно Нерези немало куќи, таму се протегале бавчи, влажни делови од градот, „баруштини“, ниви, полјани и овоштарници каде што младите дебармаалци во попладневните часови и во неделите играле фудбал. Исто како и на полјаните низ Дебар маало. Играле боси бидејќи немале патики, но и кога ги имале сепак ги чувале да не се скинат шутирајќи ја топката. Топката ја правеле сами, од крпи и стари алишта кои ги ставале во чорапа што ја зашивале. Требало да се набават меки ткаенини, не волнени, бидејќи со меките ткаенини можела полесно да се обликува топката во тркалезна форма. Таквата топка ја викале „крпењача“, партал-топка. Бидејќи се кинела требало постојано да прават нови. Во периодот меѓу двете светски војни Дебар маало се истакнувало и како една од најпознатите револуционерни населби во Скопје. Дебармаалци во најголем дел биле работници и припаѓале на работничката класа која не секогаш се сложувала со одлуките и постапките на власта. Разговори на таа тема најчесто се воделе во кафеаните. Први кафеани во Дебар маало биле „Нада“ (тогаш нарекувана крчма) и „Јавор“, а во 1928 година со работа отпочнала и кафеаната „Идадија“ која работи и денес и има култно значење за Дебармаалци. Особено во крчма „Нада“ секојдневно се собирале младите луѓе од маалото. Кафеаната била место каде што во тоа време се собирала исклучиво машка популација, центар каде се разговарало и се донесувале важни одлуки како за маалото така и за работничките права. На многу од тие средби се разговарало и за формирање на маалски фудбалски клуб. Имало и неколку обиди да регистрираат фудбалски клуб но безуспешно. Во средината на триесетите години во маалото имало неколку локални групи кои меѓусебно играле фудбал, особено околу 1935/36 година. Во тие години српската власт имала формирано здржение под името „Хумано-културно друштво Дебар Маало“ кое имало за цел вклучување на маалската работ-

ничка класа, но тоа згаснало кон крајот на 1936 г. Така биле создадени предуслови во пролетта 1937 г. дебармаалци да формираат и регистрираат фудбалски клуб преку кој младите би се вклучиле во напреварувањата со другите фудбалски екипи во градот. Сметале дека според квалитетот би биле подобри од некои градски клубови, а имале и бројна публика. Прашањето било многу сериозно поставено и постарите дебармаалци ја поддржале оваа иницијатива и активно се вклучиле да помогнат. Така, во меаните кај Трајко и Радомир кои биле свратилиште на младите, во овој период започнало да се разговара за основање на фудбалски клуб и неговото егзистирање. Во настојувањата да се формира клубот предничел Дане Крапчев. Тој ја разбирал важноста на фудбалот и моќта која тој ја има „како повеќе од игра“, не само како спорт туку и како место каде што младите ја граделе и манифестирале својата револуционерна свест, добил идеја за формирање на клуб кој би имал централно место во животот на Дебар Маало и сите случувања во тој дел на градот. Но, не само фудбалски клуб, тој сметал дека треба да се формира и шаховски клуб и библиотека. Името произлезло од структурата на населението кое живеело во Дебар маало, претежно работници, па едногласно бил прифатен предлогот клубот да се вика Работнички. Во тоа време во Скопје веќе постоеле фудбалски тимови на ФК „Вардар Топаана“, ФК „Слога“, ФК „Рапид“, ФК „Граѓански“, ФК „Олимпија“, а некои од нив имале свои игралишта во Градскиот парк. Исто така постоел и фудбалски клуб на т.н. „жолти синдикати“ односно „Југорас“ (Југословенска радничка странка), клуб формиран од страна на тогашната српска буржоарска власт. Дозвола за формирање на клубот требало да се бара најпрво од управата на Скопски фудбалски потсојуз, потоа преку Кралската банска управа на Вардарска бановина дозвола давало Министерство за физичко воспитување на народот во Белград (www.fkrabotnicki.com). Истовремено со ова барање, барање за регистрација под исто име како и тоа на дебармаалци, поднело и раководството на „Југорас“. Но поради силната

поддршка која дебармаалски „Работнички“ ја имал помеѓу голем дел од населението на Скопје, барањето на „Југорас“ било одбиено и најпосле, на 04 октомври 1937 година клубот бил регистриран под сл.бр. 6697/37 како „Спорт Клуб Раднички“. Така, според документацијата во архивот на клубот, ова друштво не е регистрирано само како фудбалски клуб, туку како спортско друштво каде што во иднина можеле да бидат вклучени и други спортски друштва.

Но, тука не завршиле потешкотиите за друштвото. Следните недоразбирања се случиле кога требало да се избере бојата на дресовите во кои ќе настапуваат. Сите биле сложни тоа да биде црвената боја, но службите не мислелеа така. Требало да се објаснува и да се убедува власта преку Управата каде што веќе бил направен компромис за името, но не и за бојата. На власта и била позната симболиката на црвената боја и одлучила бојата на дресовите да не биде црвена, како што стоело во правилникот на друштвото, туку црна. Во црни дресови биле одиграни два натпревари, а потоа биле набавени дресови во темно црвена боја. Иако полицијата реагирала, натпреварот сепак бил одигран во темно црвените дресови, кои и понатаму се користеле. Во тоа време „Работнички“ немал сопствен терен за играње, фудбалерите сеуште играле по полјаните низ Дебар маало кои биле нерамни и нееднакво покриени со трева. Теренот на кој тренирале тогаш бил приватно земјиште на скопскиот велепоседник Владан Поповиќ, кој доброволно им го отстапувал.⁶ Сопственикот на кафеаната „Нада“, и самиот симпатизер и голем поддржувач на клубот, безрезервно ја отстапувал кафеаната за било какви потреби на клубот, па дури и како соблекувална.

Сепак, фудбалските натпревари „Работнички“ ги играл на терените на „ССК“ и „Граѓански“ во Градскиот парк. Во сезоната 1939/40 клубот го освоил купот на т.н. Други Разред победувајќи во сите десет одиграни натпревари, без ниту еден пораз со што станал првак во својата лига. Како првак во Други Разред преминал во првата градска лига. Во сезо-

⁶ Денес на таа парцела се наоѓаат бараките каде што се просториите на Јавното претпријатие за стопанисување со станбен и деловен простор.

ната 1940/41 г. првенството било прекинато поради почетокот на Втората Светска војна. Успесите на ФК „Работнички“ не останале незабележени во дневниот печат. Во весникот „Глас Југа“ од 01 јануари 1941 година, авторот на текстот позитивно оценувајќи ја работата на клубот, пишува дека иако станува збор за млад клуб формиран пред неколку години, тој сепак бил еден од најдобрите скопски клубови.

Во јуни 1941 г. на територијата на денешната македонска држава српската власт била заменета со бугарска. Бугарската национална спортска федерација како свои членови вклучила клубови од новите територии со кои владеела во тој период. Така, биле формирани две нови спортски области во Скопје и во Битола. Дотогашниот клуб „Раднички“ се преименува во клуб „Свобода“ и како дел од Скопската спортска област бил примен во „Прва дивизија“ (прва градска лига) во која уште настапувале и скопските фудбалски клубови „Ботев“, „ЖСК“ и „Вардар Топаана“. Член на Националната лига на Бугарија, преку т.н. Елитна дивизија станал ФК „Македонија“. Официјалното првенство започнало во септември 1942 г. Бидејќи Скопската спортска област ги вклучувала и градовите Куманово и Велес, биле формирани три натпреварувачки групи во кои се играле натпреварите каде Клубовите од Скопската спортска област биле поделени во три групи: Скопска, Кумановска и Велешка. На овие натпревари дебармаалци го освоиле третото место. Натпреварувањето продолжило во Зимскиот фудбалски куп. Дебармаалци и следачите на дебармаалскиот ФК „Работнички“ со особено внимание ја следат, паметат и прераскажуваат речиси еден век старата традиција на клубот. Особено ги прераскажуваат случувањата поврзани со натпреварот помеѓу нивниот клуб и ФК „Македонија“ што се одиграл на 21 декември 1942 г. во кој победил ФК „Македонија“. Но, она што го истакнуваат е написот објавен во „Скопски весник“ во кој нивниот клуб го нарекуваат „екипата на скопските работници“. Во продолжение пишувајќи за натпреварот, било употребено и официјалното име на клубот, „... иако „Македонија“ цело време ја има-

ла играта,... „Свобода“ прикажа упорна игра.“ И покрај тоа што е напишано тогашното име на клубот – „Свобода“, сепак сите знаеле дека станува збор за нивниот дебармаалски фудбалски клуб на скопските работници (www.fkrabotnicki.com). Во тоа време, бугарската културно-просветна организација „Труд и радост“ се обидувала да вклучи два спортски клуба (СК „Вардар Топаана“ и СК „Ботев“) да работат под нејзин патронат. Во „Скопски весник“ било објавено дека била постигната согласност меѓу околинското работничко здружение и управниот одбор на СК „Ботев“, според написот – клуб составен исклучиво од работници, истиот да стане „Работнички Спортски Клуб“ на ова здружение, со ветување дека бугарскиот работнички сојуз овој нов клуб ќе го снабдува со сета неопходна опрема, а како прва помош му пратил 50.000 лева. Во овој договор не бил вклучен ФК „Свобода“ (www.fkrabotnicki.com).

По Втората Светска војна и формирањето на Народна Република Македонија како една од шесте републики на СФР Југославија, голем дел од поранешните членови на ФК „Раднички“ и ФК „Свобода“, сега ФК „Работнички“, имале различни раководни функции во новоформираната држава. Заедно превзеамале активности за обновување на клубот од крајот на 1944 г., а во пролетта 1945 г. фудбалерите на клубот почнале активно да тренираат. Десетгодишното постоење на ФК „Работнички“ ги мотивирала новите раководители во државата за формирање на спортско друштво каде би се развивале и други спортски дисциплини на скопските работници. Оваа замисла ја реализирале на 1 јули 1945 година во зградата на Работнички дом во Скопје, кога е формирано Фискултурно Синдикално Друштво „Работнички“. Една од основните задачи кои собранието ги поставило пред новото спортско друштво била развивањето и омасовувањето на активностите на физичката култура меѓу работничката младина. Во склад со новото општествено социјалистичко уредување во сите области на живеење, така и во спортот, сите активностите биле раководени од Управен Одбор на

друштвото и Синдикалниот Совет на градот. Иако имало настојувања да се подржат нови спортови, сепак фудбалот имал најголема традиција и неговото обновување било приоритет. Во јуни 1945 г. во Скопје бил организиран првиот фискултурен слет во Македонија на кој учествувале атлетски и одбојкарски тимови на „Работнички“. Во следната година се формирал скијачки клуб и кошаркарска екипа на „Работнички“, која во југословенско време беше дел од првата кошаркарска лига на Југославија. Во склад со тогашната социјалистичка пракса воспоставена во многу спортски и културни здруженија, екипите имаат подржувачи и спонзори помеѓу успешните претпријатија и работни организации, а за „Работнички“ се грижеле „Македонски железници“.⁷ Во Првата југословенската лига настапувал две сезони, а потоа бил дел од Втората југословенска лига. По осамостојувањето на Македонија „Работнички“ е во Првата македонска фудбалска лига. Најголем успех достигнува во периодот 1999–2008 година кога спонзор на клубот била компанија „Кометал“, време кога клубот играл под името „Работнички Кометал“. Во 2005 г. регистрирано е граѓанско здружение Работнички „Ветерани“ – Скопје кое работи во соработка со „Работнички“. Во него членуваат фудбалски работници кои долги години поминале во клубот, спортисти кои биле фудбалери во клубот, и голем број граѓани: правници, професори, директори на фирми, амбасадори и други познати личности од спортот и јавниот живот. Здружението е редовен учесник во традиционалниот меѓународен Варна КУП, што секоја година се одржува во Варна, Р. Бугарија.

Иако денес ФК „Работнички“ е градски фудбалски клуб, старите дебармаалци него го истакнуваат како важен дел од животот на Дебар маало не само кога станува збор за фуд-

⁷ Македонски железници до деведесеттите години на минатиот век беа организација која како дел од Југословенски железници, а со традиција во историски континуитет од воспоставувањето на железничката линија Белград-Митровица-Скопје-Солун во 1873 г. (кога Македонија е дел од Отоманското царство), беше успешна фирма. Од 2007 г. е Акционерско друштво за транспорт – Македонски железници транспорт.

балот, туку и како репер за едно време, за животот и стекнувањето на животните вредности. Според изјавите на најстарите жители на Дебар маало.... „правите дебармаалци никогаш не навиваат за „Вардар“.... иако е поуспешен, само за „Работнички“!

Кафеаните во Дебар маало

На улицата Орце Николов, е кафеаната „Идадија“, отворена на 01 октомври 1928 година под името „Кантина Идадија“ во која тогаш се служела ракија и едно варено јајце, како мезе. Таа во меморијата на генерации дебармаалци е вистинско култно место на средби, разговори, расправи, договори, славења, веселби. Во неа се среќавале јавни личности, познати луѓе, стари дебармаалци, спортисти, хроничари на Скопје. Првиот сопственик на кафеаната бил Ефто Секуловиќ Цветановски, печалбар во Романија кој со спечалените пари ја изградил кафеаната. Ефто починал во 1945 г., а кафеаната ја воделе неговите двајца синови Апостол и Добри. Се памети и прераскажува за прагматичната досетка на сопствениците кога за време на војните во „Идадија“ доаѓале различни војски, де српска, де бугарска. Во кафеаната имале слика со две лица, од едната страна на српскиот крал, од другата страна на бугарскиот цар, затоа што не сакале да западнат во невоља. По војната, објектот бил национализиран, и сè било конфискувано. По судските тужби, на семејството му е вратен станот на горниот кат, ја денационализирале и кафеаната, но не можеле да работат тие туку морале да ја даваат под закуп на државните фирми „Мал одмор“ и „Метропол“. Целата сопственост на објектот семејството ја добива во 1991 г. Во кафеаната секогаш доаѓала најразлична клиентела, занаетчији, уметници, боеми, но најбројни се спортистите и навивачите на „Вардар“ и „Работнички“. И султанот Мехмед Решад при посетата на Скопје отседнал во „Идадија“. Денешните сопственици велат велат дека „Идадија“ не е само кафеана,

тоа е градски духовен храм, музеј на градската култура. Целата историја на кафеаната е генерирана од заедницата. Денес „Идадија“ е најстарата кафеана во градот. Семејство на Горан Стефановски кое е дебармаалско неколку генерации наназад, имале куќа во близина на кафеаната „Идадија“ и таа кафеана ја сметале како своја, вели: „... на средината имаше печка на дрва, која баботеше. На неа се топлеа ракија и вино. Во аголот седеше некој човек, најверојатно запиен од претходната ноќ. Јадеше салата од сторена зелка, посипана со букковска пипер.... „Идадија“ беше предвесник на една друга музика - блузот. Блузот и кафеаната „Идадија“ ни укажуваа на фактот дека светот е голем, убав и суров, маалски универзитет – таму се држеа лекции што не ги учевме на училиште, а за кои интуитивно знаевме дека се пресудни за преживување: лекции за припадност, чесност, лекции за тоа како да се дочекаш на нозе доколку паднеш и како да станеш таму каде што си паднал. Тоа беше вежбалница за љубов и севда, за трампа и трговија, за шегачење и политички процени. Немаше ништо пострашно од тоа некому да му излезе име или муабет во „Идадија“. „Идадија“ беше јавна трибина, берза, кантар на маалскиот дух“ (обраќање на Горан Стефановски⁸ преку скајп на 06 октомври 2018 г. по повод 90 години постоење на „Идадија“). Друга култна кафеана беше „Кермес“ во Градскиот парк. Денес, иако кафеаната „Кермес“ е во руинирана состојба и повеќе од три децении не работи, сеќавањата за неа и настаните поврзани со одењето во оваа кафеана сеуште се живи. Таа претставувала култно место за семејни прошетки, за први љубови, за први свирки, за први гурмански јадења и скара, чиј мирис се чувствувал „од паркот, па сè до Калето“. На платото пред „Кермес“ се приредуваа и концерти од Градскиот оркестар. Седнувањето во кафеаната и можноста да се биде виден во неа, биле доживувани како престиж. Во неа било одржано основачкото собрание на спортскиот клуб „Напредок“, но и собранијата на други спортски клубови. Според Данило Коцевски, во 30-тите го-

⁸ Горан Стефановски (1952–2018) е писател, режисер, сценарист, драматург, и еден од најзначајните ликови во современата македонска култура.

дини од минатиот век, во приземниот дел на кафеаната бил сместен дел од збирката на Природно-научниот музеј. Денес кафеаната „Кермес“ е руина, која неколкупати низ годините наназад се обидуваа да ја обноват, но безуспешно.

И во овие години Дебар маало ја продолжува кафеанската традиција. Отворени се многу угостителски објекти, две Боемски улици, со што продолжуваат старите традиции на маалото. Како дел од централното градско јадро на Скопје, Дебар маало е познато по боемскиот живот и денес, иако голем дел од некогашните објекти не постојат, маалото сеуште го чува сеќавањето на маалското живеење, дури и од дебармаалците кои одамна не живеат тука.

Наместо Заклучок

Дебар маало е најпознатиот маало во Скопје. По многу нешта е препознатливо, а по многу настани и случувања е прво во градот: првиот натпревар во фудбал, кој се играл на полјанка што постои и денес, првата гимназија („Идадије“), првото занаетчиско училиште („Ислахане“), првиот стадион, првите настапи на градскиот оркестар, првите цветни насади и растенија увезени од Европа, првиот Природно-научен музеј и Зоолошка градина, првиот луна парк, пионерското вовче, првата летна библиотека, првиот скопски циркус, првата модна ревија на плажа, првиот трамвај што поаѓал од „Идадија“, првите луксузни автомобили, најстарата кафеана Идадија и првото и единствено одбележување на Нова година во неа, утрото на 1 јануари. И преку зачуваните орални истории, наративно, но и преку документи и фактографски и архивски материјали, може да се следи материјалниот, социјалниот и духовниот развој на маалото. Денес, поради систематската непланска урбанизација на овој дел од Скопје, многу од некогашната првична архитектура ја нема повеќе, малите семејни објекти ги нема, структурата на населението е речиси сосема сменета, но во некои делови сеуште функционираат на ова ма-

ало постојат. Како најзачуван дел е постоењето на Градскиот парк (стариот дел) кој има добиено нова функција, тој е место не само за прошетки, туку и место каде што се изведуваат многу јавни манифестации на младите луѓе по најразлични поводи. Место од каде што се испраќаат разни пораки, пред се до младите жители на градот Скопје. Во склад со новото време и потреби на општеството и луѓето.

Библиографија

Илиевски Б. М., Таневска В. 1992. Скопје, улиците на градот. Скопје: Туристички сојуз на Скопје.

Качева А., Христова С., Ѓорѓиовска Т. 2002. Животот во Скопје 1918–1941. Музеј на Град Скопје. Скопје.

Коцевски Д. 2018, 2019, 2020, 2021, 2022. Фелџон во Нова Македонија.

Коцевски Д. 2017. Скопски легенди. Скопје.

Кънчов, В. 1970. Избрани произведения. Том Втори. Град Скопие. Софија: Издателство наука и изкуство, 7–182.

Михаиловиќ, Ј. 1937. Развитац градова и варошица од ослобођења до данас. Во: Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937. (ур.) Јовановиќ, А. Скопље. 799–818.

Недељковиќ, Ст. М. (ур.). 1928. Алманах општине града Скопља 1918–1928 године. Скопље.

Стојановски, А. 1981. Градовите во Македонија од крајот на XIV до XVII век, демографски проучувања. Скопје.

Фетаху, К. 2006. Голо Брдо и Голобрдците денес. Во: Голо Брдо живот на граница, Македонско Етнологско друштво, Институт за етнологија и антропологија. Скопје. 19–20.

Филиповиќ, М. 1937. Етничке прилике у Јужној Србији, Во: Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937. (ур.) Јовановиќ, А. Скопље. 387–499.

Христова, С.Ѓорѓиовска, Т. Тачевска, О. 2020. Скопје виа Солун. Музеј на град Скопје. Скопје.

Jelačić A., Mesesnel F., Urošević A. (ur.). 1937. Vodič kroz Skoplje i okolinu. Skoplje.

Вардар, број 560, 17.08.1935 г.

Скопски гласник, број 396, 1936 г.

Хумано друштво „Дебар маала“ оденуло двадесеторо сиромашне деце. Скопски гласник, број 553, 1939 г.

Како започна се (пред 1937). Архивски материјали на клубот. Формирање (1937). Архивски материјали на клубот.

Спортска активност во периодот 1941–1944. Архивски материјали на клубот.

www.fkrabotnicki.com (последен пат посетена на 22.06.2023.).
<https://sdk.mk/index.php/magazin/od-kantina-rakija-vareno-jajtse-muzej-na-gradskata-kultura-idadija-slavi-90-godini/> (последен пат посетена на 22.06.2023.).

<https://novamakedonija.com.mk/makedonija/skopski-legendi/%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D1%80-%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%B8-%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%98%D0%B0/> (последен пат посетена на 22.06.2023.).

<https://skopje1.mk/archives/8262> (последен пат посетена на 22.06.2023.).

<https://www.kum.mk/kultura/kafeana-kermes.html> (последен пат посетена на 22.06.2023.).

Лични теренски белешки и истражувања со соговорници од Дебар маало, како и аудио и видео материјали од разговори со Ристо Стефановски, познат театарски работник кој живеел во Дебар маало. Материјалите и теренските белешки се дел од личната архива на авторот.

Фотографии од Дебар маало денес

Дел од зачуваната градска архитектура на Дебар маало од триесеттите години на минатиот век, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

Паркот на Горан Стефановски, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

Боемска улица, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

Куката на Емил Рубен, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

Зградата на Пионерски дом Карпош, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

Муралот на Горан Стефановски, 10.08.2023 г., фото М. Мирчевска.

д-р Мирјана П. Мирчевска
професор
Институт за етнологија и антропологија
Природно-математички факултет
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Скопје, Северна Македонија
е-адреса: mirjana.mirchevska@gmail.com

Mirjana P. Mirchevska, PhD
Professor
Faculty of Natural Sciences and Mathematics
University “Ss. Cyril and Methodius”
Skopje, North Macedonia
e-mail: mirjana.mirchevska@gmail.com

Скопскиот „Форум“ – Сеќавање за урбаниот простор

Виктор Трајановски, Душица Брачичќ

Skopje's "Forum" – Remembering the Urban Space

Viktor Trajanovski, Dushica Brachikj

Abstract: *The topic that is the center of interest in this paper is grounded in an anthropological understanding of space. The focal point of our analysis is the urban space called “Forum“, which is nested in the heart of Skopje, but now remains unnoticed by the broader public. Over the past decades, it has been a gathering spot for a diverse array of subcultures, ranging from punks, metalheads, skinheads, rappers, to devoted sports fans known as “Komiti“. Through their collective experience and recollections, we explore the interplay between space and the essence of human existence. We hope that through this work, we will inspire other research related to anthropology of space and urban anthropology.*

Keywords: *Forum, subcultural groups, introspection, non(availability), abandonment.*

Вовед

ТЕМАТА КОЈА Е ВО ЦЕНТАРОТ на интерес во овој труд во голема мера се потпира на антрополошко разбирање на просторот. Идејата е да се анализира урбаниот простор „Форум“ кој се наоѓа во строгиот центар на Скопје, но сепак не-

видлив за пошироката јавност. Локација која во минатите децении беше зборно место за младите лица припадници на разни супкултури, како што се: панкери, металци, скинери/скинхед(с)и, рапери, потоа припадници на навивачката група „Комити“ и други, а денес е едно подзаборавено место во срцето на Скопје, кое го изгубил својот престиж, добро име што го уживаше неколку децении меѓу младите скопјани. Во овој труд сакаме да направиме обид да ја истражиме врската помеѓу просторот и човековото битисување. Да ги обновиме сеќавањата на оние лица кои често го посетувале овој простор, да ги споделиме нивните искуства за самиот „Форум“. И секако да се обидеме да го одгатнеме прашањето зошто овој јавен простор со тек на времето престана да биде „дом“ или прибежиште за голем број млади лица, претставници или застапници на некоја супкултура.

Идејата за создавање на овој заеднички труд произлезе од причина што двајцата автори носат различни знаења или имаат различни перцепции и искуства за „Форумот“. И двајцата автори се родени во различни градови Охрид и Битола кои доаѓаат на студии во Скопје на Институтот за етнологија и антропологија. Но, меѓу нивното доаѓање на студии постои јаз од 16 години, 2004 наспроти 2020 година. Тоа се години во кои „Форумот“ го отсликуваат две различни лица. Годиците по 2004 кога еден од авторите во повеќе наврати со своите факултетски колеги свое прибежиште наоѓа токму во „Форумот“, и го знае овој простор како „живо“, активно место исполнето со многу посетители. Јавен простор кој на секој посетител му делува мултисензорно, односно, секој оној кој го посетил во тоа време имал што да виде, да слушне, да допре, па и да помириса.

Наспроти ваквата слика, годините по 2020, кога вториот автор ги започнува студиите во Скопје, го затекнува „Форумот“ во едно сосема поинакво светло, дијаметрално спротивно стојалиште од она претходното. Тивко, напуштено место, во кое доминара тревникот распослан по среднишниот дел, опколен со станбените згради, како и опожарената и делум-

но разрушена зграда на некогашен „Технометал-Вардар“. Но, сега недостигаат посетителите, главните актери кои ја сочинувале душата на овој простор. Денес како сведоци дека тука се битиствувало во минатото, ни говорат графитите испишани на сидовите од станбените згради, кои даваат одредени значајни информации за „покојниците“ кои некогаш биле физички присутни, а денес се само апстрактна проекција.

Токму ваквите две различни спротоставени доживувања на „Форумот“ беа поттик да се втурнеме кон едно сериозно научно истражување во кое ќе ги вкрстиме пред сè нашите појдовни перцепции за овој јавен простор, но секако ќе се обидеме да дадеме одговор на повеќе чинители поврзани со ова место.

Фиг. 1. Јавниот простор „Форум“. Фотографија на авторите направена во 2023 г.

Теориско-методолошки аспекти

Градот си има свое посебно место во антропологијата, кое го истражува како повеќеслојно место збогатено со различни општествени претстави, кои се секогаш уникатни од ден за ден, правејќи ја нејзината истражувачка природа комплекс-

на (Potkonjak Pletenas, 2007: 171). Покрај истражувањето на материјалноста на градот, со сите нејзини објекти, во различните културно-антрополошки студии фокусот паѓа на човекот (неговиот начин на живот, навики, дружељубивост, припадност, сеќавања, субјективност), па наместо да се постави прашањето што е град, посоодветно би можеле да го поставиме прашањето „кој е град“ според тезата дека „градот е секогаш и пред сè, составен од луѓе“ (Gulin Zrnić, Škrbić Alemprijević 2019: 14). Со други зборови градот не е обичен физички механизам или вештачка конструкторска конструкција, тој е вклучен во животните процеси на луѓето што го сочинуваат (Park 1967 [1925]: 1).

Во тој контекст се додава една нова парадигма во толкувањето на тоа што нам секојдневно нè опкружува, но и на кое самите влијаеме и го (до)обликуваме. Така следејќи ја мислата на Анри Лефевр (1991 [1974]), може да се каже дека градот е создаден од луѓе, но во исто време тие се создадени од него (Lefebvre 1991 [1974]). Денес, градот е веќе добро етаблиран како легитимен и целосен предмет на проучување (Богдановиќ 2020: 7).

Она што е во фокусот на овој труд е јавниот простор, кој се разбира е нераскинлив дел од градот. Градот и јавниот простор се речиси во метонимиски однос. Градот е претставен со јавни простори бидејќи токму преку нив градот се изразува како заедница на луѓе - тоа се клучни места на урбана дружељубивост, урбани средби. Тоа се урбани средби, од една страна, со нас непознати луѓе, а од друга страна, тоа се средби со различности. И двете, средбата со непознатото и различното е во сржта на она што го дефинира градот како специфична човечка заедница (Gulin Zrnić, Škrbić Alemprijević 2019: 17-18).

Јавните простори се сцена на урбаното секојдневие, но и арена на многубројни конфликти во кои се искажува социјална, економска, културна и политичка тензија на современото живеење (Gulin Zrnić, Rubić 2016: 92).

Ставридис (2016) го дефинира заедничкиот простор како „збир на просторни односи произведени од практиката на за-

едништвото (practice of communing) што „создава форма на социјален живот, форма на живот во заедница“ (Stavrides 2016: 2).

Постои и друг пристап на поврзување на јавноста со „дружељубивост“ – со потенцијал за средба и комуникација меѓу странци. Овој пристап е повеќе културолошки загрижен отколку политички и најчесто е поврзан со имињата на Ричард Сенет (1974) или Ервин Гофман (1963). Тоа имплицира дека луѓето доаѓаат на јавни простори и остануваат таму за да се сретнат еден со друг, да го користат овој простор за собирање и како сцена за извршување на одредени социјални интеракции (Zukin 1995). Овие средби на некој начин го материјализираат градот како „замислена заедница“ – заедница на голем број луѓе кои не се познаваат меѓу себе, но постои свест дека се жители на ист град.¹

Дополнително тоа чувство на познанство се засилува преку организирање различни јавни настани и манифестации, фестивали, протести, уметнички перформанси или други собири и забави. Се разбира сето тоа доведува до судрување на различни или исти групи на луѓе кои преку социјална интеракција даваат смисла на просторот, кои во иднина можат да му дадат и нов идентитет на истиот. Таквите дружења се и основа за оформувањето на некоја супкултурна група. Она што нам ни беше интересно кај авторите Гулин Зрnić и Шкрбиќ Алемијевиќ (2019) е нивното толкување на секојдневните градски рутина како вид на „изведба“, која преку својата материјалност и социјална динамика јавниот простор е претворен во една „сцена“, а ние сме нејзините актери кои ја создаваат културата на еден микропростор (Gulin Zrnić, Škrbić Alemprijević 2019: 20–21).

Секојдневните средби на супгрупите и споделувањето на ист јавен простор, доведува до блискост и кохезија на нивните членови, истовремено зацврстувајќи ја нивната групност, а со тоа правејќи ја лесна за урбана идентификација и распознавање.

¹ Идејата на градот како замислена заедница се ослонува на познатата теза на Бенедикт Андерсон за нацијата како замислена заедница (1983).

За да може јавниот простор да исполни таков потенцијал на средба со непознатото и различното, мора да има одредена карактеристика – мора да биде достапен за секого. Отвореноста и достапноста на јавниот простор подразбира идеалистичка визија за демократско општество засновано на плуралност, консензус и еднаквост (Jacobs 1961).

Овие простори добиваат значење од различните поединци кои го користат или кои пак само поминуваат покрај него, така добивајќи и имагинативна димензија која секогаш се надополнува со различни мисли, чувства и сеќавања, допирајќи мултисензорно (визуелно, хаптичко, аудитивно и мирижливо) (Sen i Silverman 2014). Сето тоа го прави да има чувство на „фрлено заедништво“ (Massey 2005: 140-141), кое според категоријата време (Bakhtin 1981: 84) е секогаш на удар на промени, во зависност од актуелните трендови, правејќи ги од „постојани локалитети“ (Amin and Thrift 2002: 30), во „заборавени места“.

Без разлика дали човек останува на јавен простор (додека шета, се дружи, протестира и така натаму) или само поминува низ тој простор, секогаш се работи за средба на човекот и просторот кој е когнитивен, емоционален и физички. Оваа средба е дефинирана, прво, со нашето знаење, локално и често имплицитно, за тоа како да се однесуваме во просторот, што е дозволено или недозволено, што произлегува од нивата на значење што се впишани и натурализирани во просторот или дефинирани административно, на пример со одлука за комунален ред, конвенции за заштита на просторот и така натаму. (Gulin Zrnić, Škrbić Alempijević 2019: 19).

Современата урбана реалност ни покажува и дистописко лице во кое отвореноста и пристапноста се поништуваат со приватизацијата на јавниот простор, контролата и исклученоста (Mitchell 1995).

Иако јавниот простор е слободен, со лесен пристап, сепак ние сакаме да зборуваме за проблематиката дека ваквите простори се често и „приватни“ или „затворени“, правејќи ги лимитирани за одредена група на луѓе. Така издвојувајќи

ги жителите на еден град како „изведувачи“ и „публика“ (сп. Келемен и Шкрбиќ Алемпиевиќ 2012: 47) првите се оние кои го користат просторот, а вторните оние кои не го користат, случајно минуваат или пак намерно и го одбегнуваат.

Јавниот простор се оживува со мисли, чувства и сеќавања, преку воспоставување на лични нивоа на значење со просторот. Во оваа средба, просторот затоа може да стимулира интроспекција, но и да предизвика интуитивна, компаративна или имагинативна врска „со други простори, на други луѓе, други времиња, со цела мрежа на здруженија“ кои се разгрануваат од таа средба на човечката свест и простор (Basso 1996: 55–56).

Методолошки, овој труд се заснова на теренско истражување што и двајцата го направивме меѓу скопјани кои имале директен, непосреден контакт со „Форумот“. Тоа значи дека направивме интервјуа, неформални разговори, набљудуваме, како и вметнавме авторефлексивни сеќавања. Освен тоа, се консултиравме со историски извори, значајна литература и фотодокументација. Визуелниот медиум го третираме како важен материјал, не само илустративно, туку и затоа што последователниот преглед на фотографиите дава нови информации. Знаењето што го собравме преку овие методолошки техники ни помогна да го разбереме функционирањето на паркот „Форум“ како комплексен систем во рамките на градот.

Скопскиот „Форум“

Пред да ја запознаеме пошироката читачка јавност со скопскиот „Форум“, предлагаме накратко да дадеме кратко толкување за значењето на самиот термин форум. Латинскиот збор forum би можел да се толкува како плоштад, пазар, но и место за судски и јавни државни работи. Генерално, тоа е место за јавно собирање, за состанок во кој луѓето можат да разговараат за проблем или прашање особено од јавен интерес; место каде може да се разменуваат идеи и ставови за одредено прашање².

² Forum, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/forum> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Во најраните времиња, форумот бил отворен, незаграден простор кој бил посетуван за време на пазарните денови и за време на верските празници. На овај простор се гласало, а бил и место за забави, гладијаторски игри, театарски претстави, трки и разни други активности. Подоцна, околу форумот биле изградени тремови и занаетчиски работилници. Со тек на времето добива изглед на политички центар со цивилни и административни згради и храмови, триумфални капи и така натаму. Таму се одржувале состаноци, собири, судења, а свои простории имале и банкарите. Во поширока смисла, форумот е собир³.

Свесно сакавме да доловиме во суштина што значи зборот форум и да направиме паралела со паркот кој го истражуваме, а го носи истото име. Во однос на потеклото на името на јавниот простор „Форум“ како е тоа добиено, кој го именува овој јавен простор, за жал немаме прецизни потврдени податоци. Но сепак, при нашето истражување најдовме на еден соговорник, добар позанавач на историјата на Скопје, кој сподели со нас одредени интересна информации по однос на ова прашање, односно ни посочи како овој јавен простор најверојатно го има добиено името.

„Кога и кој го завика паркот административно „Форум“ немам забележано, но немам сомнение дека така е завикан по тогаш иновативниот, би можело да се рече и „елитен“ бутик „Форум“, кој постоеше во периодот 1990–1995 година, на аголот од пролазот што води кон паркчето откај тогашната позиција на автобуската станица „Рекорд“. Таму сега има нешто младински хаб, со покровителство на Велика Британија и канцеларијата на Претседателот на Македонија. Наречена по големата продавница на „Трготекстил“, со име „Рекорд“, во чиј еден дел беше сместен „Форум“ по пропаѓањето на „Трготекстил“, како прв, од тој ранг, постсоцијалистички, приватен бутик. Сопственик на „Форум“, колку што знам бил некој фенсерски бербер, подоцна со прекар „Форум“, кој денес, колку што знам, живее во Трст, Италија.“⁴

3 Forum, <http://static.astronomija.org.rs/razno/forum/rec.htm>, (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

4 Соговорник В. М. Сопствени теренски истражувања во Скопје, 2023 г.

Нашето истражувачко место, паркот „Форум“ се наоѓа во централното градско подрачје на град Скопје, во општина Центар. Типо-морфолошки, паркот „Форум“ преставува правоаголен парк дефиниран како внатрешен двор, тип атриум, ограничен со низа општествени, административни и станбени згради. Паркот е лесно достапен и високо фреквентен поради тоа што е добро поврзан со четири пасажи – пристапи, а дополнително се интензивира посетеноста поради тоа што на исток граничи со улица „Македонија“ и е во непосредна близина на плоштадот во Скопје. Локацијата е добро поврзана со јавниот транспорт бидејќи граничи со постојката „Рекорд“ каде застануваат скоро сите автобуски линии⁵.

Фиг. 2. Паркот Форум прикажан од птичја перспектива. Фотографија преземена од веб-страницата MAPX – Македонска АРХитектура (www.marh.mk).

Паркот „Форум“ исто така преставува значајна урбана точка во градот бидејќи со децении гравитира урбана (и поп)

5 Редизајн на јавни површини во Скопје, <https://marh.mk/redizajn-na-javni-povrshini-vo-skopje/> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

култура, како и место за дружење, особено во доцните деведесети од 20-от век и во раните почетоци на 2000-те⁶.

Како јадро на таа младинска урбана култура која го посетуваше „Форумот“ беа лица припадници на разни супкултури, како што се: панкери, металци, скинери/скинхед(с)и, рапери, потоа припадници на навивачката група „Комити“, но и други „обични“ или „неформални“ групи на луѓе. Сите тие оставија свој белег врз овој јавен простор, така што со тек на времето може да се каже дека станаа и синоними. Кога ќе се спомнешевоевременно „Форумот“ веднаш во мислите доаѓаа овие разни супкултурни групи. Како доказ за нивниот дневен престој на овој јавен простор денес сведочат големиот број натписи/графити кои ги красат ѕидовите на станбените згради, пример: SKINHEADS, СКИНЕРКИ, SHARP⁷, Слобода за КОМИТИ, Комити 1987, PUNKS, SKINHEAD GIRLS и други.

Фиг. 3. Скинерки! Натпис кој сведочи за припадноста на посетителите во паркот „Форум“. Фотографии на авотрите направени во 2023 г.

Во продолжение ќе проследиме еден исказ на лице кое било своевременно дел од овој јавен простор, за тоа кои се неговите асоцијации поврзани со „Форумот“:

„Значи, тоа ми е асоцијацијата, место за излегување на одредена да речам, супкултурна група на луѓе. Па, еве, прва асоцијација ми е да речам панкери, скинери, рапери и металци ете да речам но, и друга категорија, условно речено обични луѓе што ќе си земат за пиене навечер, најчесто за ви-

6 Парк Форум, <https://skopjelaab.mk/redizajnskopje/proekt/park-forum/> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

7 SHARP – Skinheads Against Racial Prejudice.

кенд. Но, генерално, пак ќе речам супкултурна група. Исто и навивачи, веројатно Вардар, Работнички. Тие категории се преплетуваат. Значи, полно од навивачите се панкери-скинери, особено во тоа време јас кога одев. Со двоен идентитет, и „комита“ и панкер, или „комита“ и скинер. Тоа се испреплетува некако и полно од нив ги имаа тие два идентитети. Иако има и што си се само на пример панкери или скинери, или само навивачи. Но тоа место било како обиденувачко⁸.

Она што го воздигнува и му дава дополнителна вредност на овој јавен простор бил неговиот обединувачки карактер, како што впрочем и поентириаше на крајот нашиот соговорник во неговиот исказ. „Форумот“ бил центар во кој се вкрстувале патиштата на повеќе различни категории млади лица, од припадници на масовната култура до оние застапници на алтернативната култура, иако овие вториве биле далеку побројни. Тоа што е интересно и за издвојување, е фактот дека секоја од овие групи кои доаѓале на „Форум“ имале свое обележано место, односно точно се знаело каде се позиционирани панкерите, скинерите, металците, раперите, навивачите и „обичните“ луѓе. Како точно изгледала стандардната слика која можела да се види најчесто при посета на јавниот простор „Форум“ ја опишува еден од нашите соговорници.

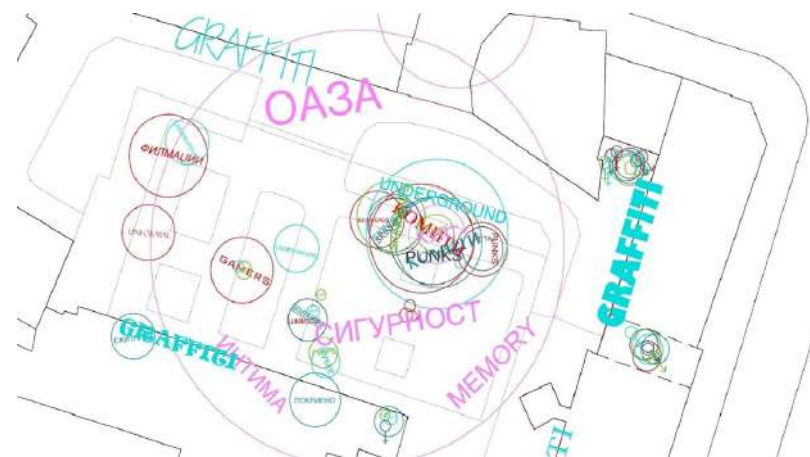
„Еве јас ќе ти кажам за мене, јас каде што сум седел. Значи кога ќе влезеш од улицата, кога идеш од Рекорд, влегуваш, и вртиш, значи кога гледаш од „Рекорд“ кон „Форум“ вртиш лево. Позади му доаѓа, одма паралелно со продавничката или со „Рори“. И тука распослани на ова ситче. Значи му доаѓа сега позади. Значи тука седеле панкери, скинери металци. И исто кај „Технометал“, тука од карши. Но, пред сè, кај шо кажав прво тука. А неформални групи, да речам рандом, условно кажано, еве и рапери, седеа, кога ќе влезеш од „Рекорд“ од десната страна, раштркани околу ситчето, значи раштркани. Тоа е отприлика нели стандардната слика.⁹“

8 Соговорник А. М. Сопствени теренски истражувања во Скопје, 2023 г.

9 Соговорник А. М. Сопствени теренски истражувања во Скопје, 2023 г.

Еден од авторите на овој труд, како што спомнавме претходно, имаше можност да престојува во овој простор заедно со супкултурните групи, во време кога „Форумот“ беше масовен посетуван. Во неговите авторефлексивни сеќавања „Форумот“ е доживеан како вистински дом. Не само како простор во кој престојуваат одредени лица, и нашле свое прибежиште од бучните скопски улици, туку, и како архитектонски добро осмислен простор, хармонична целина во која се сложиле прилично вешто повеќе делови. Од сите четири страни ограден со високи станбени блокови кои воедно служат како заштита од надвореншниот свет, вешто одвојувајќи го од двете најфреквентни улици, „Македонија“ и улицата кај „Рекорд“. Внатрешноста на сидовите дизајнирана со разни графити кои носеа своја порака, некои уметничка, други пак идеолошка и политичка, а некои и љубовни-романтични. На сите четири страни од тие масивни заштитни сидови се наоѓаат пасажи, односно пристапи или премини преку кои се влегува и излегува од „Форумот“. Внатрешниот дел е плански приспособен. Одредени места наменети за престојувалиште каде се одвива социјалната интеракција. Делот пред кафанчето „Кај Рори“ и пред музичката продавница наменети за панкери, скинери, металци и навивачката група „комити“. Во останатиот дел од „Форум“ рашткани на различни страни свои места приспособиле: „филмации“, „гејмери“, „шмизли“, „шминкери“, „скитници“, со еден збор како што најчесто ги дефинираа посетителите – *неформалните*. Во делот околу „Технометал Вардар“ се наоѓаа грмушки кои ја имаа функцијата на јавен отворен тоалет, односно тоа беше место наменето за вршење на нужда. Како алтернативен „тоалет“, но најчесто доцна во ноќта кога имаше намалена фреквенција на луѓе се користеше еден од пасажите, оној кој излегуваше на улица „Македонија“. Човек кога ќе се затекнеше во непосредна близина на овие два места, сензорот за мирис се активираше и лесно му ја откриваше намената. Нашите соговорници ни потенцираа дека најчесто овие „тоалети“, биле користени од машката популација. А бидејќи „Форумот“ бил посетуван и од девојките, тие за вр-

шење на физиолошките потреби користеле друг простор, односно тоалетот во кафанчето „Кај Рори“ или во некоја блиска кафетерија на улица Македонија. Со оглед на тоа што во „Форум“ најчесто се излегуваше во вечерните часови, ова место го сеќаваме како темно, суптилно осветлено со по некоја светилка од терасите на зградата, од кај кафанчето „Кај Рори“ или пак од музичкиот дуќан, давајќи чувство на интимност, но во исто време и на сигурност. Иако се наоѓа во строгиот центар на градот, сепак егзистира како посебен свет. Слободно може да се нарече амбивалентен простор, бидејќи е присутен, а сепак невидлив за мнозина граѓани. Секојдневно илјадници луѓе поминуваат покрај него, но ретко кој знае да скршне од дневната маршрута, да влезе и да помине низ овој јавен простор.

Фиг. 4. „Форум“ — низ визурата на некои од посетителите.

Ваквата поставеност, каде на едно место можете да видите припадници на различни супкултурни групи, (панкери, скинери и металци) седнати едни меѓу други, задлабочени во нивните разговори, меѓусебно споделувајќи дел од култура/музика која ја претставуваат, полемизирајќи за новиот албум

или песна на некоја панк, скинхед или метал група, едноставно не може да ве остави рамнодушни. Навистина ваквата нивна интеракција плени со восхит од проста причина што постоеше едно размислување дека различните супкултурни групи, пред сè музички, како панкери, металци и скинери, меѓусебно се доживуваат како ривали, и се постојано во еден латентен конфликт.

„Па мојата перспектива од тој период, Скопје рани 2000ти е дека помеѓу скинерите-панкерите и металците, барем ете тие групи на „Форум“ не постоеше ривалство, сложено функционираа. Исклучок од тој период, ние некои металци имавме проблеми со друга група на скинери (не таа од „Форум“) вербални, па дури и физички расправи, секогаш иницирани од нивна страна. Веројатно не доживуваа дека не сме верници, па во контраст со нив како православни скинери.“¹⁰

Токму поради ваквата слика, „Форум“ важеше за обединувачки јавен простор, место за културна амалгамација. Во научната фела, особено во полето на културната антропологија за ваквата појава има свое објаснување, секако теориски поткрепено, поточно теорија позната како *афект*.

При средба со луѓе на плоштади, контакт на човечки субјекти во конкретна урбана средина, постои одреден меѓусебен однос, взаемно влијание и интеракција - се работи за афект. Афектот го дефинираме како „интензитетот што поединецот го доживува во социјален контекст во однос на друга личност, група, битие, ствар, феномен или концепт“ (Škrbić Alempijević 2016b: 65). Тоа е потенцијалот и способноста на поединците да дејствуваат на другите и на сите околу нив, како и да се дејствува на нив.

Значи теоријата на афект е студија за тоа како емоциите, расположенијата и чувствата на луѓето влијаат на нивните мисли, однесувања и постапки¹¹.

Иако се доживува на ниво на поединец, афектот не е само индивидуален стимул, туку може да се гледа како колекти-

вен феномен, како стимул на културните и општествените процеси. Затоа е и предмет на етнологија и културна антропологија (Gulin Zrnić, Škrbić Alempijević 2019: 25–26).

Афективната атмосфера се заснова на претходните искуства и сеќавања на поединци и групи поврзани со тој специфичен простор, потоа на искуства и идеи за слични простори или тој тип простор, на воспоставени начини на негово користење, но и на претстави кои сакаат да ги афирмираат или променат доминантните читања на тој простор (Gulin Zrnić, Škrbić Alempijević 2019: 26).

Секојдневните средби на супкултурните групи и споделувањето на ист јавен простор, доведува до блискост и кохезија на нивните членови, истовремено зацврстувајќи ја нивната групност, а со тоа правејќи ја лесна за урбана идентификација и распознавање (Илина Јакимовска 2017: 16). Па така, „Форумот“ своевременно постана „дом“ за алтернативците, односно за припадниците на супкултурните групи и беше познат како таков во пошироката јавност во Скопје.

Но, тука веќе се назира една друга појава, односно се отвара едно прашање кое дава простор за полемизирање. Прашањето е: Дали јавниот простор припаѓа на сите? Случајно или не, ова прашање некој го поставил на сидот на еден од пасажите кои водат до „Форумот“.

Фиг. 5. „Дали јавниот простор припаѓа на сите?“ Фотографија на авторите направена во 2023 г.

10 Соговорник А. М. Сопствени теренски истражувања во Скопје, 2023 г.

11 What is affect theory in anthropology? <https://homework.study.com/explanation/what-is-affect-theory-in-anthropology.html> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Иако јавниот простор е слободен, со лесен пристап, сепак ние сакаме да зборуваме за проблематиката дека ваквите простори се често и „приватни“ или „затворени“, правејќи ги лимитирани за одредена група на луѓе.

Опасноста не е само тоа што некој е заинтересиран да присвои јавен простор за приватни интереси како што е приватниот бизнис; друг тренд е недостатокот на интерес за јавните грижи кај поединци. „Поединецот е најлошиот непријател на граѓанинот“, ќе рече Алексис де Токвил (Voronkova, Pachenkov 2010: 33).

Од своето основање, терминот „јавен“ е спротивен на поимот „приватен“. Приватизацијата на јавниот простор долго време се сметаше за главна закана за јавниот простор. Меѓутоа, во денешно време, јавниот простор е загрозен не само од приватизацијата, туку и од индивидуализмот.

Кај одредени граѓани со кои извршивме неформални разговори постоеше мислење дека „Форумот“ како јавен простор во годините кога бил најпосетуван (2000–2008) бил на некој начин преземен од младите лица припадници на разни супкултури и на тој начин постанал „приватен“, односно „затворен“ простор. Перцепцијата на „обичните“ луѓе била дека тие („обичните“ или „неформалните“ луѓе) се непожелни гости во овој јавен простор. Дека „домаќините на Форумот“ се предизвикувачи на проблеми. Тие тинејџери припадници на супкултурните групи ги напаѓаат јавниот простор, неговиот двор, но и секој оној кој ќе се најде во нивна близина. Тие го користат „Форумот“ според сопствените идеи за комуникација и слободно време. Пијат алкохол, уринираат каде ќе стигнат, ги уништуваат ѕидовите со разни натписи/графити, прегласни се во вечерните часови итн. Нивната перцепција била дека со свесно избегнување на овој јавен простор ќе спречат било каков конфликт со дотичната група и на тој начин ќе останат заштитени и безбедни. Во нивните очи јавниот простор „Форум“ изгледал „приватен“, „затворен“, и „опасен“ кој треба да се избегнува¹².

12 Сопствени теренски истражувања во Скопје во 2023 г. Неформални разговори со граѓани на Скопје.

Гореизнесената перцепција ни покажува дистописко лице во кое отвореноста и пристапноста се поништуваат со контролата на јавниот простор и исклученоста. Меѓутоа ваквите гледишта на поединци не може да се прифатат како единствено точно и да биде генерализирано. Знаејќи ја целосната слика на „Форумот“ во која свое место нашле разни „неформални“ групи, споделувајќи го овој јавен простор со претставниците на супкултурните групи, кога никој не се сеќава дека некогаш настанал конфликт меѓу посетителите, ни дава до знаење дека сепак овој парк имал карактер на отворен и споделен јавен простор, кој му припаѓал на секој оној кој ќе изразел желба да го посети и во него да најде свое прибежиште и да се чувствува како во својот дом.

Panta rei! Ќе рече еден старогрчки мудред (Хераклит), со значење сè тече, сè е минливо, сè е привремено. Сè што егзистира има зачеток и крај - настанува, постои и исчезнува. Сè е подложно на минливоста, секој предмет, секое суштество и секој настан. Односно, во животот сè постојано се менува, движењето се случува без престан¹³. Па така, и јавниот простор „Форум“ со текот на времето го променил својот препознатлив изглед. Она што во 2000-тите години значеше прибежиште за голем број скопјани, место за социјална интеракција, денес по скоро 20 години претставува напуштен простор, подзаборавено место кое најчесто служи за поминување на луѓето или место каде што се чекаат пријателите, за потоа да го продолжат свето дружење на некое друго место.

Сегашната вознемиреност на филозофите и општествениците научници за исчезнувањето на јавните простори во градовите е вкоренета во самиот факт на замаглување и исчезнување на две клучни карактеристики на урбаниот јавен простор – поимот собирање и поимот јавност. Зарем не треба – наместо да жалиме за „стариот добар јавен простор“ – да ги земеме предвид променливите реалности од доцната или постмодерноста и да усвоиме нов пристап кон „јавноста“ со цел

13 Хераклит, <https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D1%82> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

да ги разбереме јавните простори во европските градови денес? (Voronkova, Pachenkov 2010: 28).

Плоштадите стануваат места за привремен престој - луѓето доаѓаат тука не за да бидат заедно или да комуницираат, туку да го чекаат пријателот(ите) со кои ќе одат на некое друго место. Дали ова значи крај на јавниот простор ориентиран кон собирање како античкиот плоштад? Или треба да размислуваме за урбаниот јавен простор со нови термини – движење, текови, мобилност? Зошто јавниот простор секогаш да се смета за постојан, во контекст на престој и стабилност? Дали наместо тоа може да стане привремен, флексибилен, подвижен - и сепак да остане јавен? (Voronkova, Pachenkov 2010: 30).

Зошто „Форумот“ како јавен простор ориентиран кон собирање на скопјани, престана да ја извршува таа примарна функција, на место за престој? Која е причината за престанокот, односно промената на овој јавен простор? Овие прашања им ги поставивме на нашите соговорници со цел да ги слушнеме нивните размислувања, односно перцепции за настаната состојба и промена.

„До 2010, 2011 година, верувам дека не било нагло напуштено, туку постепено. Не само „Форум“ туку и другите места, како што е „Љубов“. Сите места едно по едно згаснаа. Во Парк остана да се собираат. Но, не го доживуваат во Парк тоа како збирно место, туку како обично место. Нема таков статусен симбол како што имале другите места. Луѓе што слушаат иста музика. Ништо нема од тоа што било пред 20 години. За 20 години се промени. Тој период сме живееле поаналогно без социјални мрежи. Глобализацијата која се случува како е посилен така местата сè повеќе исчезнуваат. Интернетот го заменува просторот. Дојде време да бидат најголеми ривали виртуелно наспроти реално. Друга причина е возраста. Како што старееш, се формираат фамилии, повеќе обврски, а помалку слободно време. Нови генерации кои не слушаат таква музика си имаат свои места на излегувања. Промена на генерации и улогата на интернетот.“¹⁴

¹⁴ Соговорник А. М. Сопствени теренски истражувања во Скопје, 2023 г.

Според категоријата време јавниот простор е секогаш на удар на промени, во зависност од актуелните трендови, прввјки ги од „постојани локалитети“, во „заборавени места“. Дигиталната инфилтрација во општеството како и новите трендови на живот сè повеќе избегнуваат ваков тип на отворена, слободна социјализација и ги именуваат овие простори за непосакувани.¹⁵

Промената на генерациите, новите фамилијарни улоги, и ерата на дигитализација го осамнуваат „Форумот“ кој веќе го изгуби екот од претходното време. Она што остана сега се спомените од различните субгрупи кои тука го поминуваа своето слободно време, како и многубројните графити кои зборуваат за младешкиот (алтернативен) дух кој некогаш го имал.

Библиографија

Богдановић Б. 2020. Град као метатекст: студије ис српске урбане антропологије. Во: Гласник етнографског института САНУ LXVIII (1), 7–12.

Јакимовска И. 2017. Антропологија на фолклор (интерна скрипта).

Николић С., Вујовић А. 2020. Дражи заједништва: сензорни приступи просторним заједничким добрима. Во: Гласник етнографског института САНУ LXVIII (1), 149–168.

Обшуст К. 2020. Прилог проучавања званичне културе сећања Новог Сада у контексту истраживања антропологије града. Во: Гласник етнографског института САНУ LXVIII (1), 131–148.

Anderson, Benedict. 1990 [1983]. Nacija: Zamišljena zajednica. Zagreb: Školska knjiga.

Arendt, H. 1958. The Human Condition. Chicago: University of Chicago Press.

Auge M., 1995, Non-places, Introduction to an Anthropology of Supermodernity, Verso, London New York.

¹⁵ Редизајн на јавни површини во Скопје, достапно на: <https://marh.mk/redizajna-javni-povrshini-vo-skopje/> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Basso, K. H. 1996. Wisdom Sits in Places. Notes on Western Apache Landscape. In: Senses of Place. S. Feld i K. H. Basso, ur. Santa Fe – New Mexico: School of American Research Press, 53–90.

Bogdanović, B. 2019. Antropologija grada – političko konstruisanje prostora. Beograd: Etnografski institut SANU.

Dražeta, B. 2018. Nacrt istraživanja javnih gradskih prostora u Mostaru I Sarajevu. Bo: Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 82, 53–70;

Radović, S. 2017. Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od udaljenog pogleda do „subdiscipline“. Bo: Etnoantropološki problemi, n. s. 12(2): 583–601.

Drysdale, K. Karen-Anne Wong. 2019. Sensory Ethnography. SAGE Encyclopaedia entry – Chapter ‘Sensory Ethnography’ https://www.researchgate.net/publication/331950440_SAGE_Encyclopaedi (последна дата на пристап 21.11.2011 г.).

Federici, S., Caffentzis G. 2014. Commons Against and Beyond Capitalism. Community Development Journal 49, 92–105. DOI:10.1093/cdj/bsu006.

Goffman, E. 1963. Behavior in Public Places. Notes on the social organization of gatherings. New York: Free Press.

Gulin Zrnić V., Škrbić Alempijević N. 2019. Grad kao susret, Etnografija zagrebačkih trgova, Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo Institut za etnologiju i folkloristiku.

Gulin Zrnić, V., Tihana R. 2016, Etnografije urbanih javnih prostora. Etnološka tribina, 46, br. 39, 92–92. <https://hrcak.srce.hr/171000>. (последна дата на пристап 13.08.2023).

Habermas, J. 1989 (1962). The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society. Cambridge Massachusetts: The MIT Press.

Jacobs, Jane. 1961. The Death and Life of Great American Cities. New York: Vintage Books.

Lefebvre, Henri. 1991 [1974]. The Production of Space. Oxford – Malden: Blackwell Publishing.

Low, S. 2006. Uvod: teorijsko promišljanje grada. In: Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije, ur. Setha M. Low, 17–58. Zagreb: Jesenski i Turk, 41.

Mitchell, Don. 1995. The End of Public Space? People’s Park, Definitions of the Public, and Democracy. Annals of the Association of American Geographers 85/1, 108–133.

Pantelić, N. 1995. U spomen Tihomira Đorđevića i Jovana Erdeljanovića. Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. XLIV: 11–16.

PARK, Robert E. 1967 [1925]. The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In: The City. R. E. Park, E. W. Burgess and R. D. McKenzie. Chicago – London: University of Chicago Press, 1–46.

Potkonjak S., Pletenac T. 2007. Grad i idelologija: „Kultura zaborava“ na primjeru grada Siska. Bo: Stud. ethnol. Croat., vol. 19, 171–198.

Prelegović V. 2000. Gradski trgovi u prostornoj strukturi Zagreba, bo: Hrvatski geografski glasnik, 62, 81–82.

Sen, Silverman. 2014. Making Place: Space and Embodiment in the City. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Sennett, R. 1974. The fall of public man. New York: Norton & Co.

Stavrides, S. 2016. Common Space: The City as a Commons. London: Zed Books Ltd. 2.

Škrbić Alempijević, Nevena. 2016b. „Teorija afekta“. In: Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi I metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji. N. Škrbić Alempijević, S. Potkonjak i T. Rubić. Zagreb: FF Press – Hrvatsko etnološko društvo, 64–86.

Voronkova L., Pachenkov O. 2010. Open/Close, Public Spaces in Modern Cities, 4.

Zukin, S. 1995. The Cultures of Cities. Cambridge: Blackwell Publishers.

Forum, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/forum> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Forum, <http://static.astronomija.org.rs/razno/forum/rec.htm> (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Forum. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 17.7.2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20208>. (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

Редизајн на јавни површини во Скопје, <https://marh.mk/redizajn-na-javni-povrshini-vo-skopje/>. (последна дата на пристап 13.08.2023 г.).

д-р Виктор Трајановски

доцент

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“

Скопје, Северна Македонија

е-адреса: trajanovskiv@pmf.ukim.mk

Viktor Trajanovski, PhD

Associate Professor

Faculty of Natural Sciences and Mathematics

University “Ss. Cyril and Methodius”

Skopje, North Macedonia

e-mail: trajanovskiv@pmf.ukim.mk

Душица Брачиќ

Студент

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“

Скопје, Северна Македонија

е-адреса: dusica.bracic@gmail.com

Dushitsa Bracik

Student

Faculty of Natural Sciences and Mathematics

University “Ss. Cyril and Methodius”

Skopje, North Macedonia

e-mail: dusica.bracic@gmail.com

**Квалитети на јавниот простор – Плоштад
„Македонија“**

Маја Доновски Лукаревска

Qualities of Public Space – Square “Macedonia“

Maja Donovski Lukarevska

Abstract: *Public spaces are generally used as indicators of the quality of urban life, given that their presence in cities indicates that citizens and visitors, apart from having access to the physical space of cities, through public spaces they also have access to public life that takes place on the stage called „public space“. Given the fact that public spaces are a reflection of social circumstances, it is necessary to analyze and consider their qualities, in order to obtain a picture of society itself.*

This paper, with anthropological methods, analyzes the aspects that make the quality of public space and their measurability depending on the change of variables. Several components of public spaces that are closely related to their quality have been considered, such as: the social component, the activities that take place in the public space, inclusiveness, safety, satisfaction, comfort, etc. As a dominant public space in the city of Skopje, the area of square „Macedonia“ was analyzed through the principles of observation and survey.

Key words: *urban anthropology, Skopje, "Macedonia" square, public space, qualities*

Вовед

ПОИМОТ „ЈАВЕН ПРОСТОР“ е комплексен и сложен поим кој опфаќа разновидни домени и може да има различни просторни ентитети како што се: физичкиот простор, сајбер просторот, медиумите, глобалните платформи, социјалните мрежи и меѓународните институции. Дефиницијата за јавниот простор, најчесто е вкоренета во физички структурирана локација што обезбедува физичка достапност и визуелна видливост, речиси секогаш уредена и управувана од институционални структури, со дефинирани политики и практики кои влијаат на конкретното место и на формите на употреба и активностите кои се одвиваат на ограничениот простор. Во нив се вбројуваат отворените јавни површини, плоштадите, пјачетите, скверовите, патиштата, улиците и разни трајно достапни простори и згради за јавна употреба, односно секој простор кој е отворен, достапен и видлив за секој поединец, без дополнителни услови, ограничувања или правила за користење. Јавната и приватната сфера се разликуваат со помош на едноставна и читлива архитектонска конвенција: полнина=подлога=приватно и празнина=облик=јавно (Low 2006: 201). Оттука, тоа се заеднички простори во кои антрополошките интеракции се поврзани со социјалните потреби на поединечните групи а се во согласност со воспоставениот систем на вредности на даденото општество. Овие интеракции може да се манифестираат и со спорови (конфликти и конфронтации), но исто така и во меѓусебна колаборација и соработка.

Плоштадот во просторен контекст претставува краен дистинктивен поим од за него повисоките просторни категории како јавен простор, урбан простор и крајно просторот во најширока смисла, односно во градацијата од простор кон плоштад. Плоштадот како просторен ентитет припаѓа во категоријата на јавни простори, односно претставува подкатегорија заедно со сите останати дефинирани јавни простори како што се: улиците, парковите, пјачетите. Системот на от-

ворени јавни простори во урбаниот простор игра суштинска улога дејствувајќи како просторна рамка, која ги врзува сите останати елементи во сложеното урбано ткиво. Покрај нивната општествена и идеолошка улога, сите подкатегории на јавниот простор имаат круцијална улога во одржувањето на јавниот живот во едно физичко опкружување. Најчесто, плоштадите се крајната фокусна точка во системот од отворени јавни простори, со тоа што останатите подкатегории ја поткрепуваат просторната доминација на плоштадот, односно обично придонесуваат за неговата маркантност во рамки на урбаниот простор. Како доминантни форми во урбаниот простор, плоштадите најчесто заземаат и централно место во културниот и социјалниот живот во градовите. Во таа насока плоштадите имаат различни улоги во однос на општеството, но притоа влијаат со своите квалитети и во однос на личниот развој на поединците.

Квалитети на јавните простори

„Mehta (2014), ги поставува критериумите за квалитетите на јавните простори врз основа на претходните истражувања на Carr et al. и Gehl. Имено, Carr во својата холистичка и сеопфатна дескрипција, укажува на тоа дека идеалниот јавен простор е приемчив, демократски значаен, додека Gehl (2011: 9) ги категоризира активностите на отворено на: неопходни, изборни и социјални. Користејќи ја рамката на Gehl, квалитетите на јавните простори може да се категоризираат како оние кои овозможуваат просторот да функционира – просторот се користи и оние кои го прават просторот посакуван – каде искуството на корисниците е добро и каде луѓето преферираат да се релаксираат и социјализираат. Теоретската рамка потребна за евалуација на јавните простори која ја предложува Mehta во своите истражувања е следната: добар јавен простор е пристапен и отворен, има значење во неговиот дизајн и во активностите што ги поддржува, овозможу-

ва чувство на сигурност, физичка и еколошка удобност, чувство на контрола и сензорно задоволство“ (Mehta 2014: 57).

Петте димензии/аспекти на јавниот простор според Мехта Извор: Vikas Mehta. „Evaluating Public Space“. Journal of Urban Design, 2014, vol 19. No.1, 58.

Инклузивност

Инклузивноста на јавните простори е фундаментален аспект во креирањето на еднакви општествени можности за сите граѓани, односно праксата за создавање и одржување на простори кои се отворени, пристапни и прифатливи за сите луѓе, независно од нивните различности и потреби што всушност претставува основа на функционалноста на јавните простори. Иако во пракса е тешко да се вклопат сите функционалности на плоштадот заедно и со еднаква применливост, сепак јавните простори се простори на учество. Тоа во пракса треба да овозможи учество во јавниот живот на луѓе со различна позадина, култура, националност, пол, возраст, општествен ста-

тус, професија и др. со општествено прифатливи активности и однесувања на јавните простори, што претставува инклузивност на јавниот простор. Инклузивноста во јавните простори се мери и со степенот на можност на луѓето да бидат на/ во јавниот простор, степенот на искористување на истиот со значајни активности, достапноста за разновидни индивидуалци или групи на луѓе и спектарот на разновидни активности и однесувања кои ги поддржува јавниот простор. Физичката инклузивност се однесува на создавање на пристапни простори за луѓе со физички ограничувања и/или потешкотии во движењето, додека т.н. културна и јазична инклузивност ја дефинира пристапноста за сите луѓе од различните култури, етнички и јазични групи. Социјалната инклузивност се однесува на императивот јавните простори да се дизајнирани и организирани на начин кој ќе ја олесни социјалната интеракција и вклученост на сите луѓе. Ова се однесува на создавање на безбедни зони за дружење и интеракција при организирање на настани и активности кои ги поврзуваат луѓето. Исто така, друг аспект на инклузивноста е и економскиот што подразбира вклученост на сите луѓе без оглед на нивната економска состојба, што се постигнува преку создавање на јавни простори кои нудат услуги со оптимални цени за различни социјални и економски групи. Емоционалната инклузивност пак, се однесува на задоволување на различните емоционални потреби на сите корисници од различните старосни групи, на пример: мир и спокој за постарите и забава за помладите граѓани. Пристапноста до јавните простори може да се разгледува од два аспекти и тоа: можноста да се стигне до просторот и да се пристапи и да се користи просторот. Првиот аспект се однесува на дистрибуцијата на јавните простори, близината и поврзаноста со останатите делови од градот. Можноста да се стигне до јавниот простор е круцијална во смисла на достапноста на просторот, но сепак и степенот на пристапност на просторот за различни индивидуалци и групи и нивните различни активности и однесувања е од огромно значење за инклузивноста на просторот.

Значајни активности

Значајноста на јавните простори се однесува на способноста просторот да поддржува активности кои резултираат со приврзаност на луѓето кон дадениот простор, поради што тој станува значаен за нив. Просторот станува значаен кога е корисен, односно кога поддржува активности кои се општествено-социјално, симболички и културно значајни за поединци или групи кои го користат. Корисноста на јавните простори всушност претставува задоволување на основните човекови потреби како што се: јадење, пиење, забава, пазарење и сл., додека специјални човекови потреби се: дружење, дебата, дискусија, изразување, протест и др. Тоа значи дека не е доволно самото постоење на јавниот простор, туку и квалитетот, услугите кои се нудат на самиот простор, но и во околината и сите останати употреби на просторот кои го прават корисен. Maslow (1954: 35-47) ја поставува хиерахијата на човековите потреби и притоа тој препознава: „основни човекови потреби: физиолошки потреби (воздух, вода, храна, сон, одмор), безбедносни потреби (сигурност за себе, за фамилијата, за околината), потреби за љубов и припадност (пријателство, семејство, партнер, интимни врски), потреби за почит (самопочит, самодоверба, достигнување, почит кон другите) и најпосле потребите за самоостварување (остварување на сопствениот целокупен капацитет. Најголемиот дел од споменатите човекови потреби можат да се задоволат во рамки на јавните простори доколку тие се така дизајнирани“. Понатаму, активностите кои Gehl (2011: 11) ги дефинираше како: неопходни, изборни и социјални активности, исто така се евидентни на јавните простори. Неопходни се оние кои се задолжителни (одење на училиште, одење на работа, пазарење, чекање на јавен превоз). Овие активности имаат мало влијание од физичкото (изграденото) опкружување, поради тоа што тие се одвиваат преку целата година, под секакви околности и се во мала зависност од надворешната средина, со оглед на тоа што учесниците во овие активности најчесто

немаат посоодветен избор. Изборните активности се оние во кои луѓето учествуваат поради постоењето на желба за тоа и ако времето и местото го овозможат тоа. Во нив спаѓаат активности кои се однесуваат на уживањето во животот, средината и опкружувањето (прошетки на чист воздух, рекреација, сончање). Некои од изборните активности се одвиваат само доколку временската прогноза и просторот го овозможуваат тоа и се во голема зависност од непосредното опкружување и надворешните физички услови. Тоа значи дека кога просторот е со слаб квалитет, се појавуваат само неопходните активности, додека просторите со висок квалитет овозможуваат поразновидни изборни активности. Социјалните активности зависат и од присуството на други учесници во јавниот простор: деца кои играат, групи на луѓе кои разговараат, настани организирани од заедницата (на пр: локалната самоуправа) од различен карактер и најпосле најраспространетата активност или онаа која се нарекува – пасивен контакт, едноставно гледање и слушање на она што се случува на плоштадот. Овие активности уште се нарекуваат и „резултатни“ поради тоа што во речиси сите инстанции еволуираат од активностите од претходните две категории. Општествено-социјалните активности се јавуваат спонтано како директна последица на движењето на луѓето и/или споделувањето на ист простор. Ова може да имплицира дека таквите активности се индиректно овозможени кога изборните активности имаат подобри услови за активирање на/во јавните простори.

Безбедност

Потребата од безбедност е една од основните човекови потреби која преку утврдени механизми на мирните и спокојни општества се обезбедува за граѓаните, преку заштита од различни закани: војни, болести, природни катастрофи, општествена неорганизираност, диви животни, екстремни темпера-

тури, криминал и други заканувачки активности, со тоа што човекот повеќе не би се чувствувал загрошено и прашањето на безбедноста за него не би создавало психолошки трауми. (Maslow 1954: 39) На јавните простори, чувството за сигурност, најлесно може да се постигне со постојано присуство на луѓе со што просторот станува „самочуван“. Перцепциите за просторот играат значајна улога во дефинирањето на просторите на „безбедни и небезбедни“. Тоа укажува на фактот дека чувството на безбедност се базира на поединечните перцепции на луѓето, нивните искуства (позитивни или негативни) и различните критериуми кои треба да се исполнат за просторот да се доживува како безбеден. Остварувањето на ова, секогаш е под влијание на физичката состојба на просторот, одржувањето, конфигурацијата на теренот, видовите на намени на истиот, присуството или отсуството на различни групи луѓе и индивидуалци. Така, преку разубавување на просторот со градини, дрвја, дворни декорации, приватни насади, знаци т.н. територијални маркери настанува персонализација на просторот (Perkins 1993: 31), односно тој станува поприемчив за посетителите. Следствено, може да се заклучи дека недостатокот на територијална контрола од страна на локално население, може да го направи просторот да се доживува како небезбеден. Негативно влијание врз безбедноста на еден простор имаат и неодржуваните, разрушени или вандализирани згради, графити и присуство на ѓубре. Физичкото опкружување има директно влијание врз криминогените активности и може да служи како физичка пречка или предуслов за криминал и да функционира како симбол на ред или неред. Со други зборови, физичките елементи на опкружувањето можат да бидат знаци за територијално и законско или антисоцијално и незаконско однесување. Овие знаци се филтрираат преку субјективните согледувања на жителите и потенцијалните престапници. Gehl го елаборира акцентот на безбедноста на јавните простори во однос на сообраќајот, јавните простори мора да бидат заштитени од секоја сообраќајна закана (физичка, енвироментална, звучна).

Комфор

Чувството на комфор во јавните простори зависи од повеќе фактори: нивоа на безбедност, препознатливост на околината и луѓето, временските услови, погодноста на физичкото опкружување и сл. Иако е познато дека луѓето во одредени ситуации може да функционираат и во многу предизвикувачки временски и еколошки услови, задоволувањето на основните психолошки потреби, вклучувајќи го и енвироменталниот комфор, заштитеност од природните услови и обезбедување на засолниште, му претходи на остварувањето на подлабоките потреби, како што се: припаѓање, почит, когнитивни и естетски потреби. Анализата на влијанието на енвироменталните фактори врз однесувањето на луѓето на јавните простори покажува дека оптималните микроклиматски услови, како што се: температура, осонченост, сенка, ветер се од особено значење за реализирање на активностите на јавните простори. Добри микроклиматски услови во голема мера може да бидат последица на адаптациите кои човекот ги прави за да ја смени природната клима при што се создаваат предуслови за подобрување на амбиентиот на јавниот простор. Покрај енвироменталните услови, за чувството на комфор придонесуваат и разните активности кои потенцијално можат да се појават: седење (без надоместок за храна или пијалок), седење овозможено од угостителски и комерцијални дејности, користење на друга урбана опрема, посета на разновидни културно-историски споменици во просторот, уживање во климатскиот комфор (обезбедена сенка, заштита од ветер и сл.) и уважување на состојбата на физичкото опкружување и рејтингот на просторот. Исто така, за чувството на комфор особено придонесува дизајнот на јавните простори и елементите кои го чинат самиот простор. Имено, задоволувањето на принципите на човечките размери и соодноси значи обезбедување градски простори за ограничувањата на можностите диктирани од човечкото тело. Дизајнот на јавните простори по човечката мера се постигнува

кога елементите се достапни да се воочат одблизу и во висина на погледот. Најпосле, постојат различни перцепции за просторот кај луѓето, базирани на лични критериуми за комфорни јавни простори.

Задоволство

Просторите можат да бидат задоволувачки кога се сликовити, имаат високо ниво на просторни квалитети и сензорна комплексност. За да можат да се ориентираат во градот луѓето создаваат т.н. ментална слика на градот. Квалитетите на физичката околина кои се однесуваат на атрибутите на идентитетот и структурата на ментална слика се заснова на сликовитоста која Lynch ја дефинира како квалитет на физичката околина која на набљудувачот му предизвикува јасна слика и силен впечаток. Сливовитоста ја сочинуваат формите, боите и општите распореди на живописно идентификувани, силно конструирани и многу корисни ментални слики за околината. Таа особина тој ја нарекува „читливост“ а некогаш и „видливост“ во некоја друга смисла во која објектите не се согледуваат само со вид, туку се преставуваат остро и интензивно и преку нашите останати сетила (Lynch 1990: 4-5). Покрај сликовитоста, просторните квалитети се многу важни за чувството на задоволство во/со јавните простори. Има бројни фактори кои придонесуваат за квалитетите на просторот, но како најважни се сметаат човековата мерка и чувството на затвореност. Луѓето се чувствуваат удобно во простори со физички елементи кои се во релација со големината на нивните тела и нивните телесни делови. Јавните простори го достигнуваат човечкиот размер преку својата големина, текстура, распоредот на материјалите и елементите кои ја чинат подната рамнина, вертикалните рабови како и сите фиксирани или мобилни елементи. Чувството на затвореност, пак се достигнува со фиксирани и стабилни елементи кои го ограничуваат просторот како што се: згради,

сидови, дрвореди и полу-фиксни елементи како што се тенди, настрешници, паркирани возила и сл. Просторот се смета за затворен доколку има квалитет „како во соба“, односно кога предизвикува чувство како да си „внатре“ во просторот како дистинктивно чувство од она кога си „надвор“ од просторот. Колку и да претходниве констатации и правила при градба звучат архитектонски или екстериерни погледи на нештата, тие и во овие дисциплини се набљудуваат во контекст на човекот и неговите потреби, но во склад со актуелните општествени прилики во градот и пошироко. Задоволството предизвикано од сензорното искуство на јавните простори зависи од бројни стимуланти кои поединците ги примаат од опкружувањето: звуци, светла, мириси, допири, бои, форми, текстури на природните и дизајнираните елементи, фиксните и полу-фиксните елементи кои го сочинуваат јавниот простор.

Плоштад „Македонија“

Главниот градски плоштад „Македонија“ претставува доминантен јавен простор во градот Скопје. Со неговото формирање во периодот од 1920 г. до 1940 г., како продолжение на денешна ул. „Македонија“, односно поврзување на градот кој тогаш започнувал преку Камениот мост (на левиот брег на реката Вардар) со денешната Стара железничка станица, која тогаш била надвор од градот, се потврдува главната урбана оска на градот север-југ. Плоштадот станува новата урбана тема, фокус на јавниот живот, реконфигурирање на урбаното поле изведено преку принцип на затворен урбан простор. Принципот на затворен урбан простор, претпоставува континуирана урбана текстура, која ги врамува главните просторни теми, со континуирани улични линии, со дијалектички сооднос на отвореното и затвореното (Бакалчев 2004: 34).

Плоштадот како простор, бил урбанистички третиран и потврдуван во сите урбанистички планови за Скопје, но ут-

врден и дефиниран со својата потковичеста форма е во планот на Јосиф Михајловиќ во 1929 г. Првенствено плоштадот го носел името „Трг Краља Петра“, во 1942-ра година се нарекува „Цар Борис Трети“, по ослободувањето „Маршал Тито“, а по осамостојувањето на Република Македонија - плоштад „Македонија“. Скопјани никогаш немале потреба од именување на плоштадот, за нив секогаш бил само плоштад.¹ Главниот плоштад во Скопје, од почетокот на 20 век до 1963 г. е замислен во традиционалниот манир применет за изградба на главните плоштади во поголемите европски градови. Тој беше замислен како одраз на тридимензионалната слика на моќта: политичка, финансиска и културна. Оваа слика на главниот плоштад во Скопје пред земјотресот се состоеше од три многу значајни антрополошки места во кои се одвиваше најголемиот дел од јавниот и културниот живот на граѓаните. Тоа беа: Народната банка и Офицерскиот дом на десниот брег реката на Вардар и скопскиот театар на левиот брег, поврзани со Камениот мост. Во рамките на оваа тродимензионална слика на политичка и идеолошка моќ, плоштадот во оваа форма претставува симбол на владеењето на Кралството Југославија (1918-1941), симбол на културната доминација на Србите во периодот од Балканските војни и Првата светска војна до Втората светска војна. Во овој контекст, Театарот, Офицерскиот дом и Народната банка беа симболи чија улога била да ја покажат моќта на тоа политичко влијание. Оттука, може да се заклучи дека физичката слика на главниот плоштад во Скопје пред земјотресот била претставена во менталните мапи на неговите граѓани со тогашните архитектонски симболи на моќ. (Lafazanovski 2006: 67).

По земјотресот во 1963 г., плоштадот останува празно пространство, без содржини, без јасна урбана форма и граници, повеќе како крстосница во центарот на градот отколку како јавен простор кој привлекувал луѓе самиот по себе, долги години користен и како паркиралиште за автомобили, со зеленило на западната граница како порозна и провидна

рамка на просторот. Транзицискиот период во државата го зачува просторот на плоштадот од поголеми промени, односно неговиот развој стагнираше и не беше фокус на општиот социо-економски развој. Проектот „Скопје 2014“ донесе крупни промени на сликата на центарот на градот вклучувајќи го и плоштадот „Македонија“, со изградбата на капиталните објекти кои биле врежани во менталната мапа на „старите скопјани“, сега со друга намена, волумен и изглед, подигањето на грандиозниот споменик „Воин на коњ“ кој стана новиот фокус на плоштадот и подигањето на мноштвото на споменици на просторот на плоштадот со што се презентираа афинитетите на тогашната политичка елита. Денес, плоштадот „Македонија“ со сите претрпени промени низ својата историја на постоење, претставува конгломерат од разнородни елементи кои чинат една прилично неизбалансирана урбана композиција која има разновидни влијанија врз граѓаните. Имено, градбите кои се започнати да се градат на неговата западна граница се недовршени и се во фаза на изградба веќе подолг период, подната фонтана која беше дел од проектот „Скопје 2014“ не е во функција извесен период со неколку „несреќни“ настани и речиси многу често има градежни активности, поправки и одржување на просторот.

Ова истражување е базирано врз принципот на опсервација односно искуствата стекнати преку набљудување. Плоштадот е непосредно набљудаван подолг период наназад, а посредно и за потребите на ова истражување, во период од четири недели, во летниот период од годината, во месецот август, со два пресеци на денот во 08:00 ч. наутро и во 16:00 ч. напладне, со мерење на променливите параметри во период од 10 мин. од страна на еден набљудувач – авторот. Методите за набљудување на јавните простори се преземени од поставките на Gehl. Притоа, спроведен е онлајн анкетен прашалник на кој одговорија 79 испитаници во периодот од први август до први септември. Оваа емпириска поткрепа на истражувањето е со цел да се добијат квантитативни податоци за перцепцијата за плоштадот од страна на жителите на градот.

¹ Непосредно интервју со жителка на Скопје „стара скопјанка“.

Камион на плоштад „Македонија“ бр. 1, преземено од: <https://lokalno.mk/propadna-kamion-na-ploshtad-podgotvuvajki-go-prechekot-na-vardarts/> (пристапено на 13.07.2023 г.).

Камион на плоштад „Македонија“ бр. 2, преземено од: <https://telma.com.mk/2022/11/23/kamion-povtorno-propadna-na-ploshtadot-makedonija/> (пристапено на 13.07.2023 г.).

Инклузивност на плоштад „Македонија“

Камион на плоштад „Македонија“ бр. 3, преземено од: <https://www.mkd.mk/node/483546>, (пристапено на 13.07.2023 г.).

За дефинирање на инклузивноста на плоштадот, набљудувани се следните аспекти: присуство на луѓе од различна возраст, пол, различни класи, различни култури, националности, раси и различни физички способности. Предмет на набљудување и анализа се и активностите и однесувањата на разновидните категории на луѓе, како и пристапноста и достапноста на просторот во однос на поблиското опкружување.

Притоа, физичката инклузивност на просторот на плоштадот „Македонија“, која се однесува на можноста од пристапност на луѓе со физички потешкотии, е оценета како задоволителна, со оглед на тоа што од доминантните пристапи кон плоштадот не постојат денивелации или скалила кои лицата со потешкотии не би можеле да ги совладаат. Единствена пречка за пристапноста кон плоштадот „Македонија“ е крајната западна точка кон реката Вардар, каде што пристапноста е деградирана од бариерите за градежните активности кои траат речиси цела декада и отежнат е пристапот за сите луѓе – пешаци, велосипедисти и лица со потешкотии во движењето. Притоа, во однос на движењето на самиот плоштад, може да се забележи дека подната повшина на плоштадот е изведена од бел мермер кој зима или кога е дождливо е прилично лизгав и небезбеден а лете силно сјае и пречи на минувачите. Впрочем овој аргумент се поткрепува со искази на некои од испитаниците и тоа: „кога врне најнебезбедно се чувствувам, материјалот со кој е поплочен не е добар, плоштадот е претворен во „лизгалиште“, „мермерот на снег и дожд лизга како да е клизалиште“, „за одење незгоден – лизгав е кога врне, а свети летно време“, итн.

Социјалната инклузивност или спремноста на просторот да ја поддржи социјалната интеракција и вклученост за сите луѓе од различните групи, е обезбедена преку постоењето на утврдени места за седење под сенки од млади дрвја. Во летниот период од особено значење е постоењето на сенка на плоштадот поради високите температури и недос-

татокот на зеленило. Економската инклузивност исто така е евидентирана на плоштадот, со оглед на тоа што нема посебни ограничувања во просторот во смисла на билет за влез или ексклузивни ресторани со екстремни цени за услуги во опкружувањето на плоштадот. Исто така, емоционалната инклузивност е запазена преку задоволување на емоционалните потреби како на најмалите така и на најстарите посетители. Притоа, мора да се напомене дека не се забележани никакви ограничувања во однос на забрана или присуство на различни групи и поединци или знаци за ограничувања на било какви дејствија или активности, кои не би биле дозволени на плоштадот. Но, мора да се напомене дека како најопшта регулатива за однесувањето на сите јавни простори во државата важи Законот за прекршоците против јавниот ред и мир (Сл. Весник на РМ бр. 152/15) и Законот за изменување и дополнување на Законот за прекршоците против јавниот ред и мир (Сл. Весник на РСМ бр.171/22), каде се уредени прекршоците на јавниот ред и мир, каде поимот прекршок против јавниот ред и мир е дефиниран како „секој кој со своето однесување или постапка го нарушува мирот, работата или вообичаениот начин на живеење ги омаловажува, понижува и навредува граѓаните на јавно место, ја загрозува нивната безбедност или создава несигурност, го оневозможува непреченото движење на граѓаните на јавни места или го нарушува остварувањето на нивните права и обврски, ја попречува работата и извршувањето на надлежностите на државните органи и други институции кои вршат јавни овластувања, или вршењето на дејностите на правните лица или на друг начин го нарушува јавниот ред и мир. Согласно Член 3 од Законот, се утврдува дека под јавно место, во смисла на законот, се смета местото на кое е слободен пристапот на неопределен број лица без какви и да било услови (улица, училишта, плоштади, патишта, излетнички места, пристаништа, чекални, угостителски, трговски и занаетчиски дуќани и слично) или под одредени услови (спортски стадиони и игралишта, средства за јавен превоз, кино сали, театарски и

концертни сали, изложбени простории, градини и слично), како и други места кои во определено време служат за вакви намени (земјишта или простории во кои се одржуваат јавни собири, приредби, натпревари и сл.).

При спроведениот прашалник, на прашањето: „Дали сметате дека плоштадот „Македонија“ е инклузивен (достапен за сите луѓе со различна позадина, култура, возраст, пол, националност)?“, од вкупно 79 испитаници, 46% се изјасниле дека плоштадот е инклузивен, 38% дека делумно е инклузивен и 15% дека не е инклузивен. На прашањето: „Дали сметате дека плоштадот „Македонија“ е достапен за лицата со физички ограничувања и/или потешкотии во движењето?“, од вкупниот број на испитаници, 47% одговориле дека плоштадот е делумно достапен за лицата со физички ограничувања, 39% од испитаниците одговориле дека е достапен и 14% дека не е достапен за лицата со физички ограничувања².

Значајни активности на плоштад „Македонија“

Несомнено е дека поради деградирачките процеси на плоштадот, луѓето најчесто обавуваат неопходни активности на плоштадот, но евидентно е и дека на плоштадот се континуирано се одвиваат изборни активности кои се секогаш во зависност од временските услови и истите стануваат предуслов за општествените активности како највисоко ниво на активност кои можат да се спроведуваат на еден простор. Во едно, транзитните активности како неопходни се најизразени на плоштадот, со оглед на неговата централна позиција во градот и мноштвото на деловни, комерцијални и бизнис институции во непосредното опкружување, но опсервацијата покажа дека секојдневно се одвиваат и изборни и општествено-социјални активности. Во последниве неколку години, особено се изразени туристичките активности кои доминираат во одредени временски периоди од денот, со оглед на

² Прашањето за инклузивноста на плоштадот „Македонија“ е дел од подетална анализа на друга студија која сеуште е во процес на истражување.

неговата централната позиција. Со оглед на тоа што изборните активности се секундарни и укажуваат на квалитетот на просторот, на плоштадот се одвиваат и активности кои придонесуваат за благосостојба на посетителите: седење на клупа, комерцијално седење, сончање, забава, релаксација и други слични активности како дел од активностите за подобрување на животот на Скопјани и нивните гости.

Изборни активности на фонтаната на плоштад „Македонија“, сликано од авторот, 05.09.2019 г.

Денес, подната фонтана на плоштадот не е во функција, а истата поради фактот дека го содржеше елементот вода во себе, која можеше да се допре и со раце и со тело, во летниот период нудеше забава за сите возрастни групи така што го зголемуваше квалитетот на плоштадот. Присутноста на водата во јавните простори (водопади, водни сидови, брзаци, канали, мирни базени, водни тунели, меандрирани потоци и фонтани од секаков вид) треба да биде достапна за допир, почувствување и слушање (Whyte 1980: 47–49).

При спроведениот прашалник, на прашањето: „Кога го користите плоштадот „Македонија“, какви неопходни активности извршувате (одење на работа, одење на училиште, пазарење), изборни (седење, комерцијално седење, релаксација, сончање) и социјални (средба со пријатели, дружење, разговор)?“, од вкупно 79 испитаници, 75% се изјасниле дека го користат само за неопходни активности, 29% за социјални активности и само 5% за изборни активности.³

Безбедност на плоштад „Македонија“

Овој аспект на плоштадот треба да се истражи преку прашалници и интервјуа со граѓаните со оглед на тоа што тешко може да се заклучи само со принцип на опсервација. Од факторите што придонесуваат за креирање на небезбедна средина, освен недовршените згради кои го обиколуваат, знаци на вандализам и криминал не се евидентирани. Сообраќајот е забранет на плоштадот, меѓутоа често се забележуваат мотоциклисти кои нерегуларно поминуваат преку плоштадот. Во одредени периоди од денот и годината, закана за безбедноста на посетителите претставуваат кучињата – скитници кои се присутни на територијата на плоштадот. Неформалната економија е исто така видлива на плоштадот, особено насочена кон туристите, но таа сепак не претставува закана за безбедноста.

На прашањето: „Дали се чувствувате безбедно на плоштадот „Македонија?“, од 79 испитаници, 58% одговориле дека само делумно се чувствуваат безбедно, додека 38% одговориле дека делумно се чувствуваат безбедно и 3% дека не се чувствуваат безбедно на плоштадот. Некои од испитаниците укажуваат на следниве проблеми поради кои се чувствуваат небезбедно и тоа: „фонтаната е небезбедна“, „почесто треба да има полиција“, „многу често има питачи и бездомници“,

³ Квантитативната и квалитативната анализа во контекст на функцијата, употребливоста и (не)корисноста на плоштадот „Македонија“ е тема која во процес на обработка.

„има многу улични кучиња и луѓе што просат“, „еднаш месечно пропаѓа камион во плочките кај фонтаната, гнасно е, има многу просјаци, скитници, цепчии“, „објектите во околина долго време стојат неизградени, темно е, нема добро осветлување, тесни се пролазите“.

Комфор на плоштад „Македонија“

Чувството на комфор на плоштадот кое е во директна зависност од микроклиматските услови, во летниот период е присутно онаму каде што има сенка, но таа не е доволна поради неразвиената крошна на младите дрвја. Обезбедувањето на елементи кои имаат за цел да претставуваат заштита од природните фактори, како што се перголи, тенди и настрешници на плоштадот „Македонија“ е исклучиво комерцијално и не е дел од урбаната опрема на плоштадот. Заштитата од природните фактори би била во контекст на зголемување на т.н. енвиromентален комфор. Во однос на големината и пропорцијата на подната површина, може да се заклучи дека е човекомерна, односно не претставува пространство кое е тешко да го изоди еден човек, но во летните месеци потребни се елементи за заштита од сонцето и во зима заштита од лизгање. Од аспект на дополнителни активности кои ги нуди просторот во функција на чувството на комфор, може да се утврди дека просторот нуди и дополнителни активности како што се: седење и комерцијално седење, посета на културно-историски споменици и уживање во просторот и визуриите.

На прашањето: „Дали се чувствувате комфортно на плоштадот „Македонија?““, од 79 испитаници, 54% одговориле дека делумно се чувствуваат комфортно на плоштадот, 14% дека се чувствуваат комфортно и дури 31% од испитаниците не се чувствуваат комфортно на плоштадот „Македонија“. Од понудените фактори кои придонесуваат за комфор на плоштадот, од 22 одговори, само 23% одговориле дека оптималните микроклиматски услови (сенка, заштита од ветер и сл.) прет-

ставуваат фактор за чувството на комфор, додека 36% одговориле дека можноста за различни активности на просторот претставува фактор за чувство на комфор, 27% одговориле пак дека човекомерноста на просторот и неговите елементи се фактор за чувство на комфор, само 9% дека сликовитоста е фактор за чувство на комфор 36% од испитаниците одговориле дека причините за чувство на комфор се други.

Обезбедувањето на чувство на комфор на јавните простори, во случајов на плоштадот „Македонија“, според резултатите од спроведената анкета не обезбедува комфор за повеќето испитаници, но при моето континуирано набљудување имав впечаток дека посетителите уживаат комфор на плоштадот што пак донекаде обезбедува индивидуален психолошки баланс којшто е инициран од влијанието на физичкото опкружување. Човекомерноста на јавните простори за која зборува Gehl како предуслов за чувство за комфор, претставува загрижувачки фактор на плоштадот „Македонија“ во однос на големината и грандиозноста на фокусниот споменик „Воин на коњ“, кој не соодветствува со големината на човекот и неговото видно поле, односно „ниво на око“, како што го дефинира Gehl. Според градежните инжињери аглите за набљудување на главниот фокус во просторот за разгледување на спомениците во детали треба да се одредени до 15° и околу 27° за разгледување на спомениците во целина, односно така се дефинира видното поле во висина на погледот, т.н. „ниво на око“ (Mirković 1976: 262). На прашањето: „Дали сметате дека споменикот „Воин на коњ“ пропорционално е човекомерен?“, од 78 испитаници, 62% одговориле дека не е, додека 38% одговориле дека е пропорционално човекомерен.

Покрај овој монументален споменик, на плоштадот „Македонија“ поставени се и следните споменици: коњаници на револуционерите Даме Груев и Гоце Делчев, од двете страни на влезот на Камениот мост, и споменици на историски личности: Димитар Поп-Георгиев Беровски, Методија Андонов-Ченто, Димитрија Чуповски, Цар Самоил. Во непосредна близина на плоштадот, на кејот на реката Вардар, до

Камениот мост, поставени се: групна скулптура на Гемициите, споменик на Јустинијан I како и споменик на Мајка Тереза кој не е завршен. Во продолжение на плоштад „Македонија“, преку Камениот мост, на левиот брег на реката Вардар, се надоврзува и споменик на Филип II. Овие споменици носат мноштво информации кои кај поединецот предизвикува различни емоции, измешани чувства во делот на споменичката композиција во однос на естетиката, а особено во однос на сеќавањата. Со изобилието на споменици, плоштад „Македонија“ прераснува во своевиден окупиран јавен простор, презаситен со симболички елементи кои меѓусебно не се поврзани и не кореспондираат еден со друг.

Задоволство на плоштад „Македонија“

Сликовитоста како дел од факторите кои влијаат врз чувството на задоволство, јасната слика и подреденоста на урбаната форма во рамки на непосредното опкружување на плоштадот е аспект на кој треба да се работи и истиот да се унапредува. Имено, источната граница, како физичка граница на плоштадот, е недоизградена и придонесува за нецеловитост на просторот како и пристапот кон кејот на реката Вардар кој е деградиранички за сите пешаци кои пристапуваат од таа страна. Исто така, затвореноста како критериум за чувство на задоволство на плоштадот, не може да се доживее токму поради оваа просторна недефинираност. На прашањето: „Дали имате чувство на задоволство на плоштадот „Македонија“?“, од 79 испитаници, 46% одговориле дека не чувствуваат задоволство на плоштадот, додека 44% одговориле дека делумно чувствуваат задоволство и само 10% чувствуваат задоволство. Помеѓу факторите поради кои плоштадот не буди чувство на задоволство кај испитаниците, се изјавите од типот: „плоштадот е како да си на панаѓур, измешани стилови на објекти, партер, угостителски објекти, продавачи на сè и сешто, сељачки музики од сите страни, селски продавници

и локали... нечист, неодржуван, без никаква содржина, без потребна инфраструктура за централен плоштад на главен град, просто кажано простор што ме одбива, ме тера да го заобиколам, простор кој ми создава неубаво чувство“, „не ми причинува задоволство белилото на подлогата и лизгавоста на плочките, недоизградено околу и подната фонтана“, „ми пречи нехигиената во фонтаните и бездомните лица, Циганите кои ги малтретираат туристите, кучињата скитници, нема јавни тоалети“, „не ми причинува задоволство нефункционалноста на фонтаните и размрданите плочки кои се и опасни“, „ништо не ми претставува задоволство, централниот споменик на Александар Македонски е преголем во однос на плоштадот, фонтаната се распаѓа, цар Самоил... споменикот е како фрлен во простор, квази тезгите не ги ни коментирам“, „фалат дрвја“, „не ми причинува задоволство заради: немањето содржина, лоша поставеност на објектите, пренатрупан со објекти со „fake“ фасади, лош избор на плочки со отсјај особено во лето, и ја зголемуваат температурата на воздухот, плоштадот што долги години не личи на главен плоштад на републиката“, „еден од најгрдите плоштади на главен град во светот“, „незадоволство ми причинува недостатокот на содржини, неквалитетот на изведбата со што се небезбедни, хигиената, дивите продавачи, џепчици, мирисот на фекалии поради недостатокот од јавни тоалети во близина, слабата контрола на моторниот сообраќај“.

Покрај изјавите за незадоволство, забележани се и изјави на задоволство кај испитаниците: „ми ја враќа меморијата на детството и убавите спомени, кога растев немаше молови и други забавни површини, единствен беше ГТЦ и плоштадот“, „задоволство е да видиш млади музичари“, „задоволство ми причинува моќната енергија на плоштадот, епицентар на градот“, „споменикот ми е најубаво нешто, а не е убаво што целиот е поплочен, нема зеленило, нема дрвја“, „задоволство ми е само ресторанот Пелистер“.

Заклучок

Со оглед на тоа што дефиницијата за добар јавен простор е пристапноста и отвореноста, може да се заклучи дека плоштадот „Македонија“ е физички пристапен за сите граѓани без разлика на нивната позадина, додека значењето и пораката на неговиот дизајн можат да бидат (и се) предмет за дискусии и стручни расправи. Имено, главниот фокус на плоштадот е скулптурата на според официјалната документација - „непознат“, „Воин на коњ“, што само по себе е небулоза, бидејќи граѓаните го препознаваат како споменикот на Александар Македонски, а не според официјалното име заведено во документацијата. Активностите што се практикуваат на овој простор најчесто се неопходни, додека изборните се незначителни. Плоштадот делумно овозможува чувство на сигурност, нуди одреден комфор и задоволство при користењето, додека еколошка удобност односно еколошкиот комфор треба да се унапредува со вметнување на повеќе елементи. Исто така, многу од испитаниците се изјаснија дека на плоштадот не се одржува јавната чистота, хигиена и одржување и дека токму ти фактори имаат исклучително големо влијание на квалитетот на јавните простори. Човекомерноста на споменикот „Воин на коњ“ и пропорциите кои не соодветствуваат со човековите мерки се загрижувачки, додека според спроведените анкети, сензорното/емотивното задоволство кај мнозинството поединци е различно и во зависност од лични, пред се семејни истории, но и од актуелни општествени и политички состојби.

Библиографија

- Бакалчев, М. 2004.** Домување како урбан фрагмент на примерот на Скопје. Докторска дисертација. Скопје: Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Архитектонски факултет.
- Gehl, J. 2010.** Cities for people. Island press.
- Gehl, J. 2011.** Life between buildings. Island Press.

- Lafazanovski, E. 2006.** Skopje: Nostalgic Places and Utopian Spaces. Etnologia Balkanica, vol. 10.
- Low, S. 2006.** Promišanje grada. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Lynch, K. 1990.** The image of the city. The M.I.T press.
- Maslow, A. 1954.** Motivation and personality. Harper & Row Publishers Inc.
- Mehta, V. 2014** Evaluating Public Space. Journal of Urban Design, vol 19, No. 1., <http://dx.doi.org/10.1080/13574809.2013.85469>, (пристапено на 05.10.2023 г.).
- Mirković, B. 1976.** Osnovi urbanizma Tehnika prostornog oblikovanja. Građevinjska knjiga, Beograd.
- Perkins, D. et al. 1993.** The physical environment of street crime: Defensible space, Territoriality and incivilities“, Journal of Environmental Psychology, vol. 13., https://www.academia.edu/12003303/The_physical_environment_of_street_crime_Defensible_space_territoriality_and_incivilities, (пристапено на 03.10.2023 г.).
- Whyte, W. 1980.** The social life of small urban spaces.

Маја Доновски Лукаревска

Школа за докторски студии
Институт за етнологија и антропологија
Природно-математички факултет
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Скопје, Северна Македонија
е-адреса: lukarevska@gmail.com

Maja Donovski Lukarevska

School of doctoral studies
Faculty of Natural Sciences and Mathematics
University “Ss. Cyril and Methodius”
Skopje, North Macedonia
e-mail: lukarevska@gmail.com

Зеленото наследство на градовете като фактор за устойчиво градско развитие по примера на градските паркове в три български града: Бургас, Пловдив и Стара Загора.¹

Радослава Кънева

Urban green heritage as a factor for sustainable urban development – example of city parks in three Bulgarian cities: Burgas, Plovdiv, and Stara Zagora.

Radoslava Kaneva

Resume: *The green heritage of cities and more specifically its management and socialization are indicative of the creation of sustainable urban development practices. The heritage of cities helps to make sense of the future through the values of the past. The main questions that the text asks are what kind of urban green spaces do we preserve and pass on to the future generation and in what way does green heritage helps sustainable urban development? The case studies in three Bulgarian cities show a controversial result, due to the conflict between green heritage and personal heritage of private land. Additionally, the practices of management and socialization of the parks reveal a complex relation between the local authorities, NGO sector, and the users of the parks. Further research into the green heritage and its meaning for the different stakeholders would be beneficial for the understanding of the values passed on to the next generation.*

¹ Проучването е проведено между септември 2021 г. и юни 2023 г. То е част от проект на Софийски университет “Св. Кл. Охридски”, „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“. Участието в изследването е подкрепено от Министерство на образованието и науката по Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

Keywords: *parks, green areas, sustainable urban development, cultural heritage, green heritage.*

Увод

ЗЕЛЕНИТЕ ПРОСТРАНСТВА в градска среда са обект на анализ от изследователи в различни полета на обществените науки. Тяхната функция като екосистемни услуги е предмет на постоянен мониторинг от страна на екологични дисциплини. Социалното им измерение вълнува едновременно социолози и урбанисти, докато естетическите им качества са основна тема на ландшафтната архитектура. Настоящият текст разглежда зелената градска система и по-конкретно – големите градски паркове през призмата на културологията като наследство с ключово значение за градското устойчиво развитие.

Зеленото наследство на градовете и неговото управление и социализация са показателни за създаването на практики на устойчиво градско развитие. Наследството на градовете спомага осмислянето на бъдещето през ценностите на миналото. Основните въпроси, които текстът си поставя, са два: 1) какви градски зелени пространства опазваме и предаваме на бъдещето поколение; 2) по какъв начин зеленото наследство спомага за устойчивото градско развитие? Проучването не се стреми към изчерпателен обзор, а по-скоро поставя начални стъпки в разглежданата проблематика.

Повечето градове в България са припознали ценността на зеленото си наследство, защитавайки поне един от градските си паркове чрез статут на културна ценност. Нещо повече – зелената система на градовете включва защитени територии като природни забележителности и зони, включени в „НАТУРА 2000“. Настоящата статия се фокусира върху управлението и социализацията на шест градски парка в три български града – Бургас, Пловдив и Стара Загора. Статията е резултат от документално и теренно проучване, което

включва анализ на стратегически планове и релевантна нормативна рамка, наблюдения на терен и разговори с експерти и местна власт.

Изследването стъпва върху широкото разбиране за зелена система и нейната функция в градската среда. Въпреки това при операционализиране на теренните наблюдения, избраните обекти са големи градски паркове, които представляват „пауза“ в урбанизираната територия. Основната причина за избор на големи градски паркове като обект на теренни наблюдения е разнообразието от функции, които тези територии имат в градския живот. Размерите им предполагат по-висока екологична значимост, докато концентрацията на разнообразни обекти и дейности в тях привличат голям брой посетители и съответно заинтересовани страни.

Текстът е разделен на три части и заключение, които поетапно разглеждат темата за зеленото наследство в градска среда. Първата част въвежда проблематиката за значението на устойчивото градско развитие, а втората част дефинира понятието за наследство и по-конкретно – зелено наследство. В третата част текстът обобщава резултатите от проведеното документално и теренно проучване.

Устойчиво градско развитие

Устойчивото градско развитие е фокус на европейски и национални политики. През последните десетилетия в световен план се търсят разнообразни начини за намаляване на човешкото негативно влияние върху природата – понижаване на въглеродния отпечатък, възстановяване на местообитания и опазване на животински и растителни видове. Според Европейската комисия устойчиво развитие е това, което „задоволява нуждите на сегашните поколения, без да вреди на възможностите на бъдещите поколения да задоволят своите нужди“ (Съвет на ЕС 2006). В стратегията за устойчиво градско развитие на Европа (New Leipzig charter 2020; Pact

of Amsterdam 2016) градовете играят важна роля, тъй като представляват основно населено място за гражданите на съюза и съответно съществен енергиен консуматор с висок въглероден отпечатък. За поддръжката на градския живот са необходими огромни ресурси, чиято експлоатация носи негативен ефект върху климата и засилва процеса на климатичните промени, причинени от човешка дейност (Rees and Wackernagel 1996).

Дискурсът за устойчивото развитие крие своите разногласия относно понятието за устойчивост². Макар цитираното по-горе определение да е залегнало в основата на документите и стратегиите на Европейския съюз, други определения могат да бъдат открити в академичните среди. Рийс и Вакернагел (Rees and Wackernagel 1996) разработват собствен индикатор за екологичния отпечатък на градовете, твърдейки, донякъде парадоксално, че градовете са крайно неустойчиви, но същевременно с това са ключът към установяване на стабилност. Определението, което те предлагат, е обвързано с природните ресурси и нарастващото население на земята:

„Всяко поколение следва да наследи адекватен запас от природен актив на глава от населението, не по-малко от запаса на същия актив, наследен от предишното поколение“ (Rees and Wackernagel 1996: 539).

Под природен актив се разбира както наличието на възобновяема и невъзобновяема енергия, така и всякакъв друг наличен природен ресурс – гори, води, екосистеми и т.н. Допълнително Рийс и Вакернагел (1996) обвързват природния ресурс с броя на населението и с унаследеното от предходното поколение. Това консервативно понятие за устойчивост предполага увеличаване на природния ресурс от сегашното поколение, тъй като следващото поколение нараства като

2 Дебатът за устойчиво развитие води началото си от втората половина на 80-те години на XX в. В доклад, озаглавен „Нашето общо бъдеще“, изнесен по време на събрание на Световната комисия по околна среда и развитие към ООН през 1987 г. е дадено и станалото класическо определение на това понятие: „развитие, което задоволява днешните потребности, без да осуетява възможността бъдещите поколения да задоволят своите“. Това определение се използва и от Европейския съюз при изграждане на неговите политики.

брой. Допълнително обвързва устойчивостта с наследството, макар и разбирано като всичко, което остава за следващите поколения. Цитираната дефиниция остава в сферата на количественото измерение и използва икономически език, който невинаги се превежда в света на екологията и биологията. Въпреки това, идеята за устойчиво развитие като предаване на природно наследство, не по-малко от унаследеното от предходното поколение, създава ангажимент на съвременните хора да се отнасят към природата, която ги заобикаля, като ценност, която трябва да се увеличава.

Настоящият текст приема това по-консервативно разбиране като свързано с възстановяването и увеличаването на природните блага. В проведеното теренно проучване, устойчивото градско развитие е търсено в практиките на опазване, управление и социализация на градските зелени зони, които разбират природата като ценност сама по себе си.

През последните десетилетия значимостта на зелените зони в градска среда се припознава във все по-широк мащаб (Ferrini and Gori 2021; Buizer et al. 2015). От една страна, тяхното наличие се свързва с повишеното качество на живот на гражданите (Ferrini and Gori 2021). От друга страна, е установено, че спомагат за адаптирането към климатичните промени (Gill et al. 2007) и се считат за един от водещите ресурси за устойчиво развитие (Ferrini and Gori 2020; Garau et al. 2021). Ползите от озеленяването се крият в поддържането на биоразнообразие, смекчаването на ефекта на градския топлинен остров, филтрацията на въздуха и др. (Gill et al. 2007). Допълнително зелените площи са обект на целенасочени политики поради техния социален и рекреационен потенциал. След пандемията, причинена от КОВИД-19, се увеличи нуждата от открити обществени пространства, които да служат като място за култура, отдих, социализация и спорт (Ferrini and Gori 2021).

В границите на Европейския съюз са проведени няколко интердисциплинарни изследвания върху управлението и потенциала на зелените площи за устойчиво градско разви-

тие. Някои изследователи се концентрират върху промените в управлението на зелените зони спрямо новото отношение на ЕС към тях (Hansen et al. 2002; Buizer et al. 2015). Те показват степента на промяна в местното управление в градове в различни страни членки на ЕС. Основни наблюдавани тенденции са „появата на нови инструменти за съвместно управление, свързване на зелени площи и социално-културни цели, участие чрез активизъм, използване на изоставена земя за развитие на нови зелени площи, градско земеделие и производство на храни“ (Buizer et al. 2015: 24).

Други проучвания, отново фокусирани върху промяната в отношението към зелените площи в градска среда като фактор за устойчиво развитие, се концентрират върху поддръжката и социализацията им (Lampinen et al. 2020; Fischer et al., 2020). Анекти сред граждани идентифицират нагласите на обществото спрямо неокосените тревни площи. Резултатите и от двете проучвания сочат, че тревистите участъци в градска среда носят своите значения, ценности и естетика, която следва да бъде взета предвид при опит за промяна в поддръжката им (Lampinen et al. 2020; Fischer et al. 2020). Въпреки че голяма част от анкетиранияте граждани подкрепят градското биоразнообразие, те се придържат и към концепция за спретнат външен вид на публичните пространства (Fischer et al. 2020). Следва да се отбележи, че след като респондентите са били запознати със значението на неокосените ливади за градското биоразнообразие, променили отношението си към тях като приемливи за градската среда (Fischer et al. 2020). Не на последно място, увеличават се изследванията върху възможностите за градско земеделие и събиращество, концептуализирайки зелените площи като ресурс за отглеждане на растителни продукти (Landor-Yamagata, Kowarik, Fischer 2018).

Промяната в отношението към градските територии и управлението на техните ресурси се засилва след приемането на хартата в Лайпциг през 2007 г. и подновяването ѝ през 2020 г. (Hansen et al. 2022). Градското устойчиво развитие става фокус в европейски, национални и местни поли-

тически документи и финансови инструменти. Тази промяна носи със себе си и различен поглед върху зелените зони в градска среда, тяхното предназначение и управление. България като страна членка на Европейския съюз следва да прилага международните документи. Към момента липсват данни относно управлението и социализацията на зелените зони в българските градове и тяхната роля в устойчивото развитие. Настоящият текст разглежда зелените зони в града като зелено наследство, което има потенциала да спомогне за устойчивото градско развитие.

Зелено наследство в градовете Зелената градска система

Зелената система в градска среда е урегулирана чрез Закон за устройство на територията (ЗУТ). Тя се състои от всички „озеленени площи... като средство за подобряване на микроклимата и хигиенните условия и за организиране на отдиха на населението“³. Законът разграничава зелени площи за широко обществено ползване: паркове, градини, улично озеленяване и зелени площи за ограничено обществено ползване: гробищни паркове, ботанически градини, дендрариуми, зоопаркове, озеленяване в частни имоти. Въпреки ясната категоризация в ЗУТ, понятието заслужава повече внимание. При преглед на литературата, касаеща зелените градски зони, прави впечатление широкият обхват на понятието. Често се определят като такива заради наличието на озеленяване. Въпреки това в стратегически и академични текстове водните обекти (реки, езера, крайбрежни зони и др.) са включени към тях:

„Зелените площи, независимо дали са публична или частна собственост, се състоят предимно от незапечатани, пропускливи, „меки“ повърхности като почва, трева, храсти, дървета и вода“ (James et al. 2009: 66).

³ Закон за устройство на територията, ДВ бр. 1, 02.01.2001 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904> (прегледан на 24.07.2023 г.).

От значение в това по-общо понятие е липсата на застрояване. Така определена зелената система на града представлява мащабна площ, включваща разнообразни институции и отговорни лица за своето управление и поддръжка.

Градските паркове като наследство

Определението за наследство крие също толкова възможни дефиниции, колкото и определението за култура. Търсейки определение за наследство, лесно можем да се спрем на Закона за културното наследство (ЗКН), който въвежда термина за нематериално и материално културно наследство и дефинира видовете наследства. В ЗКН е въведено понятието за „парково и градинско изкуство“, което е недвижима културна ценност (НКЦ) и представлява образци на ландшафтната архитектура и градинарство, които следва да се опазват заради историческите и естетически качества, които притежават⁴. От друга страна, ЮНЕСКО предоставя определение за природно наследство, като такова, което „се отнася до изключителни физични, биологични и геоложки образувания, местообитания на застрашени видове животни или растения и местности с научна, природозащитна или естетическа стойност“ (ЮНЕСКО 2010). Българското законодателство предоставя и друга възможност за опазване на природни блага и зелени територии – чрез Закона за биологичното разнообразие (ЗБР) и чрез Закона за защитените територии (ЗЗТ). В градска среда това са най-често защитени зони като обекти „НАТУРА 2000“, природни забележителности и поддържани резервати.

Наследството предполага общност или индивид, които да припознаят ценността му (Howard 2003; Smith 2006). То е обвързано с идентичността на общността и е част от нейната валидация (Smith 2006). Наследството често пъти облагодетелства някого, но и създава пречка на някого други-

⁴ Закон за културното наследство, обн. ДВ бр. 19, 13.03.2009 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662> (прегледан на 24.07.2023 г.).

го (Howard 2003). Хауърд (2003) го определя чрез широкото понятие „всичко, което искаш“ (Howard 2003: 6), поставяйки фокус върху желанието на индивида или обществото да опази конкретен обект поради неговата символична или парична стойност. Според него разликата между музейния куратор, парковия рейнджър и колекционера не е толкова голяма, тъй като всеки един от тях притежава общи черти в отношението си към това, което опазва (Howard 2003: 7).

Връзката между значението на наследството и ценностите, които носи, е още по-ясна в определението на Смит (2006):

„... истинският момент на наследство, когато нашите емоции и себеусещане са наистина ангажирани, не е толкова в притежанието (...), а в акта на предаване и получаване на спомени и знания“ (Smith 2006: 83).

Според нея всяко наследство е всъщност нематериално наследство (Smith 2006: 3), тъй като се определя не толкова от притежанието на обектите, а от действието на припознаване на ценността и значението, които тези обекти носят.

Така дефинирано, наследството е акт, действие и процес – процесът на припознаване на дадено значение и ценности от общност или индивид. Природата се превръща в наследство, когато бива осмисляна културно, когато се естетизира и се вписва в „символната система на социума“ (Марков 2014: 239). В научната литература се появява и понятието за биокултурно наследство, което е обвързано с традиционни практики и познания на местни общности спрямо заобикалящата ги среда (Ганева-Райчева 2021: 58). В градовете централните градски паркове са особен вид наследство, показващ както природни елементи, така и модерни придобивки на обществото (Златкова 2007: 38). Българските градове започват изграждане на обществени паркове предимно след 1878 г. като вид естетизирана природа, създадена от човека и за човека (Златкова 2007: 40).

Зеленото наследство в градска среда може да се отнася до цялата зелена система, като предадена от предходното поколение, независимо от правния статут на отделните обек-

ти. Зеленото наследство може да бъде разбрано като сбор от всички природни (не задължително озеленени) площи и тяхното значение за гражданите – споделено публично място за отдых, спорт и култура, както и животоподдържаща система, намаляваща ефекта от климатичните промени върху градската среда.

Проучване в три български града – Бургас, Пловдив, Стара Загора. Методология

Проведеното проучване в трите града Бургас, Пловдив и Стара Загора включва документално и теренно проучване⁵. Изборът на градовете е продиктуван от сходните им размери и подходящи големи градски паркове.

Документалното проучване включва запознаване с проведени изследвания по темата и изграждане на понятийна рамка и анализ на нормативни и административни документи, касаещи зелената система в трите града. Разгледани са законодателни документи – наредби за опазване и изграждане на зелена система за всяка от трите общини, както и специфични документи като планове за управление на конкретни защитени зони. Допълнителното документално проучване се концентрира и върху плановете за интегрирано развитие (ПИРО) на трите общини и по-конкретно мерките и приоритетите в тези стратегически планове, които касаят зелената система на града.

Теренното проучване се проведе между септември 2021 г. и юни 2023 г. и включва систематизирани и теренни наблю-

⁵ Проучването е част от по-голям проект „Culturen – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“ на Софийски университет. „Culturen“ обхваща 15 български града, които са избрани по емпирично проверими критерии: София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Шумен, Велико Търново, Габрово, Казанлък, Видин, Кюстендил, Смолян, Несебър, Копривщица. Изборът на автора за настоящата статия е от тези 15 града и е продиктуван както от големината на градовете, така и от възможността за провеждане на теренна работа в рамките на програма „Млад учен и постдокторант – 2“.

дения в шест парка – по два парка във всеки от избраните градове и интервюта с представители на местна власт. Посетените паркове са избрани спрямо размера и статута си. От една страна, проучването се концентрира върху достатъчно големи градски паркове, които представляват „пауза“ в градската среда, като незастроена част, която не се използва нито за жилищна, нито за индустриална зона. От друга страна, се направи опит да се посетят различни по статут зелени пространства – такива, които са обект на опазване на културно или природно наследство, и такива, които нямат подобен статут. Посетените паркове в трите града са:

1. Бургас: Морска градина (със статут на НКЦ); Атанасовско езеро (статут на „НАТУРА 2000“ обект и поддържан резерват). Посетени са през февруари 2023 г.

2. Пловдив: „Младежки хълм“ (със статут на природна забележителност); Парк „Отдых и култура“. Посетени са през юли 2023 г.

3. Стара Загора: парк „Аязмото“ (със статут на НКЦ); парк „Бедечка“. Посетени са през юли 2023 г.

Проведени са общо пет интервюта с експерти и представители на местната власт от съответните градове. Интервютата обхващат по-широк спектър от теми за движимо и недвижимо културно наследство и нямат специфичен фокус върху зелената система. Всеки от респондентите работи в институция или администрация, която е ангажирана с опазване на културното наследство в съответния град. Въпреки това във всяко от интервютата се обсъжда значението на зеленото наследство в съответния град и данните от тях представляват интерес за настоящата статия.

Събраните данни са анализирани поотделно и заедно. Използвани са няколко метода. В началото е създадена схема на отговорните и заинтересовани страни в процеса на опазване на зелена система. За създаване на схемата са използвани данни както от документалното, така и от теренното проучване. Същевременно са анализирани стратегическите планове на общините в частта, отнасяща се към предвидените

мерки и приоритети за зелената система на градовете. Теренните наблюдения са анализирани тематично. Всяко посещение на парк беше документирано в писмен вид чрез попълване на унифицирана карта на наблюдението и във визуален вид – чрез фотографирание на елементи от парковата среда. Анализът на данните стъпи върху концепцията за устойчиво градско развитие като такова, което опазва природата като ресурс и цели подобряване на екологичните и биологичните качества на зелените градски зони (Lampinen et al. 2020; Fischer et al. 2020).

Какво наследство?

В Бургас част от Морската градина (историческото ѝ ядро) е паметник на културата, в Пловдив това е парк „Цар Симеонова градина“, а в Стара Загора се намира „Аязмото“ – един от най-старите градски паркове в България. Допълнително в два от трите града могат да бъдат намерени защитени зони в градска среда. В Пловдив три тепета са обявени за природни забележителности, включително „Младежкият хълм“. В Стара Загора в границите на града могат да бъдат намерени две природни забележителности – две вековни дървета, едно от които се намира в парк „Бедечка“ и е на изчислена възраст минимум 670 години. Специфично за зеленото наследство в Бургас е, че то включва и обширни водни територии, уникална система от влажни зони, обект на „НАТУРА 2000“, и поддържан резерват – Атанасовското езеро.

Въпреки наличието на защитени територии във всеки един от градовете, проучването включва и зелени зони, които не са обявени нито за културна ценност, нито за защитена територия. Това са общински паркове, унаследени от предходното поколение, с потенциал да бъдат предадени в наследство и на следващото такова. Включването им в теренното проучване е от основно значение за проследяването на практики на социализация и управление на зелени зони

в градска среда като фактор за бъдещо устойчиво развитие. Това са гребната база в Пловдив, която включва общинския парк „Култура и отдих“ и зелените площи около него, и парк „Бедечка“ в Стара Загора, който включва както общински, така и частни имоти.

В проведените интервюта с местната власт и в трите града се коментираха отличителните характеристики на града. Конкурентни предимства на град Бургас, разпознаваеми от местната власт, са Морската градина и езерата⁶. Символ на Стара Загора както за гражданите, така и за посетителите на града, е парк „Аязмото“ и специфичното улично озеленяване⁷. Отличителен белег за Пловдив са неговите тепета и археологическите открития в тях.⁸

Управление и заинтересовани страни

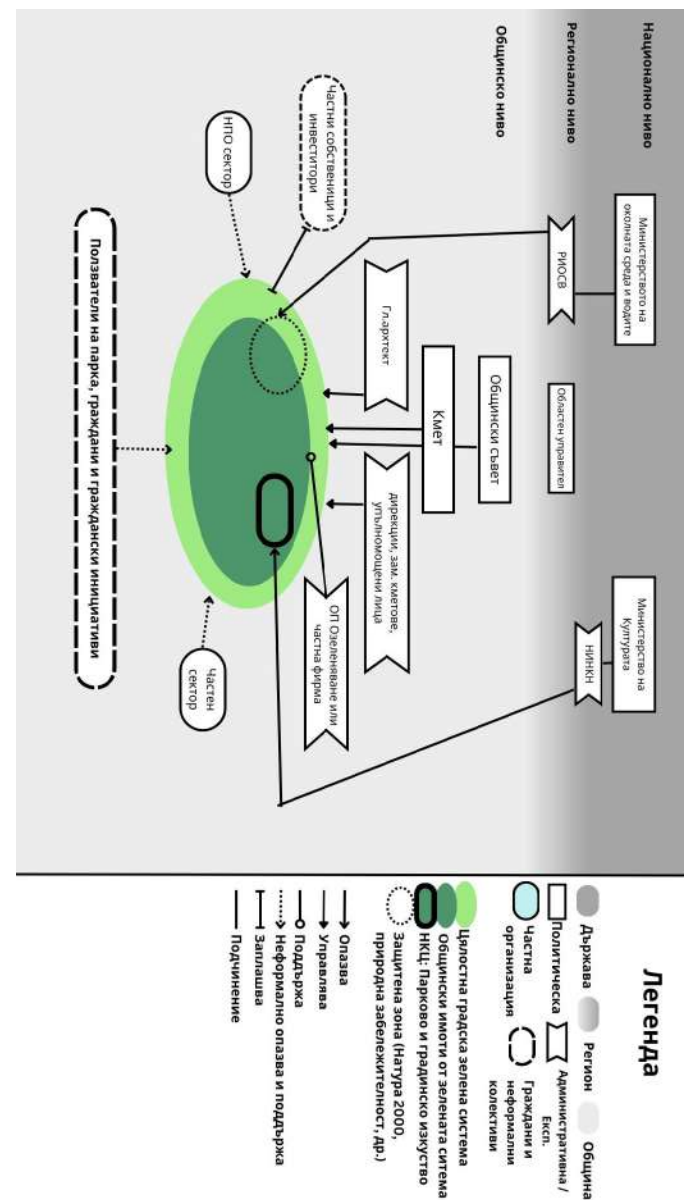
Част от анализа на събраните данни е съставянето на схема на отговорните институции и заинтересованите страни, които участват в опазването и управлението на зеленото наследство на трите града.

Схемата (фиг. 1) показва опростена и абстрактна визуализация на основните отговорни институции и заинтересованите страни в процеса по опазване и управление на зелената система. Основната законодателна рамка и в трите града стъпва върху разбирането, че Общинският съвет определя политиките за управление на зелената система и гласува съответния бюджет всяка година, докато кметът на града с подкрепата на конкретни дирекции и упълномощени лица имат задължението да управляват в цялост зелената система в града. Всеки от гражданите има задължение да я опазва. Проучването показва, че във всеки от градовете взаимоотношенията между заинтересованите страни са различни.

⁶ Респондент 1, 21.09.2021 г.

⁷ Респондент 2, 31.03.2022 г.

⁸ Респондент 3, 24.02.2023 г.

Фигура 1: Схема на отговорни институции и заинтересовани страни в опазването и управлението на зелено наследство в градска среда.

Някои от разликите между градовете се изразяват в наличието на конкретни дирекции, общински звена и общински предприятия. Например, в община Стара Загора съществува специфично звено „Озеленяване и комунални дейности“, в Пловдив отговорни за зелената система са дирекция „Екология и управление на отпадъци“, а в Бургас – дирекция „Околна среда“ и отдел „Строителство, озеленяване и енергийна ефективност“. Тези разлики във вътрешноорганизационното разпределение във всеки град биха довели и до характерни особености в конкретното управление на зелените територии. Интерес би представлявал професионалният профил на директно ангажираните с поддръжката и развитието на зелените зони общински служители. Възможността за самоуправление на общините и нивото на децентрализация на политиките за озеленяване биха могли да бъдат обект на самостоятелно изследване.

Отношение към част от зелените зони имат и Министерството на околната среда и водите, както и Министерството на културата. Първото, чрез Регионалните инспекторати по околна среда и води (РИОСВ) контролира дейности по опазване на защитени зони спрямо Закона за биологичното разнообразие и Закона за защитените територии. Второто – чрез специализираната експертна администрация на Национален институт за недвижимо културно наследство (НИНКН), следва да контролира дейността по опазване на парковете и градините, обявени за недвижими културни ценности.

Интерес представляват взаимоотношенията на конкретни организации от неправителствения сектор, както и някои частни бизнеси, които участват в процеса по опазване и поддръжка на зелените зони във всеки един от градовете. Някои от представителите на неправителствения сектор могат да бъдат открити в повече от един от градовете. Например, „Зелени Балкани“, „Българско дружество за защита на птиците“ (БДЗП) са активни както в Пловдив, така и в Бургас и Стара Загора. Въпреки това ролята на тези организации на места е значителна. В Бургас, в защитените местности „Пода“

и „Атанасовско езеро“, БДЗП притежават посетителски център, организират доброволчески кампании⁹ и имат огромно значение за управлението на тези територии. В Стара Загора може да се открие по-видимо присъствие на „Зелени Балкани“, тъй като градът е база за техния „Спасителен център за диви животни“.

Други неправителствени организации и граждански инициативи работят локално, но поддържат партньорска мрежа помежду си, участвайки в събития и инициативи, организирани от подобни неправителствени организации в други градове. Такива са „Запазете Бедечка“, фондация „Колективът“, сдружение „Пловдив – град за хората“ и др. Природозащитните неправителствени организации, както и тези, насочени към градски проблеми, архитектура и наследство, често работят заедно по инициативи, свързани със зеленото наследство в градска среда.

Чрез теренни наблюдения във всеки от шестте парка се установи участие на частни фирми в поддръжката на парка. Това са най-често дарения, които местни фирми правят в парковата среда – нови градски мебели, реставрация на част от средата, нови насаждения на растителност, включително и поддръжка на част от парка.

Съществува и още един сектор на частния бизнес – собственици на земя в зелени площи и инвеститори, които желаят да осъществят инвестиционно намерение в тези площи. Този процес създава конфликт, който ще бъде разгледан в следващата част на текста.

Схемата на отговорните институции и заинтересованите страни показва една сходна реалност и в трите български града. Въпреки това взаимоотношенията между местна власт, неправителствен сектор и частни интереси остават специфични за отделните градове.

⁹ Целта на тези доброволчески кампании е опазването на природното богатство на бургаските езера. Посетителски център „Пода“ работи и като място за посещения за природопознавателен туризъм.

Наследства в конфликт

В процеса на теренната работа се откри един основен проблем, който касае предимно опазването на зеленото наследство. В началото на декември 2022 г. се състоя протест на граждани в Пловдив, обединени срещу решението на новия Общ устройствен план (ОУП) на града, чрез който 81 декара зелени площи около гребната база на града ще могат да бъдат частично застроявани с нискоетажни сгради. В началото на юни месец 2023 г. в Стара Загора се състоя фестивал „На Зелено“, в парк „Бедечка“, с цел популяризиране на идеята цялата зелена площ на парка да бъде опазена като публичен парк, въпреки наличието на частни имоти в него. Опазването на зелените площи от инвестиционни намерения на частни собственици се затвърди като едно от основните предизвикателства пред устойчивото градско развитие.

Зеленото наследство се противопоставя на частното наследство – имоти, придобити предимно след реституцията¹⁰ в България. Реализацията на паричната стойност на частния имот е в конфликт със социалната и екологична ценност на озеленените площи за обществено ползване.

Наблюденията на терен в двата града – Пловдив и Стара Загора – показаха значителна разлика между поддръжката на публични паркове в общински имоти и тези, които включват частни имоти. Силен контраст в поддръжката на парковете е наблюдаван в парк „Аязмото“ и парк „Бедечка“, макар да са част от една и съща зелена система. Разликата е наблюдавана в табелите и градските мебели, в поддръжката на алеи, осветлението и събирането на отпадъци, в поддръжката на самото озеленяване. Една от причините за разликата в поддръжката на парка може да се търси в статута на парк „Аязмото“ като културна ценност. Допълнително наличие-

¹⁰ Появата на частни имоти в озеленени площи в българските градове има своята история. Настоящото проучване няма за цел да проследи историческото развитие на проблематиката. Въпреки това следва да се отбележи, че процесът е свързан с преминаване на страната към демократична и капиталистическа държава.

то на терени с неясна собственост в парк „Бедечка“ довежда до липса на основание от страна на общината за публични инвестиции на място. По време на теренните наблюдения и в двата парка се установиха сходни дейности и присъствие на граждани, използващи мястото за спорт, отдих, разходка на домашен любимец. Количеството наблюдавани посетители в парк „Аязмото“ е значително по-голямо, докато в парк „Бедечка“ концентрацията на ползватели на парка се намира предимно в най-социализираната и поддържана част от парка. Изключение прави уикендът на фестивал „На Зелено“, който събра стотици хора публика в несоциализираната част на парка. Наблюденията в парк „Култура и отдих“ в Пловдив и зелените площи около гребната база показват близки резултати – пространствата са изолирани от градската среда (често с огради), липсват градски мебели и поддръжка от страна на местната власт. Въпреки това посетители не липсват – отново концентрирани върху дейности, които могат да се практикуват в подобна среда, като разходки и спорт.

Интересна е реакцията на основните отговорни институции в двата града. Към момента на теренното наблюдение случаят „Бедечка“ е добре познат в общественото поле и има своята история от 2016 г., докато случаят на зелените площи около гребния канал на Пловдив е в процес на развитие. В Стара Загора е в сила забрана за строеж относно имотите в „Бедечка“, издадена от кмета на града. В Пловдив е формирана работна група, която да предложи алтернатива за разрешаване на казуса.

Разглеждайки стратегическите документи на двете общини за следващите седем години, прави впечатление, че и двете общини предвиждат проекти за възстановяване и благоустройство на въпросните паркове. Пловдив предвижда проект за възстановяване на розариума до гребната база, докато в Стара Загора се планира проект за реконструкция и подобряване на физическата среда на парка „Бедечка“. И в двата случая най-вероятно става въпрос за частите на озеленените площи, които са общинска собственост.

От данните, събрани по време на теренното проучване, се очертава ясна разлика в отношението на общините спрямо възможността за опазване на зеленото наследство в двата парка. По време на фестивала „На Зелено“ в парк „Бедечка“ един от посетителите и гости на фестивала е кметът на града, който демонстрира партньорски взаимоотношения и подкрепа към неправителствения сектор и каузата за спасяване на парка. В проведено интервю с представител на местната власт в Пловдив се обсъдиха площите около гребната база, част от които са извън публичния парк „Култура и отдих“¹¹. Изразеното мнение от страна на респондента е скептично относно възможността частните имоти да се откупят и запазят като озеленени площи поради високата им пазарна цена.

Опозицията на наследства – частно наследство на имот и зеленото наследство – определя темата за устойчиво градско развитие. Гражданският фокус е насочен към възможността градовете да запазят озеленяването си, както и да трансформират неподдържаните зелени зони в градски паркове. Предизвикателство пред управляващите за постигане на тази цел следва да се изследва като отделно самостоятелно проучване.

Устойчиви практики на управление и социализация

Теренните наблюдения имат за цел да установят какви устойчиви практики на социализация и управление на парковете могат да се наблюдават към момента. Посетиха се шест градски парка с различен статут и се проведоха систематизирани и теренни наблюдения. Следните практики, наблюдавани в шестте градски парка, са приети за устойчиви:

- Засаждане на местни видове растения; поставяне на информационни табели, касаещи екологичните ползи на парка и биоразнообразието; разделно събиране на боклук; градско градинарство и събирачество; неокосени площи; гледки към и от парка; разнообразие от пътеки – включително неасфал-

тирани и „диви“ пътеки; намеса за поддържане на биоразнообразието – хранилки, къщички за птици и др.; пространства за спорт на открито.

Следните практики, наблюдавани в шестте парка, са приети за неустойчиви:

- Засаждане на чужди видове растения; кофи за боклук, без възможност за рециклиране; изоставени площи и постройки; частни имоти и огради; боклуци, спринцовки, нерегламентирани сметища и тоалетни; преминаващи коли по парковите алеи.

Атанасовско езеро, поради статута си на „НАТУРА 2000“ обект и поддържан резерват, предоставя и други практики – специализирани пътеки и укрития за наблюдения на птици, наличие на екологичен център и музей и възможност за процедури в лечебна луга. Друг интересен пример за устойчива практика е детска градина със зеленчукова градина и класна стая на открито в парк „Младежки хълм“. Парковете без конкретен статут на опазване също показват основни устойчиви практики – спорт на открито, наличие на къщички за птици и информационни табели. При тях се наблюдава една по-дива неподдържана част от зелените площи, която представлява неокосена територия и съответно по-висок екологичен принос (Lampinen et al. 2020). Този феномен представлява липса на грижа и инвестиции, които по парадоксален начин спомагат устойчивото развитие. В териториите, които не са поддържани от общинските власти, са видими дейности от страна на местните жители като поставяне на импровизирани кошчета за боклук и пейки.

Парковете със статут на НКЦ представляват интересен случай на съчетаване на много и разнопосочни дейности. От една страна, те концентрират в себе си места за памет, бюстове на видни личности, паметници и др. От друга страна, са силно поддържани, с нови градски мебели, табели за ориентация, туристическа информация и забележителности, инфраструктура за културни събития на открито и закрито и др. И двата парка – „Аязмото“ и Морската градина – предоста-

¹¹ Респондент 3, 24.02.2023 г.

вят урбанизирани и природни гледки. Поставени са къщички за птици и информационни табели за биологичното разнообразие. Активността на отговорните институции и на заинтересованите страни е видима в тези паркове чрез поставени информационни табели, реализирани проекти на природозащитни организации, нови инвестиции от страна на районните и общината в обновяване на части от парка.

Парковете със статут на НКЦ са стриктно поддържани и косени, а новите насаждения в тях често са само с декоративен характер. В парковете със статут на защитена територия са наблюдавани най-малко на брой неустойчиви практики. В парковете без статут основен проблем е наличието на боклуци поради липса на кофи за смет. Възможно обяснение на тези наблюдения е по-строгият ангажимент на общината за поддръжка на парковете – културна ценност.

Наблюдаваните устойчиви практики на управление и социализация често са резултат от проектна инициативност на граждански инициативи или природозащитни организации. Тяхната видимост в шестте парка е ограничена. Някои от устойчивите практики са резултат от липса на поддръжка поради неизяснен правен статут на земята.

Заклучение

Като част от политиките за устойчиво градско развитие в редица градове на Европейския съюз се наблюдава промяна в отношението към зеленото наследство, опит да се увеличат зелените зони в градовете, както и промяна в управлението и поддръжката им с цел увеличаване на природния им ресурс. В разгледаните примери в три български града се забелязва многопластовото измерение на проблема. От една страна, сравнително успешно се опазват зелени зони през законодателен статут, като всеки от разглежданите градове притежава зелени обекти с различен статут на опазване. От друга страна, наличието на частни имоти в озеленени площи и

трудностите пред опазването им е повтарящ се мотив, който генерира политически и социални разделения. Гражданският интерес често се представлява от неформални местни граждански инициативи и разпознаваеми природозащитни неправителствени организации. Тяхната роля в представянето на зелените площи като ценност, която следва да предадем на следващото поколение, е ключова. Зеленото наследство в градска среда се оказва тема, която има потенциала да обедини общественото мнение и да създаде алтернатива на настоящата градоустройствена практика. Зелената система в градовете е наследство, поради възможността ѝ да ангажира личните чувства на гражданите, които я припознават като ценност и създават общност около нея.

Управлението и социализацията на зелената система в трите български града също показва противоречива картина. Ползвателите на парковете, заедно с природозащитните организации, са основен фактор за появата на устойчиви практики. Ролята на основните общински и национални отговорни институции остава непостоянна спрямо различните обекти на зелената система, включително при наблюдаваната ситуация, в която липсата на поддръжка довежда до създаване на условия за устойчиви практики.

Проучването представлява начална стъпка в темата за мястото на природата в градска среда и възможността за устойчив природен ресурс в урбанизирана територия. Възможност за бъдещо развитие на темата би било проучване около въпроса за ценностите, които всеки от тези паркове предава в наследство. За целта е необходимо да се обърне внимание и на ползвателите на парка – гражданите и общностите, които активно пазят зеленото наследство. Следва да се провери взаимоотношението между идеята за власт над природата и идеята за нейното възстановяване и по какъв начин тези две рационалности задават границите, в които различните заинтересовани страни виждат бъдещото развитие на градските паркове.

Библиография

Ганева-Райчева, В. 2021. Биокултурно наследство – да свържем биологичното и културното разнообразие (културни политики и практики). В: Мутафов, Е. (ред.). Бюлетин „Наследство БГ“ – научни известия. Година 1, брой 1, Център за върхови постижения „Наследство БГ“, София, 57–63.

Закон за биологичното разнообразие, ДВ бр. 77, 09.08.2002 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135456926> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Закон за защитените територии, ДВ бр.133, 11.11.1998 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2134445060> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Закон за културното наследство, обн. ДВ бр. 19, 13.03.2009 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Закон за устройство на територията, ДВ бр. 1, 02.01.2001 г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Златкова, М. 2007. Паркът – наследство и диалози. В: Български фолклор, 37–45.

Марков, И. 2014. От природа към наследство: природно наследство и местно развитие в един район на българо-сръбското подграничие. В: Пейчева, Л., И. Петрова, П. Петров, Св. Казларска, Л. Гергова, И. Гергова, В. Дичев, Гр. Григоров (ред.) Дни на наследството 2013. София БАН Прес, 235–245.

Наредба за изграждане и опазване на зелената система на територията на община Бургас, Протокол № 45/31.07.2018 г.

Наредба за изграждане, поддържане и опазване на зелената система на Община Стара Загора, Решение № 1196 от 25.10.2017 г.

Наредба на ОбС Пловдив за развитие, поддържане и опазване на зелената система на Община Пловдив, Протокол № 10/28.05.2009 г.

План за интегрирано развитие на Община Бургас 2021–2027 г. <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/> (прегледан на 24.07.2023 г.).

План за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021–2027 г., решение № 208 от 26.05.2022 г., <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/>, (прегледан на 24.07.2023 г.).

План за интегрирано развитие на Община Стара Загора за периода 2021–2027 г., <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Респондент 1, жена, представител на община Бургас. Интервю от 21.09.2021 г. Събрал екип на проект „Culturen“.

Респондент 2, жена, участник във фокус група с петима представители на местна власт и културни институти на Стара Загора. Фокус група, проведена на 31.03.2022 г. Събрал екип на проект „Culturen“.

Респондент 3, мъж, представител на община Пловдив, интервю от 24.02.2023 г. Събрал екип на проект „Culturen“.

Съвет на ЕС, 2006. Renewed EU sustainable development strategy, Brussels, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> (прегледан на 24.07.2023 г.).

ЮНЕСКО, 2010. Природното наследство на България, http://www.unesco-bg.org/?language=bg§ion=natural_sciences&page=list&post=95 (прегледан на 24.07.2023 г.).

Buizer et al. 2015. The governance of urban green spaces in selected EU-cities, Green surge project report, <https://www.researchgate.net/publication/275246505> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Ferrini, F., Gori, A. 2021. Cities after covid-19: how trees and green infrastructures can help shaping a sustainable future. In: Ri-Vista. Research for Landscape Architecture, 19(1), 182–191. <https://doi.org/10.13128/rv-8553>.

Fischer et al. 2020. Public attitudes toward biodiversity-friendly greenspace management in Europe, In: "Conservation Letters vol. 13, issue 4, <https://doi.org/10.1111/conl.12718>.

Gill, S., Handley, J., Ennos, R., Pauleit, S., 2007. Adapting cities for climate change: the role of the green infrastructure. Journal of the Built Environment, 33 (1), 115–133.

Hansen et al. 2022. Transformative or piecemeal? Changes in green space planning and governance in eleven European cities, In: European Planning Studies, DOI: 10.1080/09654313.2022.2139594.

Howard, P. 2003. Heritage. Management, interpretation, identity. Continium, London New York.

James et al. 2009. Towards an integrated understanding of green space in the European built environment. In: Urban Forestry & Urban Greening 8 (2009) 65–75, DOI: 10.1016/j.ufug.2009.02.001

Lampinen et al. 2020. Acceptance of near-natural greenspace management relates to ecological and socio-cultural assigned values among European urbanites, *Basic and Applied Ecology* 50 (2021) 119131, <https://www.researchgate.net/publication/345158868>, (прегледан на 24.07.2023 г.).

Landor-Yamagata, J., Kowarik, I. and Fischer, L. 2018. Urban Foraging in Berlin: People, Plants and Practices within the Metropolitan Green Infrastructure, *Sustainability* 2018, 10, 1873; doi:10.3390/su10061873.

Rees, W. and Wackernagel, M. 1996. Urban Ecological Footprints: Why Cities Cannot be Sustainable—and Why They are a Key to Sustainability, In: *Environment impact assessment*, 16(4), 537–555.

Renewed EU sustainable development strategy, Council of The European Union, 26.06.2006, Brussels, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> (прегледан на 24.07.2023 г.).

Smith, L. 2006. Uses of heritage, Taylor & Francis e-Library, <https://rbb85.files.wordpress.com/2015/> (прегледан на 24.07.2023 г.).

The New Leipzig Charter – The transformative power of cities for the common good, adopted 30.11.2020, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/ (прегледан на 24.07.2023 г.).

Urban Agenda for the EU ‘Pact of Amsterdam’, EU Ministers, 30.05.2016, https://futurium.ec.europa.eu/system/files/migration_files/pact-of-amsterdam_en.pdf (прегледан на 24.07.2023 г.).

Радослава Кънева

докторант

Катедра „История и теория на културата“

СУ „Св. Климент Охридски“

Е-поща: avkuneva@phls.uni-sofia.bg

Radoslava Kaneva

PhD Student

“History and Theory of Culture“ Department

Sofia University “Sv. Kliment Ohridski“

e-mail: avkuneva@phls.uni-sofia.bg

Социокултурна динамика на сакралните пространства в малкия пограничен град (по примера на Петровски кръст край Драгоман¹)

Божидар Първанов

Sociocultural Dynamics of Sacred Spaces in the Small Border Town (by the Example of St. Peter's Cross Near Dragoman)

Bozhidar Parvanov

Abstract. *The focus of the study is focused on the sociocultural factors that predetermine the composition of sacred spaces and their integration into the settlement landscape. Speaking in a broader anthropological sense, the categories of space and place carry multiple modalities and have the property of transcending different spheres of being and social life. Moreover, the sacralization of certain topoi brings valuable data in regard to the shaping and implementation of local social attitudes and reflections. Communal ritual activity itself creates certain patterns and paradigms that are transferred as meanings onto the conceptualized lived space. This is achieved by introducing simplified or more complex oppositions and structures based on the signs of function, potential and quality. These signs are deployed by the local community according to already established rules and principles that correspond to various economic, social and religious factors and specificities. The research is focused on one specific case study – St. Peter's cross near the town of Dragoman, which is among the most significant topoi in the region, but at the same*

¹ Проведените изследвания са подпомогнати от Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2“ на Министерството на образованието и науката, одобрена с РМС 206/07.04.2022 г.

time rarely encountered within the pages of our academic literature.

Keywords: *sacred space, ritual, landscape, borderland, local community*

Въведение

ВЪВЛИЧАНЕТО НА ПРОБЛЕМАТИКАТА, свързана с културното значение на пространствените измерения в изследователския обсег на социалните и хуманитарните науки представлява дълъг и последователен процес, чието начало трудно може да се посочи с точност в историята на която и да е школа. Интензитетът, с който тази тема спонтанно попада или излиза от научните търсения на етнологите и културните антрополози не допринася особено за формирането на конкретна дисциплина, заета с нейното пълноценно и цялостно изучаване. Не можем да отречем, че подобен развой е до много голяма степен обясним и оправдан. Вместо това проблемът за отношението *човек – пространство* намира почва в един широк спектър от научни сфери, което, разбира се, има и своите позитиви. Втората половина на миналото столетие е белязана от редица фундаментални изследвания, някои от които с голямо значение за науките за човека и обществото, фокусирани изцяло върху ролята на пространството в този дискурс (вж. Hall 1966; Durkheim 1995 [1912]; Hirsch & O'Hanlon (Eds.) 1995; Moore 1996, Low 2016; Low & Lawrence-Zuniga 2003 и др.).

Докато при хуманитарните и социалните течения в географията, а донякъде и във философията, отгласът на тази проблематика отеква най-вече в търсенията по посока на фундаменталната релация между човек/общество и заобикалящата го среда (Стоянов 2019), пространството успява да се наложи и като актуална тема в антропологията, етнологията и социалните науки изобщо. С голямо основание Петър Стоянов

(2019: 8) отбелязва, че макар и „закъсняла“ спрямо географските школи, темата за ролята на пространството в човешкото социално битие навлиза в обществените науки вследствие на т.нар. *пространствен обрат (spatial turn)*. Съвсем логично е да не гледаме на този прелом като самостоятелно събитие в науката, провокирано от конкретно изследване, което би носило подписа на един или двама автори. Тук става дума за процес, който започва, грубо казано, в края на 70-те – началото на 80-те години на миналия век, като резултатите от него впоследствие оказват голямо влияние върху развитието на научните дисциплини, насочени към изучаването на човека и обществото. Трябва да имаме предвид, че интересът към пространството никога не е отсъствал от социологията, етнологията, етнографията и антропологията, но преди горепосочената промяна в изследователските нагласи темата е имала по-скоро второстепенен характер (Стоянов 2019: 8–9). Макар важността на проблематиката да е осъзната още в ранните години на социално-антропологичната теория (вж. Durkheim 1995 [1912]: 10–12), преразглеждането на ролята на пространството не просто като физическа даденост, а като един от водещите агенти в социалните взаимоотношения, започва значително по-късно. Това се дължи на обстоятелството, че самата социална и културологична теоретична рамка търпи решаващи промени през втората половина на миналото столетие. Същото се отнася не само за обществените и хуманитарните науки, но и за различните направления в географията (Kümin & Osborne 2013: 309; Filippucci 2016: 5–6).

Върховата точка на пространствения поврат в социалните науки се крие вероятно във формирането на една сравнително нова и изключително динамична научна сфера, обобщена в наименованието *антропология на ландшафта*. Разбира се, редно е да бъдат отчетени някои основополагащи принципи, когато говорим за тази изследователска линия. На първо място, тя се отличава от антропологията на пространството и мястото, формулирана до голяма степен благодарение на Сета Лоу (вж. Low 2016; Low & Lawrence-Zuniga 2003).

Ако не можем да говорим за конкретно начало на социокултурния дебат върху ролята на пространството в човешкото битие, то със сигурност бихме могли да посочим повратните точки в развитието на науката, които превръщат тази тема в един актуален и интригуващ проблем. В следващите редове ще се опитам да очертая най-важните етапи в развитието на пространствения дебат в социалните/хуманитарните науки, прилагайки същевременно някои от разработените до момента методи върху един конкретен пример. Случаят засяга Петровски кръст – един от най-важните топоси в района на гр. Драгоман, който играе важна роля във формирането на цялостния културен ландшафт на околността, но за сметка на това е рядко срещан из съчиненията на нашите археолози, историци и етнографи. Поради тази причина ще се спра на спецификите, които предопределят неговата социокултурна динамика и значение в обществения живот на хората от региона.

Задачи и методологични параметри на изследването

Настоящото изследване си поставя две основни задачи, малко или много тъждествени по отношение на своя методологично-изследователски ракурс. Първата от двете се позиционира в рамките на един по-скоро историко-теоретичен контекст и представлява кратък обзор върху проучванията по темата за формирането на локалните представи за устройството на околното пространство и ландшафта. Разбира се, това включва и пряката човешка намеса, изразена чрез редица фактори като *усвояване, маркиране, разполагане, оформяне на разбирания за близо/далеч, експлоатиране, социализация, йерархия* и др., които в своята обвързаност и динамика в отношенията изграждат завършения облик на заобикалящата среда (Bender 2002). Поради тази причина ще бъдат изложени в приблизително хронологичен ред някои от най-важните достижения по този проблем в методологията на различ-

ни научни школи и направления. Крайният резултат от тези усилия следва да бъде разгръщането на някои от тези научни парадигми в конкретен културно-исторически контекст.

Вторият компонент в набора от задачи представлява вникването в същността на Петровски кръст като регионален топос с особено значение, чиято сакрална история се разгръща в една своеобразна логическа линия, която говори за еволюцията на някои нагласи сред местното население. Вследствие на идеологическите и социокултурните промени през последното столетие отношението към религиозността и ритуалната култура като цяло търпи значителни промени, които оказват влияние не само върху начина на живот, но и върху преобразуването на самото пространство (Симеонова 2000). Реорганизацията на празничната система, отпадането или промяната на различни нейни елементи, както и по-късните опити за пресъздаване или въвеждане на нови такива свидетелстват за една динамична аксиологична обстановка, която неминуемо се отразява и върху устройството на обитаемата околност, особено върху тези места и пространства, маркирани от проявите на религиозното.

Използвайки Петровски кръст като конкретен изследователски казус, в следващите страници ще се опитам да илюстрирам именно тези процеси. В полза на настоящото изследване са проведени структурирани и полуструктурирани интервюта с местни жители, пряко въввлечени в ежегодните празници и събития, свързани с Петровски кръст. Включеното и прякото наблюдение също следва да се прибавят към този набор от проучвателни способности. Макар и оскъдна по своя обем и обхват, научната литература, която засяга пряко или косвено историята, археологическите паметници и етно-културните специфики на региона е проучена детайлно. Чрез методите на структурно-функционалния подход са изведени причинно-следствените връзки, които предопределят процесите на сакрализация при определени места и ареали. В допълнение са използвани и някои от основополагащите изследователски подходи, характерни за антропологията на ландшафта.

Пространството като проблем на етнологията и антропологията

Всяко познание за конкретен обект или феномен се разполага под някаква форма в пространството и времето. Пространството като категория обхваща всяка една въобразима част от битието с изключение на областта на чистите идеи, където то при всички случаи присъства индиректно/метафорично (Льодрю 2001: 66). До голяма степен маниерът на пребиваване и движение през опознатите и овладени от общността и индивида пространствени измерения носи множество данни за устройството на самите социални единици. Съвсем основателен би бил въпросът какви конкретни форми приемат семейните структури или политическите устройства в зависимост от различията и характеристиките, които се проявяват в пространствените параметри на едната и другата (Льодрю 2001: 67). Също така, начинът на организиране и обитаване на средата представлява важен показател за особеностите на духовно-религиозната сфера в живота на общността. Тези процеси се характеризират с една впечатляваща динамичност и променливост, както по отношение на значението и смисъла на самите категории, така и при тяхната функционалност и целенасоченост. В исторически план разглеждането на тази проблематика се свързва често със самостоятелността на отделните научни школи, които впоследствие формират разнородната съвкупност, съставляваща антропологичната теория. Въпреки това, трудно може да се говори за специализирано направление в етнологията и/или антропологията, което да е конкретно насочено към разнородните и многопластови проявления на окултурената употреба на различните типове места и пространства. Друг аспект, на който е нужно да се обърне внимание, е в какъв порядък тези пространствени единици се събират в един общ ландшафт, един завършен културен пейзаж, разбираан едновременно във физически, но и в социален план.

Значението на категорията *ландшафт* в човешкото битие е за първи път припознато от научните дискурси в полето

на културната география и археологията, предхождайки антропологията и сродните ѝ науки. През 70-те и 80-те години на XX в. редица географи, подобно на своите съвременници в социологията и социалната антропология, обръщат специално внимание на аспекти, свързани с човешкия опит и субективност, както и феноменологичните му нагласи спрямо *пространството* и *мястото*, но и на символните значения, привързани към идеята за ландшафт в европейските култури. Терминът *ландшафт* произлиза от нидерландското *landschap*, което още от епохата на романтизма се счита за равнозначно на представата за изящно изрисуван, най-често извънградски пейзаж. По този начин, смята Ерик Хърш, се създава едно понятие, което се приема безкритично като форма на взаимодействие между обект и наблюдател. Следователно, като нещо отделно или различно от непосредствената релация между човека и пространството. С други думи, първоначалната конотация на понятието *ландшафт* препраща към сферата на естетическото – една живописна, приятна за окото природна картина, в която обаче *човешкото* е едва забележимо или отсъства изцяло (Hirsch 1995: 2).

Археологията е също една от първите дисциплини, които започват постепенно да „вместват“ човека в ландшафта. Един от факторите, които способстват за това, е постепенното утвърждаване на въздушната фотография през годините на Първата световна война. По този начин, наблюдавайки цели ансамбли, а не само отделни обекти, археолозите започват да отчитат непосредственото човешко влияние върху ландшафта. Благодарение на това през последните няколко десетилетия един изцяло антропологичен проблем периодически попада в ползрението на британските археолози. Тяхното наблюдение се свежда до това, че различни хора или групи от хора по правило приписват отличителна културна стойност и диференцирани аксиологични параметри на едно и също усвоено пространство. Поради тази причина ландшафтът се превръща в своеобразна арена, но и в устройство за формиране на различни, често противоречащи си

идентичности и идеологически нагласи (Filippucci 2015: 2). В съвременността тази динамика се откроява изключително ясно. Барбара Бендър (вж. Bender 1998; 2002) отбелязва, че утвърден паметник на световната култура като Стоунхендж буди безброй различни нагласи и се оценява по отличителен начин от редица актьори, имащи отношение към него; правителството и агенциите, свързани с опазването и популяризирането на културното наследство; туристите; неоезичниците и т.н. Така наличието на топос с особено значение, включвайки неговата непосредствена околност, създава един отличителен ландшафт, който предизвиква противоречащи си реакции. Наблюдението на Бендър обобщава идеята, че пейзажът не е просто платно, върху което хората нанасят своите представи и ценности, но той участва в един двустранен процес, при който пространството има основополагаща роля в затвърждаването на различни елементи и сфери в обществения живот: религиозна/културна/социална история, модели на поведение, колективна рефлексия спрямо сакралното и монументалното и много други. Общностното възприятие за *мястото* и *ландшафта* надхвърля границите на локалното и съвременното, простирайки се върху една изключително широка и обхватна времево-пространствена система от връзки и взаимоотношения (Bender 2001: 6).

Тази обхватна, интердисциплинарна по своя характер, антропология на ландшафта намира свои паралели и в *антропологията на пространството и мястото*, най-ясно дефинирана от Сета Лоу (2003; 2016). Антропологическите начала в теоретизирането на проблема за пространството могат да се забележат още при Емил Дюркем. В „Елементарните форми на религиозния живот“ (1995 [1912]) Дюркем отъждествява социалната употреба на пространството с тази на календара или с отмерването на времето изобщо. Той отхвърля тезите на Кант за непоследователната и аморфна природа на пространството, което според него в този случай би било безполезно за съзнанието и мисълта. Дюркем твърди, че възпроизвеждането на пространството в човешкия ум произтича от изначалната координираност на дадени опит и усет, но тази

координация не би била възможна, ако всички пространства биха били еквивалентни по качество или взаимнозаменяеми. За да има пространствен ред, трябва да има възможност за различно ситуиране на обектите и посоките. Пространството не би било равнозначно на себе си, ако не позволява да се дели и диференцира. Това, разбира се, не означава, че то притежава вродени качества като *ляво* или *дясно*, които са все пак човешки ориентири. Въпреки това хората, принадлежащи към една и съща социална група, а понякога на един и същи цивилизационен модел, имат сходни, дори тъждествени схващания за пространството. Това говори за неговата същинска природа, която представлява плод на прякото и косвено взаимодействие между човека и средата, която той обитава. Агентите в този процес са два: човекът, който въвежда диференциациите и категориите и същинското физическо пространство, което предоставя потенциала за тяхното осъществяване (Durkheim 1995 [1912]: 10–11).

Надграждайки фундаменталните схващания на Дюркем, Сета Лоу (2016) говори едновременно за социално продуциране и конструиране на пространството. Тези два процеса, привидно свързани, имат няколко важни отлики. До голяма степен те не изразяват конкретни явления в хода на усвояване и организиране на пространството, а по-скоро теоретичните подходи към него. За да се дефинира ясно *социалното продуциране* на пространството², следва да бъдат взети предвид паралелно материалните аспекти на неговото затвърждаване, базирани главно на съществуващите исторически и социално-икономически състояния на обществата, но и на латентните или отявлените идеологически предпоставки, които стоят в основата на този процес. Концептуалната рамка на социалното продуциране на пространството заляга върху две неща: политическите и икономическите елементи, които дават облика на пространството и неговото последващо въздействие върху социалната действителност. Главните действащи агенти могат да се съберат в четири ос-

² Често подменяно от Сета Лоу с термините *space-making* и *place-making* (Low 2016: 1–11).

новни категории – общностна история; стопанство и политика; социална активност и реакция; властови контрол (Low 2016: 34–36). От друга страна, *социалното конструиране* на пространството третира тези категории не през призмата на физически иманентни свойства, а като абстракции, формирани вследствие на споделени и утвърдени разбирания и диференциации като раса, пол, класа и др. От голямо значение в тази парадигма е символната употреба на пространствените единици и честото противоречие, в което тези символни форми съществуват помежду си. По отношение на властовите структури, социалното конструиране на пространството включва определена форма на сегрегация или изключване, като в повечето случаи тя следва да е институционализирана, по-рядко спонтанна (Low 2016: 68–70).

Изяснявайки някои от основните гледища върху значимостта на понятията *пространство*, *място* и *ландшафт*, застъпени като предмет на етнологията и антропологията, в следващите части ще се опитам чрез конкретен емпиричен казус да онагледа някои от посочените хипотези и програми. Те могат да бъдат формулирани по следния начин. На първо място, анализ на факторите, които превръщат конкретни пространствени елементи в знаково натоварени места с особено важно (местно) значение. Следва да се отговори на въпроса как общностната ритуална активност създава определени образци и модели, които се прехвърлят като значения върху концептуализираното обживяно пространство. Също така – как тези топоси се организират и интегрират в селищния ландшафт. На последно място да се посочат спецификите в динамиката на отношението на общността към тези места и сборът от невинаги припокриващите се значения, които им се придават.

За Драгоман и Петровски кръст

Днешният град Драгоман се намира на границата на две историко-географски области – Бурел и Забърдие. Самият град

не влиза в традиционно схващаните предели на областта Бурел, но както отбелязва Крум Дрончилов (1923), тенденцията в културното влияние на областта е да се разширява в северна посока, като през 20-те години на XX в. населението на тогавашното село Драгоман е усвоило голяма част от диалекта и облеклото, характерни за заселниците на същинската част от Бурелската котловина. Тази покрайнина се простира между Алдомировското поле на изток, през Завалската планина – Граово и Знеполе на юг, Невлянската река на запад, Драгоманското блато и планината Чепън на север. Описаният в тези предели район заема обща територия от приблизително 172 кв. км и съставлява по-голямата част от днешната община Драгоман (Дрончилов 1923: 10–11).

Драгоман е разположен в подножието на планината Чепън, която заедно с Драгоманското блато съставляват най-голямата влажна карстова местност в България. Тази екологична зона се характеризира с голямо биологично разнообразие и е обект на редица консервационни дейности (Алексова 2011: 1–2). Градът е с постоянно население от около 3 хил. души³, като с времето се е утвърдил като важно селище по трасето на международната пътна мрежа. По отношение на проучванията върху културата, историята и археологическите паметници, районът на град Драгоман до днес се намира все още в периферията на нашата наука (Ангелов 2022; Динчев 2008). Въпреки налични сведения за най-ранните заселвания, повечето от тях са изцяло обобщени, без детайлна периодизация, което се дължи на рядко провежданите задълбочени и интензивни археологически проучвания, с изключение на няколко скорошни кампании, свързани със строежа на автомагистрала „Европа“⁴, ЖП лини-

3 Таблица на адресно регистрираните по постоянен и по настоящ адрес лица от 15.12.2022 г. https://www.grao.bg/tna/t41nm-15-12-2022_4.txt (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

4 „Започват археологически проучвания по трасето на магистрала „Европа““ <https://trud.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B0%D1%82-%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F/> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

ята Волюяк – Драгоман⁵ и Междуконекторната газова връзка (МГВ) България – Сърбия⁶. Въпреки това данните, с които разполагаме, сочат, че регионът е бил заселен още от времето на неолита. Не са рядкост обектите, свързани с религиозни и култови практики от времето на бронзовата и желязната епоха, както и от Късната античност и Средновековието (Динчев, Александров 1985; Динчев 2008). Част от тези паметници претърпяват своего рода сакрално унаследяване, което се засвидетелства от наличието на оброчни кръстове, параклиси и църкви в непосредствена близост до останки от предходни култови градежи и съоръжения (Петрунова 2001: 13–14).

Примерът с Петровски кръст като топос не прави изключение от гореспоменатото правило. Той е най-високият връх на планината Чепън – 1206 м. От него се наблюдава цялата Бурелска котловина на юг, по-голямата част от Забърдие на север до гр. Годеч включително, както и северозападните склонове на Витоша и Люлин планина. Отличителното за него е, че той представлява своеобразен културно-исторически ансамбъл, на територията на който се намират останки от светилище на Сабазий и Херос, датирано от II–III в., умишлено издълбана пещера, получена от естествено формирана се карстова яма, основи от християнски храм, оброчен кръст и новопостроен параклис, посветени на Св. апостоли Петър и Павел (Николов 1978: 41–44; Иванов 1961: 42; Тонин 2017: 279–289). Наличието на този комплекс от обекти неминуемо е изиграло важна роля във формирането на нагласите на местното население спрямо Петровски кръст като място с особено социално значение. Вторият важен аспект, който допринася за неговото утвърждаване като култов център на цялата околност, е разположението му. Освен наличието на немалко християнски религиозни центрове в региона,

5 „Откриха 10 археологически обекта по жп линията Волюяк–Драгоман“ <https://fakti.bg/kultura-art/705310-otkriha-10-arheologicheski-obekta-po-jp-liniata-voluak-dragoman> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

6 „Новини от миналото – спасителните проучвания по пътя на газопровода България – Сърбия“ <https://bnt.bg/news/novini-ot-minaloto-spasitelnite-prouchvaniya-po-patya-na-gazoprovoda-balgariya-sarbiya-v302028-297721news.html> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

някои от които днес са със статут на паметници на културата, Петровски кръст маркира най-високата точка на околния ландшафт, което неминуемо му отрежда значимо йерархично равнище.

Благодарение на предходните изследвания върху същността и предназначението на тази локация, днес можем да твърдим уверено, че Петровски кръст, за разлика от повечето местни оброчища, е имал, и до известна степен – все още има, *междуселищен* характер. За превръщането на Петровски кръст в **регионален топос** с особено значение очевидно са спомогнали два ключови фактора. Първият се гради на принципа на сакралното унаследяване (Hundley 2020: 161; Лебедев 2011: 47), при който чрез исторически утвърден символически потенциал своеобразната стойност на даденото място се мултиплицира многократно и то се превръща в значима локация за цялата местна общност, надхвърляща границите на едно-единствено селище. Местонахождението на самия топос играе не по-малко важна роля. Възможността той да бъде „споделен“ в рамките на повече от едно *социално пространство* спомага за превръщането му в регионален сакрален център. Достъпът до върха е възможен от три посоки – юг, северозапад и изток, което позволява лесното придвижване на поклонници и служещи курбан от Драгоман и южните села от Забърдието. Въпреки липсата на данни за антични ритуални практики, които са се състояли в рамките на разрушеното с времето светилище (Николов 1978: 46), днес разполагаме с достатъчно податки и свидетелства за *службата/излизането на кръста*⁷, която продължава да съществува и до днес, макар и претърпяла значими и съществени метаморфози.

⁷ В местния говор този термин се употребява като еквивалент на традиционния курбан, който се дава в чест на фамилен светец покровител. Включването на кръста в понятието се дължи на обстоятелството, че оброчните места са маркирани от каменни кръстове – широко разпространена практика в западните части на България и Източна Сърбия – бел. моя.

Няколко бележки върху същността на оброчните обредни практики

В тази част ще си позволя да подмина подробното описание на тази ритуална система, тъй като подобни вече са правени нееднократно. Въпреки това, бих си позволил да направя обобщението, че тази ритуално-празнична форма онагледява изключително ясно отъждествяването или олицетворяването на местната общност чрез околния ландшафт. Говорейки за измеренията и границите на социално обживяното пространство, Клод Леви-Строс дава един изключително интригуващ пример. Той изтъква с основание, че често разграничителните маркери в дадена култура имат заложен потенциал да се преобразуват и в паралели, чрез които може да се осъществи или затвърди връзката между индивиди, представляващи привидно различни, дори отделени социални групи. Тази теза е онагледена с образци от Западна Австралия, които показват, че често представители на различни една от друга племенни групи могат да засвидетелстват връзка помежду си на базата на съответствия при почитаните от тях тотемни животни. Вследствие на това те биха могли да проследят и потенциална генеалогична близост. В този случай става дума за дихотомната природа на концепцията за пространствения предел, който от една страна ограничава или сегрегира социалното пространство, но от друга, подтиква отделни индивиди или групи да го надскочат и да търсят външни аналогии на самите себе си и на своите родствени структури (Levi-Strauss 1966: 166–167; Levi-Strauss 1971).

Подобен образец може да се изведе чрез българския пример, макар че едно такова сравнение не би могло да бъде съвсем етнографски „коректно“, имайки предвид историческата несъпоставимост, разликите в стопанския облик и ред други критерии, които единствено могат да отдалечат българската култура от общества, намиращи се на хиляди километри разстояние, преживели съвсем различен културно-исторически развой. Ако се доверим обаче, но с известна

предпазливост, на структурния подход, то подобно сравнение не би било съвсем неуместно или противоречиво. По същество, при оброчните практики, свързани с честването на генеалогично утвърден светец-патрон, отново можем да засечем една форма на сакрално-митологизирано маркиране на родова идентичност и на родово пространство. Нерядко в Западна България отделени една от друга фамилии, битуващи като затвърдени и обособени социални единици, могат да проследят общия си произход на базата на съответствие при почитания от двете групи светец. Важно е да споменем, че за фамилиите, празнуващи общ светец покровител, важи строга забрана за встъпване в брачни отношения. Всъщност общото празнуване отбелязва междуфамилно родство и има своеобразна социално-регулираща функция. Често на места, вследствие на постепенна дифузия и изличаване на родствените връзки, митологичната трактовка се превръща в нещо като последен маркер за социална близост и споделена обща история. В тази ситуация, за да се гарантира институционализираното родство, отделни фамилии започват да се свързват с общо наименование, произтичащо от името на споделения светец покровител (*Варварчане, Николчане* – Северозападна България, по примери на Михаил Груев (2008)), като идентифицирането с общия светец дава гаранция за яснота по отношение на общата история и предполагаемото кръвно родство (вж. Христов 1999; Христов 2004; Груев 2008). Освен за установяването на някои форми на социалната ономастика, митологично-религиозният фактор съумява да осъществи прехвърлянето на значения и названия от общностното ядро към пространството, т.е. от антропонимията (чрез фамилните и личните имена) към топонимията и обратно. Както вече стана ясно, при родовите наименования се наблюдава тенденция да се приема съответното име на светец, което от своя страна е и топоним – наименование на оброчното място, т.е. на сакралното *пространство*, при което названието най-често се основава на името на светеца патрон или на празника му, респективно. Обратният ход също е до-

пустим в някои инстанции. Нерядко се забелязва поименно отбелязване на оброците, като в този случай те носят имената на своите първи основатели или на техните фамилии, например като *Попов оброк, Панчин оброк, Митов кръст* и др. (Мутафов 1989: 196). В този пример можем да различим една общовалидна тенденция към концептуално унифициране на общността с пространството. При този процес опозициите ексклузивност – универсалност, общо – индивидуално, сакрално – светско и др. често сменят полюсите си. Тази тяхна динамичност всъщност свидетелства за активната роля на структурните връзки, действащи на подсъзнателно ниво в общността. Тук ще си позволя да приложа едно особено важно заключение на Леви-Строс (1966: 168), което гласи, че „пространството е общност, съставена от отделни места така, както хората могат да се третират като самостоятелни топоси в пределите на социалната група. Местата и индивидите се обозначават чрез съответстващите им названия, които обаче в много култури могат да бъдат третирани като взаимозаменяеми едни с други.“

Отличителното в тази ритуално-празнична форма е нейната трансграничност. Районът на българо-сръбското пограничие е изключително наситен с оброчни паметници от гореспомнатия тип – каменни кръстове с инкрустирана украса и надписи. Сходствата в „механиката“ на самия празник от двете страни на границата представляват отдавна засвидетелстван от науката факт, като са отчетени и някои от по-важните отлики, разбира се. Това, което прави Петровски кръст по-особен случай е, че празникът на Св. апостоли Петър и Павел не представлява типична дата за организиране на селски, междуселски или регионални събори/служби. От етнографските извори за културата на региона на Царибродско, записани в средата на миналия век, не откриваме нито едно селище в региона на Бурел и Забърдие, което да чества общоселска/междуселска служба или събор на Петровден (Извори 2010: 373). Макар и формално Петровски кръст да се вписва в тази традиция, която прелива през границата меж-

ду България и Сърбия, обособявайки един своеобразен споделен културен ареал, в този случай разполагаме с определен набор от специфики. Те придават известна „уникалност“ на Петровски кръст, поставяйки го в центъра на един затвърден с годините културно-исторически ландшафт, който има ясно изявено регионално значение, което обаче не надхвърля географските рамки на зоната около планината Чепън, югоизточните части на Забърдие и северните села на Бурел.

Между сакралното и монументалното

В своето археологическо проучване, публикувано през 1978 г., Васил Николов прави и първото научно описание на курбана, провеждан на Петровски кръст, събирайки преки данни от местните хора и тогавашните участници в обряда. Второто, и последно до момента изследване, е на Петко Христов, проведено през 2000 г. и публикувано през 2007 г. (вж. Христов, Манова 2007). По отношение на традиционните ритуални практики, които са се разгръщали на върха, двата източника, както и проведените от автора на настоящия текст интервюта през 2023 г., насочват към една сравнително идентична картина. Подобно на останалите оброци в региона, Петровски кръст се обслужва от една конкретна фамилия от гр. Драгоман – Мокеровите. Според теренните данни, събрани от Васил Николов (1978: 46–47), този род е обгрижвал в миналото всички култови съоръжения на върха: не само оброчния кръст, но и параклиса на манастира и магерницата (кухненското помещение, в което се приготвял курбана) (Христов, Манова 2007: 13). Обредът започвал дни преди същинския Петровден, отбелязван по Юлианския календар на 12 юли с приготвянето на обредна храна, характерна за курбаните изобщо, която задължително съдържа три основни компонента – *колач* (обреден хляб), *коливо* (варено жито) и *курбан* или *молитва* (агне, сварено на чорба или печено) (Николов 1978: 47; Христов, Манова 2007: 14). Промените в

начина на приготвяне на храната също свидетелстват за динамиката в разгръщането на празника през годините. Първоначално агнето се е пекло *in situ* (на върха на дървени шишове и жарава), по-късно е заместено с курбан чорба, пренасяна в котели и казани, а днес агнешкото месо – така характерно за балканските традиции в жертвоприношението – отсъства изцяло. По теренните сведения, които събрах на място, установих, че в миналото Мокерови са били водещата фамилия, която е организирала празненството, но от околните села, най-вече Летница и Мало Малово, пристигали хора със своя собствена жертва. Според сведения на местните, повечето от тях са били именници, които отбелязвали свой личен празник⁸. Всички обредни действия се извършвали около оброчния кръст и в параклиса, докато все още е съществувал (Николов 1978: 47). Те се свеждали до църковна служба в чест на Св. апостоли Петър и Павел, изнасяне на *лековита вода* от аязмото в карстовата дупка и освещаване на обредната трапеза. Кръгът от присъстващи на празника също се стеснява с времето. Събеседниците, с които Николов (1978) разговаря, повечето от които родени в края на XIX или началото на XX в. разказват, че пристигали гости на празника чак от Сливница, южните села на Забърдие, дори от Бурелската котловина. В продължение на няколко десетилетия тази тенденция замира и през 80-те години, когато са последните провеждани традиционни курбани, кръгът от присъстващи се свежда единствено до жителите на Драгоман и гости от няколко непосредствено разположени села⁹.

След отмиране на традиционния курбан през началото на 80-те години на миналия век, наследници на фамилията Мокерови възстановяват празника десетилетие по-късно. Формата на събитието обаче е съвсем различна и наподобява, както отбелязва П. Христов, добре познатите селски събори от последните години на социализма. През 2000 г. ритуалните храни в по-голямата си част отсъстват, включително

8 Д. С., ок. 60 г., мъж, гр. Драгоман.

9 Д. С., ок. 60 г., мъж, гр. Драгоман.

и жертвената гозба – курбан. Дори при този сценарий, тогавашните наследници на служещата драгоманска фамилия изпитват съмнения относно продължаването на празничната традиция (Христов, Манова 2007: 14). Опасенията им се оказват основателни, тъй като днес те не организират курбан на Петровски кръст. В продължение на десетилетия практиката изобщо да се служи на Петровски кръст започва да замира драстично чак до 2019 г., когато е построен нов параклис, недалеч от оброчния кръст и останките от старите култови сгради. В близост до него е поставен и пилон с националния трибагреник. Вследствие на осветяването на новопостроения параклис службата на Петровски кръст се възстановява частично, но по нищо не напомня на традиционния курбан. Хората, които посещават мястото, не са обвързани с нито една от служещите в миналото фамилии, включително и с основната (Мокерови), а съставляват приятелски кръг, който рядко надхвърля 20 души, дори когато празникът се пада в почивен ден. Спорадичното отсъствие на свещеник в дните на празника допринася също за лишаване на събитието от неговата религиозна функция. Относно обредната храна, нито един от задължителните компоненти не присъства днес, а трапезата се състои от приготвено на място барбекю.

На базата на гореизложените данни можем да направим няколко извода. Постепенното отпадане на важни компоненти от обредната храна, което кулминира в пълното ѝ отсъствие, е важен показател за смяната на ролята на празника в местния календар. Самата трапеза, за разлика от миналото, когато се е състояла непосредствено до оброчния кръст, днес се разполага на изковани от дърво маси и пейки, разположени далеч от кръста. С други думи, предназначението на Петровски кръст като сакрален център на целия комплекс днес не е от съществено значение. Новопостроеният параклис е иззел тези функции, поне в случаите, в които се състои литургия. Връщайки се на храната, тя сочи не само за промяна в отношението към празника и неговата техника на изпълнение, но и към спецификите на ландшафта. Географията на

региона се характеризира с добри условия за разгръщане на интензивно животновъдство, най-вече отглеждането на овце, агнета и добитък, които в по-ранни времена са били в изобилие. Принасянето в жертва на агне, макар и утвърдено като шаблон в предмодерната ритуална култура на Балканите, до много голяма степен е показател за отношението на хората към свръхестественото и начините, по които се осъществява връзката с него. Замирането на този поминък води и до постепенна трансформация на ритуалните компоненти, неизменна част от които е и обредната храна, източниците на която вече не са така често срещани. По този начин отпада и този елемент от празника, който го характеризира и като ритуал за плодородие и здраве на домашните животни (Мутафов 1989: 216–217; Стаменова 1985: 139–141, 160–163; Маринов 1914: 542).

Рефлексията спрямо Петровски кръст като топос с особено значение, подобно на изброените по-горе елементи, търпи също своеобразни метаморфози, много от които невинаги се припокриват. Днес това място, както много подобни обекти в страната, се намира едновременно в периферията на сакралното и на монументалното. От проведените разговори с малкото останали поклонници, които осъществяват прехода до върха на Петровден, разбираме, че схващането на този централен за околността топос днес буди различни по естество реакции. Сред празнуващите през 2023 г. тези отлики се забелязваха сред представителите на различни групи. Тези, чиито корени са от Драгоман и Драгоманско и помнят ранните форми на оброчната празничност, и тези, които са се заселили по-късно в околността заради комфортната близост до столицата и благоприятните природни условия. Представител на първата група¹⁰ си спомня с неприкрита носталгия за социално-интегриращата роля на празника на Петровски кръст, акцентирайки многократно върху обстоятелството, че мястото е привличало много хора от цялата околност, които използвали повода за сближаване със своите по-далечни род-

10 Д. С., ок. 60 г., мъж, гр. Драгоман.

ственици. Изразено бе приветствие към инфраструктурните промени, предприети от Общината, които, макар и да подобряват видимо облика на локацията, до голяма степен водят до изменение на начина, по който тя функционира. В продължение на столетия единствен сакрален център е бил Петровския оброчен кръст, докато понастоящем тази функция е иззета от новия параклис. Все пак основният застъпен мотив в разговора бе постепенното отмиране на празника, както и съжаление за изгубването на неговата най-важна, според респондента, роля – социалното сближаване между хора от различни селища. Отношението към самия топос е до голяма степен противоречиво – пази се спомен за неговата сакрална функция, която обаче днес, изглежда, е изгубена. Събеседничка от втората група¹¹ разпознава сакралната история на обекта, но тъй като няма пряка връзка с региона, у нея липсва носталгична нагласа спрямо предходните форми на обряда и залязващата роля на Петровски кръст като духовен център. Рефлексията спрямо сакралното значение на локацията се осъществява през провокирана от нея самата своеобразна интимна връзка с мястото – нейният съпруг е именник, следователно почитат неговия празник чрез прехода до Петровски кръст, изтъквайки поклонничеството като основен мотивационен стимул.

Що се отнася до Общината и институциите, значението, което те влагат в обекта, се базира на съвсем различни фактори. Местната власт се стреми да интегрира Петровски кръст в локалната туристическа мрежа¹², отреждайки му безспорно централно място в маршрутите, което обаче не кореспондира непременно с предходните му сакрални функции. Родовата история и ритуалното предназначение на топоса също остават на заден план. Акцентът пада върху създаването на един природен и културно-исторически ансамбъл, който включва разработване на установена екопътека. По този начин се поставя

11 Е. Р., жена, ок. 50 г., заселила се в Драгоман преди по-малко от 5 г.

12 „Чепън планина“ в официалната страница на туристическия отдел на община Драгоман https://visitdragoman.com/?page_id=364 (последна дата на ползване – 16.09.2023 г.).

фокус върху биоразнообразието, с което е характерно Драгоманското блато, разположено в подножието на Чепън и Петровски кръст, както и културно-историческото наследство, подчертано чрез светилището на Сабазий на върха, останките от Петропавловския манастир и параклиса и в по-малка степен – оброчния кръст. Новопостроеният храм, макар и предвиден за служби и литургии, по-скоро допълва външния образ на локацията като природна и историческа забележителност. Поставеният пилон с националния флаг реализира изцяло монументалния облик на отмиращото вече сакрално пространство. Действително, тази погранична област до неотдавна не се е вписвала в туристическите маршрути по ред причини, свързани най-вече с транзитното преминаване на пътуващите, чиято основна цел представлявал преди всичко ГКПП Калотина – Градина. До немалка степен това обстоятелство превръща селището Драгоман (и гара Драгоман) в крайпътна станция, чиято околност дълго време стои извън фокуса на институциите, заинтересовани от опазването и популяризирането на културното наследство. Едва в последно време тези усилия решително бяха обърнати в обратна посока.

Обобщени по този начин, горепосочените процеси свидетелстват за утвърждаване на тенденцията към промяна на тези елементи от ландшафта, чиито функции търпят естествени социо-културни изменения, водещи до постепенното „музеифициране“ и „естетизиране“ (Smith 2014) на съответните обекти и вписването им в локалния културно-исторически наратив.

Библиография

Алексова, Д. 2011. Драгоманско блато и Чепън планина – формираща се дестинация за алтернативен туризъм. – В: Гюров, Р., Костова, Б., Р. Берберова. (съст.). Екологизация 2011. София: НБУ, 1–6.

Ангелов, А. 2022. Оброчни кръстове в района на селата Ново бърдо и Калотина, Софийско. В: Българска етнология, кн. 2, 224–241.

- Груев, М. 2008.** Към въпроса за съдбата на задругата (още едно алтернативно обяснение). – В: Маджаров Д., Стоилов К. (съст.). Света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 331–344.
- Динчев, В. 2008.** Желязната епоха в западната част на Софийска област. – В: Гергова, Д. (съст.). Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Csicikova. София: акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 319–339.
- Динчев, В., Александров, Ст. 1985.** Археологически обекти в западните краища на Софийски окръг. – В: Сотиров, Г. (съст.). Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг, кн. 1. София: Софийски университет, 261–297.
- Дрончилов, К. 1923.** Бурел. Антропогеографски изучавания. В: Годишник на Софийския университет, кн. XIX. София.
- Иванов, Т. 1961.** Към култа на Сабазий в Сердикийската област. В: Археология, кн. 4, 40–43.
- Извори, 2010.** Извори за българската етнография, т. 5. Български бежанци и етнокултурни традиции XIX – XX в., (съст. Василева, М.). София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Лебедев, В. Ю. 2011.** Соотношение пространств частных религиозных практик современного христианства. – В: Лебедев, В. Ю., Прилуцкий, А. М. (съст.). Религия как знаковая система: Знак. Ритуал. Коммуникация. Сборник научных статей. Тверь: "ГЕРС", 45–52.
- Льодрю, Р. 2001.** Човекът и пространството. – В: Ж. Поарие (съст.). История на нравите, т. 1: Време, пространство, ритми. София: изд. „Лик“, 66–122.
- Маринов, Д. 1914.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. Сборник за народни умотворения и народопис, кн. 28. София: БАН, Д-во Балкан.
- Мутафов, В. 1989.** Оброчищата като култови обекти. В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, кн. 1, 194–222.
- Николов, В. 1978.** Тракийско светилище на връх „Петровски кръст“ в Чепън. В: Векове, кн. 2, 40–53.
- Петрунова, Б., Григоров, В., Н, Манолова-Николова. 2001.** Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. София: IMIR.
- Симеонова, Г. 2000.** Традиционните празници в състояние на промяна. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Стаменова, Ж. 1985.** Родови празници и обичаи. – В: Генчев, С. (ред.). Етнография на България, т. 3. Духовна култура. София: Изд. на БАН, 139–158.
- Стоянов, П. 2019.** Социология на пространството и социална география. – В: Стоянов, П., Стаменков, И., К. Цветков. (съст.). Пространство. Общество. Икономика. София: Атласи, 7–45.
- Тонин, Д. 2017.** Софийска област. Част 1. Запад. Енциклопедичен пътеводител на свещените места. Божурище, Костинброд, Сливница, Драгоман, Годеч. София: Шамбала.
- Христов, П. 1999.** Трънският „светец“ – родов или семеен празник. В: Българска етнология, кн. 1–2, 117–129.
- Христов, П. 2004.** Общности и празници. Стара Загора: Кота.
- Христов, П., Манова, Ц. 2008.** Новият „стар“ курбан. – В: Карамихова, М. (съст.). „Завръщане“ на религиозността. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 11–30.
- Bender, V. 1998.** Stonehenge. Making Space. Bloomsbury Publishing.
- Bender, V. 2001.** Introduction. In: Bender, V., Winer, M. (Eds.). Contested Landscapes: Movement, Exile and Place. Oxford & New York: Berg. 1–20.
- Bender, V. 2002.** Time and Landscape. In: Current Anthropology, Vol. 43, 103–112.
- Durkheim, E. 1995 [1912].** The Elementary Forms of Religious Life. New York, London: Free Press.
- Filippucci, P. 2016.** Landscape. In: Stein, F. (Ed.). The Open Encyclopaedia of Anthropology. Cambridge, 1–12.
- Hall, E. 1966.** The Hidden Dimension. New York: Anchor Books.
- Hirsch, E. 1995.** Landscape. Between Space and Place. In: Hirsch, E & M. O’Hanlon. (Eds.). The Anthropology of Landscape. Perspectives of Place and Space. Oxford: Clarendon Press, 1–31.

- Hundley, M. B. 2020.** Sacred Space and Common Space. In: Balentine, S. E. (Ed.). *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*. Oxford: Oxford University Press, 161–178.
- Kümin, B., Osborne, C. 2013.** At Home and in the Workplace: A historical introduction to the “spatial turn“. In: *History and Theory*, Vol. 52, 305–318.
- Levi-Strauss, C. 1966.** *The Savage Mind*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Levi-Strauss, C. 1971.** *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Low, S. 2016.** *Spatializing Culture. The Ethnography of Space and Place*. New York: Routledge.
- Low, S., & Lawrence-Zuniga, D. 2003.** Locating Culture. In: Low, S & D. Lawrence-Zuniga. (Eds.). *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Oxford: Blackwell Publishing. 1–48.
- Moore, H. L. 1996.** *Space, Text and Gender. An Anthropological Study of the Marakwet of Kenya*. New York, London: The Guilford Press.
- Smith, M. 2014.** The Archaeology of Urban Landscapes. In: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 43, 307–323.

Интернет източници

- Таблица на адресно регистрираните по постоянен и по настоящ адрес лица от 15.12.2022 г., https://www.grao.bg/tna/t41nm-15-12-2022_4.txt (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).
- „Започват археологически проучвания по трасето на магистрала „Европа“, <https://trud.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1-%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F/> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

„Откриха 10 археологически обекта по жп линията Волюяк–Драгоман“, <https://fakti.bg/kultura-art/705310-otkriha-10-arheologicheski-obekta-po-jp-liniata-voluak-dragoman> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

„Новини от миналото – спасителните проучвания по пътя на газопровода България – Сърбия“, <https://bnt.bg/news/novini-ot-minaloto-spasitelnite-prouchvaniya-po-patya-na-gazoprovoda-balgariya-sarbiya-v302028-297721news.html> (последна дата на ползване – 14.09.2023 г.).

„Чепън планина“ в официалната страница на туристическия отдел на община Драгоман, https://visitdragoman.com/?page_id=364 (последна дата на ползване – 16.09.2023 г.).

д-р Божидар Първанов

главен асистент

Институт за етнология и фолклористика

с Етнографски музей

при Българската академия на науките

ул. „Московска“ № 6А

1000 София, България

е-поща: parvanov.bozhidar@gmail.com

Bozhidar Parvanov, PhD

Assistant Professor

Institute of Ethnology and Folklore Studies

with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences

Moskovska str. 6A

1000 Sofia, Bulgaria

e-mail: parvanov.bozhidar@gmail.com

„Де-столицизирана“ етнография

Маргарита Карамихова

Ethnologist Who Left the Capital

Margarita Karamihova

Abstract: *The paper presents the first results of a study of the process of contemporary migration from the capital of Bulgaria – Sofia, to a nearby small town. This latest internal migration is commented on in the light of recent theories of sub-urbanization around the world. The pros and cons for nature (carbon footprint, biodiversity) are assessed. The specifics of the post-socialist sub-urbanization are commented, especially as a process of people of different social and age status leaving the capital.*

Keywords: *Internal Migration, Sub-urbanization, Sofia, Kostinbrod, Post-Socialism.*

„Сутринта започна със зареждане на батерията на подаръка ми за бъдещия рожден ден – робот за миене на прозорци. Бавно става, та хем дописах една рецензия на докторат, хем хвърлях по едно око на пустата батерия. Обаче тя се бави, а навън е вече 15°С. Малко агрофитнес: накопах две лехи и позрязах няколко саморасли фиданки люляк. Обратно в къщата – ура! Батерията се е заредила и се уча ли, уча! С робота измихме прозорците в едната стая. Става, макар и да иска присъствието ми. Време за обяд (правя само салати, защото дояждаме вчерашния боб Мунк) – съвършен! Хайде малко академични разговори на слънце. На залез насях двете разкопани лехи с грах. Не спазвам лунния календар, ама дано се хване и пак да му се радваме с внучетата! Завършвам деня с

една издателска рецензия. Какво да се прави – пенсионерка, айляк. “

Из нередовния дневник на авторката, 16.02.2023 г.

Кратко за субурбанизацията

ТЕМАТА ЗА ГРАДСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ангажира изследователи по планетата през цялата втора половина на ХХ век. Натрупана е огромна база данни, които доведоха до качествено ново ниво на познание – появиха се сериозни пост-колониални критики на теориите, прилагани при градските изследвания и епистемологията на планетарната урбанизация. Вече се настоява за нов научен апарат, за нов речник на градските изследвания (Schmid at all 2017: 3). Новият подход към тези изследвания включва различни явления, които разширяват териториалния обхват на градовете все повече и повече в сферата на привидно „извънградските“ територии (Brenner and Schmid, 2014, 2015).

Урбанистите говорят за „концентрирана“ и „разширена“ урбанизация (Schmid at all 2017: 4), което, от своя страна, поставя под въпрос термина *субурбанизация*. Най-разпространената концепция за субурбанизацията е, че тя се случва, когато градското население се увеличава, а доходите нарастват, транспортните технологии се подобряват и работните места се децентрализират (Harris 2015: 660). Известно е, че са регистрирани форми на субурбанизация още през ХІХ в., като най-разпространеното разбиране за „предградие“ все още е силно повлияно от дебатите в Северна Америка през 60-те години на ХХ век. Тези дебати определят специфично местоположение, социално-икономическа ситуация и градски опит, свързан главно със семейства от средната класа, живеещи в самостоятелни къщи в покрайнините на (по-големи) агломерации (Schmid at all 2017: 6; Harris 2015: 660). Това, центрира-

но върху процесите в Америка схващане не издържа критика при сравнителните изследвания по планетата. В испаноезичните и италианскоезичните страни „suburbio“ не носи силни конотации на престиж, а във Франция „les banlieues“ са заклеямени като гетоизирани крайградски структури (Harris 2015: 660).

Под въпрос се поставят остарелите географски модели с тяхната типологична диференциация между център и периферия, село и град, метрополия/колония, север/юг или Изток/Запад (Schmid at all 2017: 5). Въпросът се усложнява от факта, че въпреки че „предградие“ или еквивалентните термини се използват в много части на света, конотациите им са различни (Harris 2015: 660).

При такова многообразие може да изглежда невъзможно да се определи общ „крайградски“ начин на живот. Терминът е въведен в противовес на идеята, че урбанизмът, или животът в града, е свързан със социална анонимност и свобода. Но идеята, че „предградията“ имат характерен начин на живот е по-стара и датира от края на XIX в. в Лондон, когато терминът се отнася както до тип място, така и до тип жители. Оттогава насам авторите се опитват да разплетат взаимовръзката на застроената среда и социалното поведение (Harris 2015: 664).

Важно е да се отбележи, че процесите на субурбанизация се изследват все по-сериозно в постсоциалистическите страни¹. Градското пространство и неговите трансформации играят централна роля в изследването им след 1989 г., като се отчитат специфичните връзки, които са съществували по време на държавния социализъм между застроената среда и идеологията, обществото и благосъстоянието на хората (Sechi at all. 2022: 2). Соня Хърт (Hirt 2007) изследва сериозно субурбанизацията на София, с акцент върху селищата, разположени в полите на Витоша.

Източноевропейските градове по време на социализма се различават съществено от западните си аналози. Една от

най-забележителните разлики е, че в социалистическите градове липсва крайградска периферия. Вместо разрастващите се крайградски жилищни райони, които са типични за капиталистическите градове, социалистическите градове са имали ясен градски периметър, маркиран от най-външните кули на построените от държавата жилищни комплекси с висока плътност на заселването. Отвъд тези комплекси имаше селска периферия от скромни села, а не от богати предградия.

Някои от авторите, изследващи процесите в постсоциалистическите времена следват американския модел на ситуиране по оста център – периферия и се придържат към концепцията за субурбанизацията като ценност на средната класа (Трос 2019: 89). Под *средна класа* те разбират социалната прослойка, определена от нивото на доходите, типологията на начина на живот и моделите на потребление в рамките на местната, регионалната или националната конфигурация (Трос 2019: 89).

Лична предистория

През 1957 г. се появих на бял свят в родилния дом на ул. „Шейново“ в столицата. До брака си (1977 г.) живях на бул. „Дондуков“. Училище, спортна зала, библиотеки, книжарници, театри, магазини, Университет – всичко, от което имах нужда, се намираше на пешеходно разстояние в идеалния център на родния ми град. С брака си се преселих близо до пл. „Възраждане“. В началото се чувствах като изселена – за пръв път трябваше да ползвам градски транспорт! След това започна строежът на метрото и ни изселиха още по-на запад. До 60-тата си годишнина съм живяла в апартаменти, на различни етажи, с различни съседни. Последният блок, в който живяхме 25 години, имаше по-голямо по брой население от махала Текето, Хасковско, която изследвах в края на XX век.

Родителите ми, първа генерация мигранти към столицата, понесени от бурния социалистически урбанизационен процес, бяха горди, че се справят отлично. Макар че бяха нови столичани „от Центъра“, ценяха високо балканджийския си произ-

¹ Виж напр.: Трос 2019; Sechi at all. 2022 и цитираната литература.

ход. Връзката с родното им място се поддържаше от баба и дядо (по майчина линия). Там, на село, прекарвах всички ваканции и се учех на елементарно земеделие, наслаждавах се на реката и на многобройните котки. Либерализацията на обществото ни (1989 г.) съвпадна с пенсионирането на мама и татко. Както мнозина от тяхната генерация, те се завърнаха в родното си място и откриха ново хоби – работата в малката ни градина. Всъщност, тяхната генерация стартира процеса на *деурбанизация* – или може би е по-добре да се каже *градска рурализация*. Този процес е част от пакет от „стратегии за оцеляване“ на бедните домакинства, които се преместват от градовете в селата (Hirt 2007: 758). Да, пенсионерите в онези времена обедняха рязко и бяха гневни, но тихи.

Редно е да се обърнем към статистиката, която би показала, че отново моите родители показват демографско поведение, синхронно с това на хората от тяхната генерация:

Структура на мигриралите лица по направление на миграцията и периоди между пребояванията

(Проценти)

Направления на миграцията	Периоди между пребояванията				
	1956 - 1965	1966 - 1975	1976 - 1985	1986 - 1992	1993 - 2001
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Град – град	16.6	30.2	38.3	42.5	46.2
Град – село	8.1	9.9	13.3	23.4	27.9
Село – град	44.7	42.7	34.3	22.0	15.6
Село – село	30.6	17.2	14.1	12.1	10.3

Източник: [HTTPS://WWW.NSL.BG/CENSUS/VIVMIGR.HTM](https://www.nsl.bg/census/vivmigr.htm)

Малката уловка, към която ще се върна по-късно, се крие в това, че по идеологически причини родното им село бе обявено за град през 1974 година². Така родителите ми и техни-

2 Обявяването за град бе по повод 50-та годишнина от Септемврийското въстание през 1923 г. Абсурдно, но през следващите години данъчната служба бе преместена в близък град, бе закрыта поликлиниката и пр. Градчето постепенно губеше градските характеристики на инфраструктурата, икономиката, образователната система. Сега е център на община и се стреми към подобряване на качеството на живота.

те близки и приятели, които се завърнаха „на село“, попадат в графата на мигриралите от град в град.

Съвсем естествено, но с различна мотивация, със съпруга ми започнахме да планираме своето бъдеще след пенсия. То бе свързано със селската ни къща в Търновско. Вероятно това бе моята българска-американска мечта, силно повлияна от едноетажна Америка, в която проучвах най-новата ни емиграция в началото на хилядолетието. Тези планове се затвърдиха, когато реших да променя сериозно кариерата си, напуснах БАН и се явих на втори конкурс за доцент (с разлика от 10 години) във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.

Както нерядко се случва, през 2013 г. се наложи да прекроя плановете си. Желанието да напуснем родния ми град обаче ставаше все по-настойчиво. След много проучвания, обиколки и преговори, с помощта на приятели открихме желания (и финансово достъпен) имот. Тук ще кажа като софиянка, бивша скиорка и туристка, че отлично познавам красивата, но зла планина Витоша. Заселване в полите ѝ от климатична гледна точка (а и заради мутрите и новобогаташите) за мен не бе опция. Доста по-късно прочетох статията на Соня Хърт (Hirt 2007) и получих допълнителни аргументи за решението си. Тъй като още работехме и двамата със съпруга ми, бе ясно, че трябва да търсим къща близо до София и с добри пътища по южните склонове на Софийска Стара планина („балканджийското“ от родителите ми, а и здравият екологичен разум проговориха). През 2017 г. имахме невероятния късмет да купим имот, да попаднем на добър строителен предприемач и за едно лято, с основен ремонт, новият ни дом стана факт. От нея есен живеем в едноетажна къща с голям двор, кладенец, огромен орех и със софийската ни котка. Прекрасният чимшир, който ме плени като реплика на селското ми детство, стана жертва на неизвестна китайска муха, въпреки усилията ми да го спася. Това е единственият път, в който използвах химически препарат за растителна защита. Оттогава наблюдавам развитието на гр. Костинброд и новата вълна заселници, която продължава да приижда³.

3 Различни изследователи на миграционните движения обръщат внимание на най-често използваната флуидна метафора. Не се въздържах и аз, вероятно под

Какво точно направихме през 2017 година?

Когато напуснахме столицата и се заселихме в малък град, отдалечен на 8 км от нея, това ми звучеше като субурбанизация. За да съм сигурна какво точно сме направили, се обърнах към речниците:

1. Според Тълковния речник на българския език субурбанизация е: „Процес на вътрешноградска миграция от централните части към покрайнините на едно населено място. Той улеснява съчетаването на по-големите възможности за избор на труд в големия град с живота в по-благоприятна природна среда“ (Тълковен речник).

Очевидно нашата миграция не се вписва в това определение. Нерядко българското тълкование е доста ограничено, поради което се огледах и за други определения. Потърсих информация на ниво Европейски съюз и попаднах на Тълковен речник по териториално развитие:

2. „Крайградски зони En. Peri-urban areas Fr. Zones périurbaines. Крайградските зони са зони, които се характеризират с преход от чисто селско пространство в градско. Често пъти те представляват непосредствен интерфейс „град–село“ и могат да еволюират до пълното им превръщане в градски. Това са места, в които населението играе ключова роля: тези места са населени. Повечето крайградски зони се намират в покрайнините на истинските градски зони, но те могат да представляват и агломерирани населени места в селски ландшафти. Крайградските зони често пъти са резултат от процеси на субурбанизация или дива урбанизация.“ (Тълковен речник по териториално развитие 2007: 26)

С известна условност можем да се класираме като жители на крайградска зона, която е еволюирала от три села и гара до модерен град – бързо нарастващ общински център извън Столична голяма община. Според същия речник имаме основание да смятаме, че сме субурбанизирани (Тълковен речник по териториално развитие 2007: 34).

влиянието на местната река с вълнуващото име „Блато“ и любимото ни гълоче с гръмкото название „Язовир Маслово“.

Ако използването на термина *субурбанизация* изисква много уговорки и уточнения, то терминът *миграция за постигане на определен стил на живот* (lifestyle migration) ми се стори по-точен. При това статията на Ченг, Янг и Рен, която коментира желанието за активна старост като двигател на напускането на града изглежда описваше точно нашия случай (Cheng, Yang, Ren 2022). Препъникамъкът тук е във факта, че този термин се използва най-често за транснационални миграции.

Убедих се, че артикулираните в академичната литература термини не описват достатъчно точно нашия случай. Всъщност моето семейство и нарастващият брой нови жители на Костинброд сме част от процес на *де-столицизация*⁴. Като съвместен данъкоплатец замених софийското си жителство с костинбродско. Вярвам, но и вече имам доказателства, че този акт ми дава основания да изисквам от местната власт конкретни действия. Например – да настоявам шумно кметството да свали предизборните постери на една определена партия в предвиденото от Закона следизборно време или да се грижи за глутниците бездомни кучета.

Но като жена, живяла достатъчно дълго през социализма си спомням колко (малотрайни) бракове се сключваха, за да се получи софийско жителство. Познатите, които с нокти и зъби се домогваха до заветния документ, в силно контролираното ни минало и днес не разбират как така, родена в центъра на Столицата, „с лекота захвърлям жителството и произхода си“. *Де-столицизирам* се е моят отговор, а причините отдавна се артикулират в академичната литература. За по-голяма яснота ще прибегна до много критикуваната, но все още частично удобна теория за факторите на привличане и отблъскване (Push-Pool Theory), които влияят на миграционните движения (Lee 1966).

4 „Ех, едно време колко приятели имах в София! То сбирки, то купони... А сега – едните умрели, другите заживели на село. Само вие ми останахте, ама и вие не сте в София!“ (И. Т., 77-годишен, запис 12.06.2023 г.)

Нашите причини за де-столицизацията:

Фактор на отблъскване

1. Столицата на Република България – София, нарасна неуправляемо много през последните 33 години. Това се отрази на инфраструктурата (презастрояване) и на много аспекти от качеството на живота. Криминалната престъпност и опасното шофиране, което не гарантира опазването на пешеходците, са само част от поводите за всекидневна тревожност.

2. Липсата на готовност за посрещане на неимоверно нарасналия брой леки коли, освен че замърсява до опасни стойности въздуха, унищожава зелените площи, които биха коригирали поне малко запрашването.

3. Градът, който се миеше в детството ми всяка седмица, стана изключително мръсен, неподдържан и все по-грозен. Изпочупените или разкривени тротоари създават реална опасност от травми през всеки сезон, но са още по-опасни при заледяването им през зимата. На нашата възраст всяка травма може да бъде фатална или поне мъчителна.

4. Шумовото замърсяване достигна до критични стойности (автомобилни клаксони, сирени на линейки, пожарни коли, полицейски автомобили, звук от спирачки, дрифтове и звук на ниско прелитащи самолети). Този фактор бе особено важен за мен, защото живеях на голямо кръстовище, на пътя на кацащите самолети и, работейки у дома на отворен прозорец, постоянно бях изложена на шумова агресия. Тя като че ли се увеличаваше нощем. Липсата на спокоен нощен сън е важен източник на много страдания. Вече живеях далеч от това кръстовище, когато Европейската комисия излезе със специален доклад по въпроса (EEA Report No 22/2019. 2020).

5. Заседналият начин на живот, който с възрастта по-трудно коригирам чрез спорт, в ограниченото пространство на апартамента също не допринася за физическия комфорт и здравето ми.

6. Цената на живота в столицата се покачва до трудно поносими нива, дори при сравнително добрите ни заплати. Из-

дръжката на апартамент от 84 кв. м нарасна многократно, вследствие от терора на Топлофикация – София, повишените данъци и – да си го кажем – постоянното изкушение, което предлагат множеството магазини. Бетонният град излъчваше акумулираната горещина вечер, когато се очакваше поне леко да се разхлади през лятото. Въпреки информираната ми съпротива трябваше да живея през лятото на климатик, защото просто компютърът изпушваше... Цената на тока, който разходваше климатикът, също калкулирам в годишните си сметки.

7. Не всички съседни в 14-етажния ни блок владееха уменията да живеят в непосредствена близост с други домакинства. Целогодишно изпитвах страх, че запален фас, долетял от горните етажи може да подпали нещо на терасата, на която отбяхме вечер. Впрочем, чистех я постоянно заради изхвърлени боклуци с неизвестен произход.

В резюме: съвкупността от влошаването на всички аспекти на хигиената на столицата и заплахата за здравето ни, необоснованото покачване на цените без достатъчно компенсация е основният ни изтласкващ фактор.

Фактор на привличане:

1. Животът в самостоятелна къща с достатъчно пространство, без да се пречи на съседите. Лятната къща с навес ни даде възможност практически от март до ноември целодневно да живеем на чист въздух. Усещането за безкрайна ваканция все още е силно.

2. Издръжката на домакинството е в пъти по-ниска. Отоплението на 90 кв. м и потреблението на топла вода на газ, дори и при шокното му поскъпване през 2022 г. е по-евтино в сравнение с тези в София. При това сами контролираме кога и колко да отопляваме дома си. Къщата е идеално изолирана, а сянката на ореха поддържа под стряхата перфектна температура и в най-горещото лято. Дори в дните, в които

се обявяват жълти и оранжеви кодове заради летните жеги, имаме подръка ризи с дълги ръкави и плътнички одеяла за нощите. Климатик не ни е необходим. Данъкът на имота е в пъти по-нисък. Не плащаме месечни такси за издръжка на общи помещения и асансьор и пр.

3. Чистият въздух (градът е газифициран и само в почивните дни може да се долови уханието на нечия или на собствена ни скара). Снегът се топи точно толкова бял, колкото е паднал, без сажди и без следи от разходките на домашни любимци.

4. Тишината е „нарушавана“ само от песнопенията на птиците, далечния лай на куче и все по-рядкото кукуригане на петли. Впрочем, през 2023 г. чувам и блеене на агне. Дано се множат!

5. Ниска криминална престъпност.

6. Качествен интернет, отлично покритие на мобилните оператори, което не бих споменала, ако не ни даваше свободата да работим, особено по време на ограниченията, свързани с пандемията от Ковид-19. Впрочем, живеейки в имот с двор и близо до реката, практически не изпитахме ограничения за движение извън дома си по време на „голямото затваряне“.

7. Добре развитата магазинна мрежа, с присъствието на няколко търговски вериги, квартални магазини и седмичен пазар. Възможността да се пазарува по интернет с помощта на няколко куриерски фирми. За нашата възраст са от значение и аптеките (вкл. денонощна), които са отлично заредени. Прясното мляко, което ми доставя производител всяка седмица, е на половин цена от тази в магазинната мрежа. При това качеството му и като (саморъчно) подквасено е несравнимо. Вече си намерих и снабдител с пресни яйца. Наблюдавам грижата и за кравите, и за кокошките и съм възхитена от стопаните им. Най-новата придобивка на града ни е цех за пакетиране на шоково замразени риби и морски дарове. Всяка събота продават продукция на дребно, много по-прясна и на чувствително по-ниски цени от големите вериги, за които е предназначена. За магазините отново ще стане дума.

8. Бързият достъп до столицата. От нашия квартал до спирка на метро се достига за 20-30 минути дори с обществен транспорт.

9. Възможност за агрофитнес, който освен подходящо физическо натоварване, ми позволява целогодишно да поддържам домакинството си с абсолютно екологично чисти плодове, зеленчуци, билки, напитки.

Оценка на минусите на де-столицизацията (по примера на нашето домакинство):

1. Увеличаване на въглеродния отпечатък поради по-дългото пътуване с кола до столицата и не само.

Вероятно поради близостта ни до столицата и до основния офис на съпруга ми (той реално шофира малко по-малко, отколкото ако живеехме в последния си столичен квартал). Докато работех на 250 км от дома ни, съчетавахме моя и неговия маршрут или ползвах публичния транспорт. От 6 години се движа в пространството с публичен транспорт по-малко, отколкото когато живеех в София. По тази точка отчитам, че въглеродният отпечатък на домакинството ни, ако не се е намалил, то поне не се е увеличил.

2. Нанасяне на щети върху биоразнообразието.

В двора ни се появяват комшийски котки, таралежи, къртици, слепи кучета, охлюви, прелитат или гнездят над 10 вида птици (от кукумявка, улулица, кълвач, скворци, червеношийки, свраки, гугутки, кафяви селски врабчета, щиглец, кукувици, сойки и други, които не умея да идентифицирам). На 200 метра от дома ни е щъркеловото гнездо, което наблюдаваме с радост и надежда всяка година. В небето прелитат както хищни птици (познавам ги по профила на крилата), така и рибари и чапли. В реката и в язовирчето се радваме на диви юрдечки. Не ми се изброяват различните пеперуди, щурци, цикади, но много се радвам на пчелите, заради кои-

то са различни цветя. По въпроса за кафявите селски врабчета съм доста раздвоена. От една страна, ЕС се тревожи, че те намаляват в европейски мащаб. От друга страна, местните орнитолози ми казаха, че няма да имам късмет да примамя лястовички да свият гнездо под някоя от стрехите си, защото кафявото селско врабче е много агресивно и ги гони. Случва се да хвърлям изостанал, накиснат за 24 часа във вода хляб в зеленчуковата си градина (екологично наторяване) и врабчетата кълват трохи и каквото друго им е интересно. Добра сделка, но само се радвам отдалеч на полета на лястовичките. Толкова по въпроса за биоразнообразието!

В крайна сметка излизаме на плюс. Нашето домакинство, което компостира всички растителни отпадъци, събира и предава капачки, стреми се да разделя домакинските отпадъци, допринася за биоразнообразието и намаляването на обема на боклука. Редно е да отбележа, че сме свели до минимум и светлинното замърсяване, но вече шест години не сме видели светулки през лятото.

Сравнение на процесите в столицата и в Костинброд

Миграционни потоци

Със стартирането на процеса на субурбанизация в старите градски центрове се наблюдава процес на намаляване на гъстотата на населението. Идеалният център на София, в който израснах, вече не е пълен с млади семейства и деца, офисите и административните сгради заемат бивша жилищна площ. В същото време в комплексите – стари и нови – се наблюдава повишаване на гъстотата на населението. Процес, който следя и в Костинброд. Този процес на промяна в гъстотата на населението в града и в предградията не е уникален за българския случай (Harris 2015: 661). За този текст е важно да се подчертае различието на миграционните потоци. Ако към столицата се насочват предимно млади хора (единици или семейни двойки), то потокът, който се влива

в Костинброд, е разнообразен. За тези шест години, например, в нашия квартал се заселиха както млади софийски семейства с деца, така и възрастни, работещи хора или пенсионери. Един от новите ни съседи е работил дълги години в Испания. При пенсионирането си потърсил къща извън столицата и се засели тук след нас. Няколко съседки – вдовици, живеят в наследствените си домове от март до ноември и зимуват при децата си в София. Различната възраст и социален статус на новите жители по естествен начин се вписват сред местните хора. Това силно отличава де-столицизацията от описаните процеси на западната субурбанизация, продиктувана от желанието на тамошните крайградски жители да избягат от градския хаос и да намерят по-качествен и по-„семејно ориентиран“ начин на живот в по-затворена и социално изключваща среда (Fishman, 1987; Vartianen, 1989). Обект на друго проучване е бързото заплитане на новите локални социални мрежи, в които бяхме включени още по времето, в което ремонтирахме бъдещия си дом. Само ще отбележа, че сме в приятелски съседски отношения с педиатър, ключар, собственик на фирма за ремонт на мобилни телефони, автотенекеджия, собственик на репатрак, обушар, счетоводителка, майстор-готвач, съдия и пр. и пр., на чиито умения можем да разчитаме по всяко време на денонощието.

Жилища

Много изследователи са се фокусирали върху въздействието на застрояването с ниска гъстота на населението върху използването на енергия, въглеродните емисии, нивата на озона и изменението на климата. В сравнение с по-малките жилища в по-плътни градски квартали, които са добре обслужвани от транспорт, според тях животът в предградията оставя по-голям въглероден отпечатък (Harris 2015: 665). Това мнение не важи за случая Костинброд, който, за разлика от столицата, е газифициран и има отлично уреден транспорт.

Както подчертах, неконтролираното разрастване на столичния град, който претърпя коренни промени в рамките на 60-те ми години там, се характеризира предимно с високо строителство, въпреки високорисковия зает характер на много от столичните райони. Всеки жител в столичен блок се е сблъсквал с неудобството да дели общи пространства в пренаселените сгради. Допълнително усложнение поражда естественият ритъм на промени в числеността на домакинствата. Високите цени, особено през последните години, силно затрудняват мобилността на собствениците на апартаменти. Пък, да си го кажем, веднъж закупен собствен дом трудно се напуска, независимо дали е отеснял или пък гнездото е опустяло. Тук идва вариантът на субурбанизацията. Според изследователите, поради сравнително по-евтината земя и постройки, жилищата в предградията са достъпни за повече домакинства и това е основен допълнителен мотив за напускане на града. Собственото жилище е предпочитано, защото предлага по-голяма сигурност на собствеността в сравнение с наетото и повече възможности за адаптиране на жилищното пространство към променящите се нужди на семейството (Harris 2015: 662).

Всеки, който се интересува от цените на имотите, предлагани в селата около столицата, знае, че в последните години те рязко нараснаха. Може да се каже, че ние хванахме последния влак на поносимите цени. От години гледам в Костинброд табелки на сгради, които са обявени за продан, но очевидно собствениците искат прекалено високи суми. В същото време започна своеобразен бум на петнисто застрояване. На няколко места наблюдаваме как на площ от около един декар се построяват и разпродават по две или три типови двуетажни къщи. Новите собственици очевидно се де-столицизират панически и не се притесняват от миниатюрните дворчета, нито от непосредствената близост на съседите.

По малко неясен проект се построиха 4 социални маломерни едноетажни къщички. И те са сбутани една в друга,

но собствениците им (поне отдалеч) изглежда, че са щастливи да имат свой дом с тераска и място за подвижно барбекю. Впрочем, няколко от най-новите застроени петна са разположени срещу група панелни блокове близо до градския център. По недостатъчно проверени данни, в блоковете живеят най-вече местни хора. За едно от домакинствата зная, че притежава голям наследствен имот с къща, но поради роднински неразбории къщата се руши сред обрасналия с бурени двор.

Търговска мрежа

Преживелите социализма помнят, че основни стоки и услуги се предлагаха в градовете и често хората от провинцията пътуваха, за да се снабдят я с печка, я с телевизор или с някои храни и лекарства. Възрастните ми съседки си спомнят как им е отнемало по час и половина време, за да стигнат до столицата и да си купят плат за рокля или нещо потребно за домакинството (Ц.П., 79 г. и К.М., 73 г., запис 2022 г.). И това не е уникално българско или социалистическо явление. Харис пише, че някога предградията са били ориентирани към градовете (Harris 2015: 663). Сега тенденцията е да се еманципират и да развият собствена инфраструктура. Само за шест години в Костинброд отвориха врати Т-Маркет, Била, Берюзка, офиси на А1 и Виваком, Химическо чистене, Пепко и, разбира се – няколко големи магазина за китайски и/или турски стоки на разумни цени. Много преди тях тук са отворили два магазина на СБА и множество по-малки квартални магазини. Това, което е особено важно за живота извън големия град, е наличието на куриерски фирми, които да подпомагат търговията по интернет. И Спиди, и Еконт имат вече по два офиса в Костинброд. В града работят три нотариуса, медицински център, множество аптеки и зали за хазарт, но пък и два стадиона, фитнес зала и салон за масажи. Всеки квартал си има черква. Нашата е построена през 1999

г. с доброволни пожертвования на жителите на бившето село Маслово. Чу се, че функционира и евангелска църква.

Работни места

Основен мотив за миграцията на млади хора към столицата е възможността за добра социална реализация. Достъпът до разнообразни работни места и възможностите за кариерно израстване (включително добра административна или политическа кариера) са, без съмнение, важни за мнозина. Достъпът до качествено образование също е чест мотив за оставане в столицата.

По време на пандемията от Ковид-19 Костинброд нарасна с над 2 000 жители. Според местната преса е обявен за най-бързо растящ общински център в България⁵. Какво се случи всъщност? За да имат достъп до столицата,⁶ мнозина от новозаселените жители на общината си осигуриха документ за настоящ адрес и така донякъде се изсветли броят на реално постоянно живеещите в града. Действително, необхванат от статистиката брой костинбродски жители учат или работят в столицата и пътуват всекидневно. В топлите сезони наемат по-евтини квартири работници в строителството от страната, които също пътуват до работните си места всекидневно. В същото време немалко младежи от кв. „Обеля“ учат в реномираната гимназия с ветеринарен профил в Костинброд и съответно – пътуват до града ни. Част от костинбродската администрация или заетите в търговията също пътуват всекидневно от столицата. По неофициални данни Костинброд е град с нулева безработица. На всички общест-

5 Листовка „Община Костинброд“, която получих на пазара през 2021 г., но, за жалост, не запазих.

6 През ранната пролет на 2020 г. бе изграден КПП на входа на Волуяк (част от Голяма столична община). За да пътуват до София и обратно, всички бяха длъжни да попълват и представят декларации за конкретния повод на пътуването. Това бе особено сложно за учещите или работещите в София, които реално живеят в Костинброд и пътуват всекидневно, но не са адресно регистрирани в него.

вени места могат да се видят обяви от фирми, които търсят кадри. Практически, както Божурище, Мрамор и други сателитни населени места около столицата, разполагащи с големи незастроени пространства, Костинброд разви три индустриални зони. Тук ще спомена само няколко от големите работодатели: Кока-Кола ХБК България, ОЛИНЕЗА, ОЛИНЕЗА – ПРЕМИУМ, ДЖИЕВ, МАКСИ ЧИКЪН, САНИТЕКС ПЕЙПЪР ПРОДУКТС, ПЕСТИЦИД, МАРС АРМОР, Якобс Дау Егбертс ОПС БГ и, разбира се – МУЛТИПРИНТ. Дори само тези фирми сочат широката палитра от разностранна специализация и възможност за професионална реализация в производства както в областта на хранителната промишленост, производството на хартия, печатарството и търговията с природен газ, така и в производството и търговията със средства за индивидуална балистична защита и покупката и продажбата на високотехнологични изделия с военно предназначение. Без помощта на статистиката, но от всекидневните си наблюдения и разговори с местни хора, мога да твърдя, че по-голямата част от костинбродчани в трудоспособна възраст работят в града си. Леките коли (ох, каква страст към Мерцесите!), облеклото, добре поддържаният външен вид (включително грижа за зъбите и маникюрите) на повечето ми съграждани, съдържанието на количките в супермаркетите, постоянните реклами на туристически фирми и пр. опрделено говорят за добър стандарт на живот. Много рядко се виждат занемарени къщи. Все по-често по покривите се монтират соларни панели.

Включеното наблюдение продължава

Процесът на заселване извън големите градове и в България не е нито нов, нито уникален. Той обаче не е изследван систематично и в публичното пространство често се тиражират клишетата. Още през 2015 г. блестящата ми докторантка Десислава Рангелова защити *Maxima Cum Laude* докто-

рат на тема „Британската общност в България в началото на XXI век“. В него тя убедително показва, че новите заселници в Търновско не са само пенсионери, нито само малоимотни британци, както твърдяха медиите. Показва също, че британските заселници пораждаат нови инициативи, носят нови модели на живот и създават нови работни места. В известен смисъл процесът на де-столицизация, за който повдигам тук въпрос, е сравним с регистрираните динамики за тази съвсем различна (трансгранична, транснационална) общност. Ние не създаваме общност, а се вливаме в местните локални групи. Пред следващите генерации учени стои огромно, неразработено изследователско поле на новото или на поредното движение „назад към природата“. От системните ми наблюдения става ясно, че процесът не се вписва коректно в която и да било от досега разработените теории за субурбанизацията. Очевидно, поради холистичния характер на етнологията и в това поле ще е необходим широк набор от теории и методи за доказването или отхвърлянето им.

Не, в Костинброд още не съм чула за млади хора, които разработват проекти за пермакултура, нито пък наблюдавам компютърни специалисти, които медитират, яздейки кон в някоя от трите конни бази. Близостта с мистичната дупка в Царичина още не е породила ново духовно движение и съответната му инфраструктура, каквото наблюдавах през 90-те години на XX век на Кръстова гора. Всичко това вероятно предстои. Изследването трябва да продължи.

Библиография

Тълковен речник по териториално развитие. 2007. Европейска конференция на министрите, отговарящи за устройството на територията (СЕМАТ). В: Територия и ландшафт, No. 2, Издание на Съвета на Европа.

Brenner N and Schmid C. 2014. The 'urban age' in question. In: International Journal of Urban and Regional Research, 38(3), 731–755.

Brenner, N., Schmid, C. 2015. Towards a new epistemology of the urban? In: City, 19 (2–3), 151–182.

EEA Report No 22/2019. 2020. Environmental noise in Europe – 2020. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Hao Cheng, Zhao Yang, Yisheng Ren. 2022. Understanding elderly rural stayers in China: A new model for active ageing. In: Tourism Management Perspectives, Vol. 43, <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2022.100995>

Harris, R. 2015. Suburbanization and Suburbanism. In: James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol. 23. Oxford: Elsevier, 660–666.

Hirt, S. 2007. Suburbanizing Sofia: Characteristics of Post-Socialist Peri-Urban Change. In: Urban Geography, 28, 755–780.

Lee, E. 1966. A Theory of Migration. In: Demography, 3 (1), 47–57.

Schmid, Christian, Ozan Karaman, Naomi C Hanakata, Pascal Kallenberger, Anne Kockelkorn, Lindsay Sawyer, Monika Streule, Kit PingWong. 2017. Towards a new vocabulary of urbanisation processes: A comparative approach. In: Urban Studies, <https://doi.org/10.1177/0042098017739750>.

Sechi, Guido, Dmitrii Zhitin, Zaiga Krisjane and Maris Berzins. 2022. Post-Soviet suburbanization as Part of Broader Metropolitan Change: A Comparative Analysis of Saint Petersburg and Riga. In: Sustainability, 14. <https://doi.org/10.3390/su14138201>.

Troc, Gabriel. 2019. Suburbanisation and Middle Class Imaginaires in the Post-Socialist City. A Romanian Case Study. In: Studia UBB Sociologia, 64, 1, 89–108.

Източник от интернет:

Тълковен речник -

<http://rechnik.info/%D1%81%D1%83%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F> (последна дата на ползване – 9.02.2023 г.).

Маргарита Николова Карамихова, днк,
Почетен професор
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
е-поща: karamihova_m@abv.bg

Margarita Nikolova Karamihova, D.Sc.
Professor Emeritus
University of Veliko Tarnovo “Ss. Cyril and Methodius“
e-mail: karamihova_m@abv.bg

Насилието над деца между традицията, дисциплинирането и престъплението

Петя Банкова

Child abuse between tradition, discipline and crime

Petya Bankova

Abstract: *The author presents the next stage of his studies in the field of anthropology of childhood, which refer to some manifestations of various forms of violence against children in the family and the peer group, perceived in modern times as inherited stereotypes confirmed by the recent past. As an empirical basis of the research, the latest reports of international organizations that focus their research on the main forms of violence (physical violence, emotional violence, sexual abuse, physical and emotional neglect and neglect) will be analysed, which have been collected through qualitative methods among participants from Bulgaria and North Macedonia in the last decade. Based on a comparative analysis, an attempt to look for the manifestations of some of the most characteristic attitudes among the society in the two countries, whose roots can be traced in the perceived and professed as traditional value-normative specifics of the culture, is made.*

Keywords: *Childhood, Family, Tradition, School, Violence*

ТЕМАТА ЗА НАСИЛИЕТО се превърна в централна за българското общество в горещото лято на 2023 г. Повод за това стана оповестяването в медиите на случай на насилие над 18-годишно момиче, което предизвика съобщаването на множество неразкрити истории на малтретиране (особено на жени), което пък, от своя страна, доведе до своеобразно протестно движение сред обществото под надслов: „Нито една

повече!“ (Паунова 2023). Българският парламент и правителство, обществени организации, правозащитници, специалисти от различни сфери реагираха активно на тези обществени настроения. Но едно интервю с психотерапевта д-р Цветелина Йосифова, която имам честта да познавам лично, ме впечатли дълбоко. След като журналистката Лора Филева констатира, че в определени социални и културни групи насилието е станало норма на отношения и част от ежедневието, задава въпроса защо това е така и кои са тези групи. Психотерапевтът отговаря:

„Ако това са социално недоволните, то дали самите те си дават сметка какво точно предизвиква недоволството им и срещу кого е насочено? Дали не изместват обекта на гнева си, или всеки може да е обект на недоволство? Дали частната саморазправа с някой, който е по-слаб и беззащитен, когото можеш да обезобразиш, нараниш и унижиш, дава мощ. Пред кого? Като татуираш тялото си със „Свобода или смърт“, това не става верую, нито прави някого революционер. XIX-век е преживян. VII също. Намираме се в XXI век. Отношенията са други. Няма нужда от ритуализирани фалшиви възстановки. Трябва да застанем в реалността. Дали ако имаме функциониращи и на страната на гражданите институции, бихме имали нужда от „охрана“? От какво, от кого се налага да бъдем охранявани? Някъде в това културологично изследване, което трябва да направим, с много въпроси и липсващи отговори, ще открием и отговора на въпроса защо немалка част от обществото приема насилието за нормално“ (Филева 2023).

Дълбоко ме впечатли истинността на това твърдение, защото действително темата за насилието отсъства като самостоятелен изследователски проект в репертоара от културологични, етнологични и антропологични изследвания в българската наука. А в частност темата за насилието над деца е съвсем спорадично и отчасти засегната (Гребенарова 2001; Банкова 2012; Bankova 2014; Pachamanova 2020; Tsaneva 2020 и др.). Вероятно една от причините за това е инерцията,

обхванала значителна част от академичната общност, която предпочита да се „вглежда“ в детайлното изучаване на традиционната/фолклорна култура и нейните съвременни интерпретации. В тази култура по правило децата отсъстват като значими персонажи; те са представяни единствено чрез своите родители в рамките на изучаване на родилната обредност, например, или като второстепенни герои в общността, когато тя се труди или празнува. Децата отсъстват, защото те са лишени от власт, а в примитивните, както и в традиционните общества властта е тази, която прави някой индивид важен, силен, значим. „Важните“ приемат, че могат да употребяват безнаказано насилие над по-слабите. Защото в повечето случаи над тях също е употребено насилие, но поради своята слабост или поради липса на подкрепа и емпатия те не са успели да отреагират и са изтласкали накъде дълбоко в подсъзнанието своята травма.

Приемайки своята лична и професионална отговорност за този „неслучил“ се все още изследователски проект, който поставя децата в центъра на проблемите на съвременното общество, ще използвам предоставената ми възможност от екипа на проекта „София – Скопие: културна динамика на градските пространства“, осъществен от Академично етнологично сдружение – СУ, в партньорство с Институтот за етнологија и антропологија на Природно-математички факултет – Скопје, с подкрепата на Столична община, за да поставя темата за насилието над деца в антропологичната перспектива на бъдещите ни съвместни изследвания. Правя го тук, защото съм получила своето базово образование на историк в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, който независимо от мрачните времена на тоталитаризма в България, винаги е бил носител на новото, на нетрадиционното, на демократичното. Вярвам, че единствено в атмосферата на партньорство и диалог между колеги от различни институции, сравнявайки се и допълвайки се, можем да постигнем едно по-добро бъдеще за нашите деца. Убедена съм, че времето на налагане на изкуствено създадени по силата на служебно положение

авторитети, които приемат по презумпция своето недосегаемо положение в научната ни общност, е на изчерпване. Дошло е времето на почтените и достойни учени, които ще вдигнат завесата на културата на мълчание, която толкова дълго време е спусната над някои теми и автори.

Отправна точка за подобно изследване би трябвало да е издирването, проучването, систематизирането и анализа на архивни източници и документи, които остават все още встрани от научно обращение. В тях се открива информация за средата, в която израстват децата в традиционното общество. Безспорно на първо място е необходимо да се проследи ролята, която семейството играе като основен фактор във формирането на личността. В това отношение разполагаме и с богата научна литература, която може да послужи като основа за очертаване на приликите и разликите между моделите на семейни взаимоотношения, които са характерни за нашия географски ареал в историческа перспектива. Показателен пример е сравнението, което може да се направи между общия случай на домашна среда, в която израстват децата в края на XIX – началото на XX век. Иван Басанович (1891) в своето изследване върху Ломския окръг описва най-широко разпространения вид жилище, който той определя като „бурдел“ или „хижа“:

„Подобни бурдели са обикновено ниски, тесни, тъмни, напълнени с нечист, вонещ въздух, прах, дим, разни насекоми – особито безбройни бълхи. В тях владее не само влага от почвената вода, но и прониква в тях почвеният въздух, а с него заедно и известни количества – особито в летните и есенните месеци въглена киселина, която разваля още повече къщния въздух. В тези малки тесни „соби“, на които пространството не съответства никак на числото на обитателите, въздухът бива особено зиме, до невъзможност развален, от примери на сернист водород, въглена киселина, дим, вонещ под от опинци, навуца, и т.н. несъмнено, оказва в хигиеническо отношение, твърде неблагоприятно влияние на здравието“ (Басанович 1891: 43–44).

Словенската изследователка и правозащитник Алекна Пухар (1994) в своето изследване върху детството в Югославия лансира тезата, че именно семейната среда е тази, която е обусловила жестоките прояви на насилие по време на последната война в Югославия. Липсата на автономност и невъзможността да се еманципират от родителската опека, да разполагат със своя живот и да правят своите собствени житейски избори, са обективните предпоставки, водещи индивида до патологичното желание да доминира чрез физическо насилие и репресия над по-слабите и беззащитните (Puhar 1994). Като потвърждение на своите изводи тя прилага разказа на Вукинич (1976) относно дома, в който той е израснал в една от задругите в Босна и Херцеговина в периода след Първата световна война.

„Средната стая имаше малко огнище с отвор за дим. Огънят се палеше рядко. По-голяма част от семейството спеше в тази стая. Мястото за спане беше запазено за по-възрастните членове на семейството, семейните двойки и техните малки деца. Останалата част от пода не беше разпределена и затова всеки се опитваше да заеме най-желаното място за нощна почивка. Да спиш с повече от дузина човека на различна възраст на пода на малка претъпкана стая, си е повече от преживяване. В стаята за гости имаше малка печка, но огън се палеше рядко, обикновено на празници, когато гостите оставаха да ношуват. Къщата беше зле обзаведена. В стаята имаше малка дървена масичка с две пейки, две-три табуретки и едно желязно легло, единственото легло в къщата, което чичо Раде бе поръчал за себе си.“ Разказът продължава с описание на покъщницата, храната и храненето и накрая авторът завършва: „Домът ни в задругата беше в пълен безпорядък и претъпкан. Санитарните условия бяха ужасяващи. Нямахме тоалетни и помещения за миене и къпане. Водата в казанчето беше замърсена и съдовете никога не бяха старателно измити. Животните влизаха и излизаха от къщата, оставяйки изпражненията си. Рояци мухи бяха навсякъде. Къщата беше заразена с бълхи, дървеници и въшки“ (Vucinich 1976: 178–179).

Приликите са очевидни, но всеки изследовател трябва да се предпазва от обобщения. Тук приваждам тези примери единствено с цел да покажа колко неоткрита още и неанализирана информация може да бъде достъпна за всеки, който дръзне да изследва тази деликатна материя.

Общите исторически условия, в които израстват цели поколения, създават предпоставки и за сходни модели на поведение в семейна среда. Отново ще приведа един пример от изследване върху семейството в страните от бивша Югославия, който се отнася по-точно за Сърбия, в периода на преход от традиция към модерност.

„Често децата са бити. Най-често с колан, вџе или с ръка, наказвани са, като са им дърпани ушите, карани са да коленичат или са оставяни да пренощуват навън, на снега. Боят е толкова важен фактор във възпитанието на младото поколение, че всяка невъзможност да се опреш на него поражда страх от намаляване на авторитета, защото всъщност авторитетът се основава и поддържа от боя... Момчетата са бити по-дълго от момчетата, защото така ги държат под око, родителите ги бият, докато не ги омъжат, после това се прави от съпруга. Момчетата се бият, докато навършат петнайсетгодишна възраст. Момчетата започват да удрят майките си скоро след като навършат 15 години. В тяхна защита – това е общоприето.“ (Erlich 2015: 80).

От другата страна на границата ситуацията е твърде сходна. Димитър Маринов, когото всеки български етнограф и фолклорист използва като енциклопедичен справочник, в своите изследвания пише: „Момчето всякога държи първенство пред момчето. Момчето, щом проходи и подякне, веднага се натоварва с къщната тежка работа, натоварва се да помага на майка си, да бави децата, да пере и прочие и прочие. Момчето е цар и то произволен цар; той бие не само по-младите и по-старите си сестри, но достига да бие и майка си, което впрочем прави удоволствие на бащата, па и на самата майка“ (Маринов 1984: 332).

В други изследвания също се срещат подобни констатации. „С непокорството на децата се разправя майката, която

често прибегва до шляпаници, затилници, „пран'е по заднико“, служи си и с клетви, както и с заплашвания „чекай, има да видиш довечера от баща ти“ и подобни (Кепов 1936: 95). В сборник, отнасящ се до юридическите обичаи във Варненско в началото на миналия век, е записано: „Бащата има право да бие и наказва децата си, без обаче да ги осакатява.“ (Попов 1904: 18). Трябва да подчертая, че сведенията, събрани и публикувани в поредицата Сборници за народни умотворения, са неизчерпаем и все още недобре проучен източник на информация в това отношение.

В архива на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките се съхраняват и редица теренни изследвания и дисертационни трудове на наши колеги етнографи, отразяващи различни аспекти от всекидневния живот в по-ново време. Етнографските наблюдения на Райна Пешева върху семейните взаимоотношения в Пловдивско от средата на ХХ в. показват, че „Боят върху децата бил широко разпространен. Всеки член на семейството имал право да набие детето, ако не се подчинява на възрастните. Единственото възпитателно средство било всяването на страх от възрастните и приучването към принудителна почит. Страхът от боя задържал малките овчарчета да оставят овцете и поиграят на воля. Страхът от бой принуждавал малките момчета да вървят цял ден след коня и обикалят долапа. Децата се учили от възрастните на груби обноски, на псувни и последните били особено насърчавани от големите като проява на мъжественост.“ (Пешева 1960: 74).

Бихме могли да се успокоим, че и в други страни и сред други народи физическото насилие върху децата е било широко разпространено, както показват изследванията на Елизабет Плек върху 110 американски автобиографии, дневници, писма и други документи, писани между 1650 г. и 1900 г. (Pleck 2004), или тези на Рафаел Шек, който изучава повече от 70 автобиографии на немци, родени между 1740 г. и 1820 г. (Scheck 1987). Но „по традиция“ ние, на Балканите, като че

ли бием най-често, най-продължително и най-жестоко децата (Puhar 1994). А когато не ги бием, „по традиция“ ги плашим до смърт или ги кълнем (Христов 1992). Напълно възможна и интересна за изследване е и линията на социалните кризи, които са присъщи за балканския ареал и също имат съществено отражение върху всекидневието на децата.

Събирането на архивни материали и проучването на специализирана литература насочва антрополога към информацията, която ще търси чрез теренните си изследвания. Независимо какви изследователски техники и методи ще използва, той винаги ще се ръководи от принципа, че колкото по-комплексна е неговата методология, толкова по-убедителни и аргументирани ще са изводите, до които ще достигне. На разположение в неговия изследователски арсенал безспорно би трябвало да присъстват и множество лични истории на респонденти, които са получени чрез биографичния метод (Кьосев и Колева 2017). Те са особено подходящи при изследване на периода на тоталитарното управление в България и независимо от приликите и разликите в политическите режими от близкото минало в Югоизточна Европа, разказите за преживяното насилие по време на детството са твърде сходни. Тук на прицел застават на първо място „различните“, „другите“ деца – било то като представители на отделен от мажоритарния за дадена държава етнос или религиозна общност, било то като индивиди от рискови групи, социално слаби, деца с увреждания и т.н. В българската научна книжнина все още отсъства самостоятелен, задълбочен разказ за детството на децата на „враговете на народа“, „вражеските елементи“, „изменниците на Родината“, на най-малките членове на десетките хиляди, изселени след 1944 г. семейства, на децата, останали без баща или майка, които години наред растат в незнание, страх, недоверие. Половин век по-късно едно поколение деца на български граждани с мюсюлманско вероизповедание ще преживее т.нар. голяма екскурзия, свързана с т.нар. Възродителен процес. Наред с политически, етнически, религиозно или физически неудобните, своята „публичност“

заслужават историите на хулиганите, младежите с дълги коси и дънки, слушащи западна музика, „непокорните“, битите в мазетата и в тайните стаички на Държавна сигурност, направилите опит – успешен или неуспешен – за преминаване на южната ни държавна граница. За да стигнем накрая до формите на ежедневно насилие в българското училище, упражнявано понякога и от страна на преподавателите дори, но в повечето случаи от представители на същата възрастова група, приели се за „недосегаеми“. Поколения наред сме отраснали с понятията „режим“, „дневен ред“ и най-вече „дисциплина“. Марширувахме под строй, когато влизахме и излизахме от училище, когато поздравявахме на манифестации висшестоящите, заели своите позиции на трибуната на Мавзолея, когато отивахме на полето, на строежа или във фабриката на бригада, за да помогнем на „преуспяващата“ ни социалистическа икономика. Поколения наред свиквахме с реда, задълженията, поръченията, отчетите, социалистическото съревнование. Поколения наред знаехме, че има наши приятели, съученици, деца от махалата, които живеят някак си „по-така“, защото някой от родителите им се е изкачил по стълбата на властовата комунистическа йерархия и се ползва от съответните привилегии. Българската художествена литература и кинематография е създала прекрасни отражения на техните истории. Българската етнология, с малки изключения, все още събира кураж за това.

Важно място сред източниците на информация, които изследователят трябва да вземе под внимание, са и нормативните документи, отразяващи работата на държавните, обществените и неправителствените институции и организации. В началото на ХХI в. правата на детето са поставени във фокуса на общественото внимание в България. Приети са важни документи в тази насока, други очакват своето приемане (Stefanova and Ivanova 2021).

Тук е мястото да обърна внимание на някои от изводите, оценките и заключенията, направени в проучванията и докладите на УНИЦЕФ за България. По данни на организация-

та за 2021 г. приблизително едно от всеки шест деца и млади хора (16,5%) съобщава, че е било подложено на физическо насилие в училище. Над една четвърт от децата и младите хора, които са преживели физическо насилие в училище, казват, че са получили наранявания в резултат от физическото насилие, включително натъртвания, кървене и други. Експертите стигат до обобщението, че редица демографски фактори се свързват с повишена вероятност детето да преживее физическо насилие в училище, включително наличие на увреждане – етническа принадлежност, богатство и условия на живот на детето. Децата от етническите малцинства е две трети по-вероятно да съобщят за преживяно физическо насилие в училище в сравнение с децата от български произход, като децата от ромски произход са изложени на особен риск. Причините за това не са ясни, но биха могли да показват степен на расово мотивиран тормоз. Децата от по-бедни домакинства също значително по-често преживяват физическо насилие в училище в сравнение с децата от по-богати домакинства; децата, спадащи към най-ниския доходен квинтал над два пъти по-често преживяват насилие в училище, отколкото тези, които спадат към най-високия доходен квинтал. Децата с увреждания също значително по-често съобщават за преживяно физическо насилие в училище, като над една трета (35,9%) от тях са преживели насилие, в сравнение с 15,9% от децата без увреждания; освен това почти една четвърт (22,5%) от децата с увреждания са получили наранявания в резултат на насилието в училище, сравнено с 4,3% от децата без увреждания (УНИЦЕФ 2021).

В Северна Македония също се правят проучвания в тази насока. Според едно от тях повече от една пета (21%) от всички ученици са били изложени на различни форми на физическо насилие по време на детството, изразяващи се в блъскане, сграбчване, замеряне с някакъв предмет, имали са белези или са били наранени. Голям брой респонденти (41%) са били пляскани в ранните си юношески години (10–15 години) и 38% в училищните си години (5–10 години). По време на тези ин-

тензивни периоди на развитие телесното наказание е основният метод на дисциплиниране, който се използва дори по-късно в живота, до 18-годишна възраст (Raleva et.al. 2013: 19).

Друго изследване, фокусиращо се върху родителите и полагащите грижи за деца и техните знания, нагласи, практики и социални норми, свързани с упражняването на насилие над деца показва, че въпреки наличието на позитивни тенденции в развитието на обществото, в Северна Македония всеки пети респондент е отговорил, че приема за ефективни методите на физическо насилие над деца при тяхното дисциплиниране (UNICEF 2017: 22).

Редица изследователи отбелязват, че домашното насилие не трябва да продължава да се разглежда като личен или семеен проблем, а като обществен и социален проблем, тъй като домашното насилие създава травмирани деца с дългосрочни последици върху тяхното психическо и физическо здраве. Прогресивното общество е общество, което има здрави семейства и деца, така че трябва да се инвестира в психосоциалното благополучие на децата (Selmani-Bakiu and Elezi 2021: 41). Насилието над деца във всичките му форми и прояви е тема, която заслужава своето автономно място в изследванията на историци, антрополози, етнологисти, фолклористи именно защото те разполагат с комплексен подход към изясняване на причините, механизмите на действие и следствията от тези прояви. Те могат да поставят човешките постъпки в конкретен социокултурен контекст и по този начин да зададат посоката на бъдещите решения на тези проблеми.

Библиография:

- Банкова, П. 2012.** Престъпление и наказание по детски. – В: Попов, Р. 2012. Светът на детето – сборник с доклади от XIV конференция на българските етнологисти и фолклористи. Враца: Регионален исторически музей – Враца, 159–167.
- Басанович, Й. Ю. 1891.** Материали за санитарната етнография на България. I. Ломският окръг (1880–1889). В: СБНУНК, Т. 5, София: Държавна печатница, 3–186.

- Гребенарова, Сл. 2001.** Семейният и роднински конфликт в малкия град и ролята на жената в постсоциалистическото общество. В: Българска етнология, кн. 2, 79–100.
- Кепов, Ив. 1936.** Народописни, животописни и езикови материали от с. Бобошево – Дупнишко. В: СБНУ, Т. 42, София: Държавна печатница, 1–283.
- Кьосев, А., Колева, Д. (съст.) 2017.** Трудният разказ: модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото. София: Институт за изследване на близкото минало
- Маринов, Д. 1984.** Избрани произведения. Т. 2. София: Наука и изкуство.
- Паунова, П. 2023.** Мътна и кървава: Историята на нападението в Стара Загора. В: Капитал: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2023/08/03/4514408_mutna_i_kurvava_istoriata_na_napadenieto_sreshtu/ (последна дата на ползване – 11.08.2023 г.).
- Пешева, Р. 1960.** Семейство и семеен бит в село Ръжево Конаре, Пловдивско. Дисертация., София: Архив на Етнографския институт и музей 235–II.
- Попов, Н. 1904.** Юридически обичаи във Варненско. В: СБНУ, Т. 20, София: Държавна печатница, 1–34.
- УНИЦЕФ. 2021.** Изследване на насилието над деца в България. Част I: Разпространение на насилието над деца и на свързаните с него познания, нагласи и практики сред децата и възрастните в България: <https://www.unicef.org/bulgaria/documents/%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F> (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).
- Филева, Л. 2023.** Цветелина Йосифова, психотерапевт: За насилието трябва да се крещи, за да чуят всички със запушени уши. В: Дневник: [intervju/2023/08/06/4514889_cvetelina_iosifova_psihoterapevt_za_nasilieto](https://www.dnevnik.bg/intervju/2023/08/06/4514889_cvetelina_iosifova_psihoterapevt_za_nasilieto) (последна дата на ползване – 11.08.2023 г.).
- Христов, П. 1992.** Родителската клетва – регулатор на социалната справедливост. В: Българска етнография, кн. 5–6, 19–33.
- Bankova, P. 2014.** Are We Guilty for Being Afraid. In: Romanian Journal of Population Studies, 8(2), 99–121.
- Bankova, P., Janning, M., Le Guennec, A., Tsaneva, E., Periklieva, V. 2020.** Sociocultural dimension of childhood. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences.
- Erlich, V. S. 2015.** Family in transition: A study of 300 Yugoslav villages. Princeton University Press.
- Ghodsee, K. 2011.** Lost in Transition: Ethnographies of Everyday Life after Communism. Durham, NC: Duke University Press.
- Pachamanova, I. 2020.** Aspects of Children’s Socialization in Bulgaria (Late 20th–Early 21st Century). In: Bankova, P. et al. Sociocultural dimensions of childhood. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 147–161.
- Pleck, El. 2004.** Domestic Tyranny. The Making of American Social Policy against Family Violence from Colonial Times to the Present. Illinois: University of Illinois Press.
- Puhar, Al. 1994.** Childhood nightmares and dreams of revenge. In: The Journal of Psychohistory, 22 (2): <http://www.geocities.ws/kidhistory/yugoslal.htm> (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).
- Raleva, M., Jordanova-Peshevska, D., D. Sethi. 2013.** Survey of adverse childhood experiences among young people in the former Yugoslav Republic of Macedonia.: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/107315/e96810.pdf> (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).
- Scheck, R. 1987.** Childhood in German Autobiographical Writings, 1740–1820. In: The Journal of Psychohistory, 15, 391–422.
- Stefanova, D., B. Ivanova. 2021.** The rights of the child in the family environment. In: Proceedings of University of Ruse, Vol. 60, 6.2: <https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2021/FPNO-PP.pdf#page=23> (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).

Selmani-Bakiu, A. and Elezi, M. 2021. Children as Victims of Domestic Violence – Deprivation of Parental Rights according to the Family Law Act of the Republic of North Macedonia and the Family Law Act of Kosovo. In: SEEU Review, 16 (1), 30–44.

Tsaneva, E. 2020. The Vulnerable Child and Its Contested Kinship Identities. In: Bankova, P. et al. Sociocultural dimensions of childhood. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 237–250.

UNICEF. 2017. Survey on Parents’ and Caregivers’ Knowledge, Attitudes, Practices and Social Norms Associated with Violence Against Children: https://www.unicef.org/northmacedonia/media/4236/file/MK_KAPonVAC_Report_ENG.pdf (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).

Vucinich, W. 1976. A Zadruga in Bileüa Rudine. In: Byrnes, R. F. (Ed). Communal Families in the Balkans: The Zadruga. Essays by Philip E. Mosely and Essays in His Honor. Notre Dame. Indiana: University of Notre Dame Press, 162–186.

World Health Organization. 2002. World report on violence and health: Summary. World Health Organization: file:///C:/Users/Admin/Downloads/World_Report_on_Violence_against_Children.PDF (последна дата на ползване – 13.08.2023 г.).

д-р Петя Банкова

доцент

Институт за етнология и фолклористика

с Етнографски музей

при Българската академия на науките

ул. „Московска“ №6 А

София 1000

е-поща: petia64@hotmail.com

Petya Bankova, PhD

Associate Professor

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences

6 A, Moskovska Str.

1000 Sofia, Bulgaria

e-mail: petia64@hotmail.com

**Противообществени прояви на малолетни и
непълнолетни в България – предотвратяване и
превантивна дейност през втората половина на XX век**

Радина Илиева

**Antisocial manifestations of minors in Bulgaria –
prevention and preventive activity in the second half
of the 20th century**

Radina Ilieva

Abstract: *The aim of the following text is to present the methods and educational practices for preventing the deviations from the generally accepted norms of student behavior in the period 1944 – 1989 in Bulgaria. Based on archival and normative documents from the period, analyses of the ways and forms through which the State and the Central Commission for Combating Child Crime established in 1958 (from 1961 – Central Commission for Combating Antisocial Behavior of Minors and Minors) reacts to antisocial behavior during childhood are made. Examples of “perverted morals” registered in the first half of the 20th century are also provided as a comparative analysis.*

Keywords: *childhood, deviant behavior, socialism, state institutions*

ПРОБЛЕМИТЕ В ПОВЕДЕНИЕТО на индивида в детска възраст са обект на изследване от множество научни дисциплини като педагогика, психология, социология, право. Съвременната наука е приела базовата постановка, че формирането на човешката личност в голяма степен зависи от социалния, икономически и културен контекст, в който протича детството. Това дава основание на етнолозите да

използват интердисциплинарния подход, при систематизирането и анализа на източници от разнообразен характер, за да допълнят представата за причините, развитието и последствията от девиантното поведение в детска възраст. Несправянето на подрастващите с адаптацията към зададените норми на поведение и социално общуване е в основата на всяко действие, определяно като „противообществено“ и е един от най-значимите и изискващи внимание проблеми в настоящето. Разглеждано като аномално, такова поведение често е причина за престъпна дейност сред малолетните и непълнолетните. Характеризиращи се с нарушаване на обществено приетите норми, отклоненията причиняват щети не само на хората, но и на общественото благосъстояние (Hanimoğlu 2018: 134).

Основополагащи за изграждане на изворовата база на настоящето изследване¹ са документи, съхранявани в Държавна агенция архиви и по-конкретно – в Централен държавен архив, както и редица публикации в печатния орган на Комисията за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни – „Обществено възпитание“. Голяма част от нормативната база по изследвания проблем е включена в изданията: „Противообществените прояви на маловръстните и тяхното предотвратяване и намаляване“ (1969) и „Сборник нормативни актове за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните“ (1986). Проучената литература и документация се отнасят за периода от първата четвърт на XX век до настъпилите политически промени след 1989 г. Множество български изследователи имат принос към поставяне на отделни тематични акценти, отразяващи факторите, провокиращи към престъпления от страна на лица до 18-годишна възраст – (Хинова 1971); (Григоров 1972); (Горанов и Бояджиева 1973); (Узунов 1993, 1994). Интересен прочит на някои от проблемите, свързани с тази тема, могат да се открият в изследванията на Детелина Генчева и

¹ Изследването е в рамките на проект: „Девиантното поведение в детска възраст във фокуса на антропологичното изследване“ по Националната програма на МОН „Млади учени и постдокторанти 2“, одобрена с РМС 206/07.04.2022 г.

Невена Грънчарова (2003), Мартин Канушев (2009, 2010), Виолета Атанасова (2017), Анелия Касабова (Kassabova 2017), Цветана Манова (2021).

Необходимостта от промяна в посока налагане на по-сериозни наказания за „пакостни деца“ е факт още от началото на миналия век. Призивът към управляващите е и за превенция чрез законова уредба и институционална структура, тъй като: „Хората не се раждат престъпници. При едни съзнаващи дълга си власти, общество, родители, настойници и пр. към децата, към подрастващото поколение, престъпници от всякакъв калибър няма да има или ще бъдат в такъв малък брой, че обществото и властите твърде лесно ще могат да се справят с тях“ (Варненски общински вестник 1924: 3). В основата на учебната система е възпитанието на подрастващите, а за липсата на ред и дисциплина се налагат педагогически, „училищно-правни средства“ (Диковски 1943: 50). Поведението на учениците се оценява съгласно зададените норми, като по този начин се осъществява контрол (Атанасова 2017: 32). Арогантността, невниманието в час, посещаването на събития с развлекателен характер, тютюнопушенето, употребата на алкохол, уринирането на обществени места са разглеждани като „извратени нрави“². Основен похват за налагане на санкции е мъмренето и намаляването на поведението (Атанасова 2017: 35). По-сериозните провинения на лица до 17-годишна възраст са наказуеми по чл. 42 на Наказателния закон (обн., ДВ, бр. 40 от 21.02.1896 г.), който предвижда поставяне под надзор или настаняване във „възпиталище“. Кристина Попова отбелязва, че това не е практика, като: „...осъдените деца се изпращат заедно с другите престъпници в същите затвори“ (Попова 2020).

През 1906 г. в Пловдив се създава Дружество за борба с детската престъпност (Попова 2020). В София то изгражда свое възпиталище, където поема грижата за подсъдимите младежи. Там провинилите се обработват овощни и зеленчукови насаждения. В престоя на младежите е предвидено

и превъзпитание, което обаче е слабо застъпено, тъй като се провежда само: „В сряда и събота следобед, в празнични и неделни дни, а също и в лошо време...“ (Спасовски 1922:202). През 1926 г. в Красно село отваря врати „Дом на човешината“, който: „... се стреми да бъде един от обединителните центрове за специалистите по обществени грижи и закрила на безнадзорните деца“ (Попова 2020).

Законът за съдилища за маловръстни от 1943 г. (обн. ДВ, бр. 40 от 20.02.1943 г.) е резултат от многогодишни усилия в посока регулация на процедурата при определяне на наказанията спрямо малолетни и непълнолетни. Наред със съветването, налагането на забрани, поставяне под „покровителство“, паричен залог и настаняване в поправителен дом, в чл. 106 от Закона се уточнява, че е задължително полагането на производителен труд. Всъщност идеята за полагане на труд като възпитателна мярка е застъпена още през 20-те години, като широко прокламирано е, че: „Новото време и новото училище признават труда за обновително начало в живота и в педагогическата практика. Въз основа на досегашните опити за коренна реформа в областта на учебно-възпитателното дело те обединяват в едно хармонично цяло разединените досега обновителни елементи на труда: умствения с физическия труд (педагогиката), производителния труд (икономиката) с обществения морал (етиката)“ (Радков 1921а: 347). От посоченото става ясно, че трудовата дейност се разглежда като ценно преимущество, помагайки за развитието на редица полезни за децата качества (Радков 1921б: 481).

С настъпилите в средата на XX век в България политически промени се налагат множество средства за внедряване на политическа, нравствена, трудова и творческа дейност у младите хора. Тези принципи формират социалистическа съзнателност, основаваща се на „организирана, упорита и непрестанна работа“ (Цонков 1981: 17). Изграждането на „правилна“ ценностна система е основна предпоставка за хармонично поведение в полза на обществото (Русев 1976: 17). Липсата на морално поведение, от друга страна, е по-

² ДА–Перник, Ф. 100К, оп. 1, а.е. 4, л. 5, 6.

вод за антиобществени прояви. Недостигането до биологична и психическа зрялост е разглеждано като възможен източник на асоциално поведение у подрастващите, изразяващо се в престъпни начинания от различен характер (Шишков 1977: 23). Всяка съзнателна проява, застрашаваща обществения ред, е приемана за противообществена (Хинова 1971: 20). И ако за годините до 1944 г. престъпните прояви в детска възраст са отдавани на „антагонистичния характер на обществото“ (Иванова 1977: 27), което, според социалистическата идеология, изключва решаването на проблема, то в годините на социализма се смята за нужно само отстраняването и превъзпитанието на „престъпните елементи“ (Иванова 1977: 27) за предпазването на младите хора от тях.

Погрешното възпитание е в основата на нарастващия процент на проявите на поведенчески отклонения, като немалък дял от всички извършени престъпления е на малолетни и непълнолетни. Така например, според данни на Дирекция на Народната милиция за 1955 г. общо извършените криминални престъпления са 23754, от които 3143 са на лица до 18-годишна възраст. От 1959 г. са 14203 от тях 3767 са на малолетни и непълнолетни. Главната прокуратура констатира, че за същия период привлечени под наказателна отговорност са 2147 непълнолетни, като от тях за пръв път провинили се са 1832, а 315 са повече от веднъж³. Съществува рецидив, което налага промени в използваните възпитателни методи. Така през 1958 г. е приет Закон за борба против детската престъпност. Названието „детска престъпност“ обаче не е точно, тъй като наказателно-правно децата са недееспособни да извършват престъпление. Приема се, че става въпрос за противообществени прояви⁴. Така през 1961 г. се преименува на Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Както става ясно и от наименованието, Законът създава подходите за превенция срещу такъв тип прояви, както и задава възпитателните мето-

3 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 63.

4 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 65.

ди за работа с провинили се деца и ученици. Според чл. 2 от Закона се създават комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; детски педагогически стаи; социално-педагогически интернати; трудово-възпитателни училища; интернати; домове за временно настаняване. Основна е ролята на Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЦКБППМН). Със сложна организация, комисията започва да функционира веднага след приемането на закона от 1958 г. ЦКБППМН е с широко представителен характер от високопоставени партийни и обществени фигури. В състава на комисията са включени представители от Комитета за култура, Български туристически съюз, Съвета по териториално и селищно устройство, Комитета на българските жени, Националният комитет за трезвеност, учени, юристи, педагози, писатели, психиатри и др⁵.

Според Правилника за вътрешния ред и работата на ЦКБППМН тя е държавно-обществен орган, упражняващ контрол върху престъпността, нарушенията на реда и аберация в правилното, според разбиранията, развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните⁶. Основни дейности на Комисията са организацията на мероприятия за привличане на обществеността в предотвратяването и борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; анализ и обобщение на съответните статистически данни; съгласуване дейността на държавните органи и казионните организации във връзка с борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; упражняване на контрол по изпълнение на предвидените в закона задължения на държавните органи, казионните организации и гражданите; ръководене на дейността на окръжните и местните комисии⁷. В тази връзка участие вземат всички държавни и казионни организации – Министерство на вътрешните работи, Министерство на просветата и културата,

5 ЦДА, Ф. 136, оп. 68, а.е. 168, л. 1, 2.

6 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

7 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

Главна прокуратура, Отечественият фронт, Димитровският комунистически младежки съюз и др. Постановление на Министерски съвет от 20 януари 1961 г. ясно очертава функциите и задълженията на всяка от институциите. Задължават се изпълнителните комитети на градските съвети да открият занимални за децата на работниците, заети в производството, в които след училищните часове да подготвят уроците си в контролирана среда. За големите градове като София, Варна, Бургас, Русе, Пловдив и Плевен се предвижда изграждането на детски стадиони. Постановява се откриването на Централен разпределителен дом за временно задържане и психическо и педагогическо освидетелстване на малолетни и непълнолетни с противообществени прояви, където учениците да бъдат задържани до намирането на подходящо място за тях, ако не е възможно връщането на родителите им⁸. Министерството на просветата и културата трябва да осигури възпитатели с добра политическа и педагогическа подготовка, като за тази цел в Института за усъвършенстване на учителите се организират курсове за повишаване на квалификацията на педагогическите работници в трудово-възпитателните училища (ТВУ). Необходима е и регулация на насъстването на децата в ТВУ, като се диференцират по пол, възраст, образование, както и според характера на извършеното нарушение⁹.

Министерство на правосъдието отговаря за осъдените малолетни и непълнолетни. Предвижда се включване в състава на съдебните заседатели в делата срещу непълнолетни на педагози, които са родители¹⁰.

Министерство на вътрешните работи трябва системно да издирва морално застрашени ученици, извършители на противообществени деяния. За всяко разкрито престъпление инспекторите от детските педагогически стаи, местни комитети, комитетите на младежките организации и училищата се

уведомяват. В предприятията и учрежденията, в които работят родителите, също се дава гласност¹¹.

Министерство на народното здраве и социалните грижи осигурява извършването на психиатрично освидетелстване на учениците, като за тази цел те са настанявани в детските отделения на психиатричните клиники на Висшия медицински институт (ВМИ)–София и Научно-изследователския психоневрологичен институт (НИПИ) – Курило. Министерство на земеделието осигурява на ТВУ необходимата земя за трудова дейност¹².

Главна прокуратура води предварителното следствие срещу обвиняемите, като дори в този период полага усилия за превъзпитание и въздействие над обвиняемите. Нейните усилия са насочени и към търсене на причините за престъпно поведение сред младите хора¹³. Прокуратурата следва да информира Детските педагогически стаи за всяко образувано предварително производство срещу непълнолетните. Това е необходимо, тъй като провинилите се ученици трябва да бъдат взети под отчет, както и да се организира необходимата „възпитателна работа“ с тях.

С помощта на партийните, отечественофронтовските, комсомолските организации, администрацията на предприятията от района, групата на народните съветници, другарския съд, доброволния отряд на трудещите се, комисията за борба с противообществени прояви и Детска педагогическа стая на обществени начала, на районния инспектор на полицията и цялата общественост от училищата, културно-просветните учреждения, спортните дружества и др. се създава мрежа от центрове за възпитателна работа по местоживееене. Тези центрове работят в посока създаването на: „обществена непримиримост спрямо извършителите на престъпления и противообществени прояви, както и за превъзпитанието на правонарушителите в дух на съзнателно изпълнение на зако-

8 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 6.

9 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 8.

10 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 8.

11 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 10.

12 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 10.

13 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 11.

ните и моралните норми на социалистическото общество¹⁴. Ролята на комисиите към тези центрове е по-скоро напътстваща отговорните органи, тя няма право да налага каквито и да било административни наказания и глоби.

Още в края на 40-те години РМС и ДСНМ полагат усилия за морално възпитание и превенция срещу буржоазното влияние върху младите хора. Създават се щабове за борба с хулиганското поведение, като на видни места са закачени табла със снимка, биография на провинилите се, както и информация за извършеното от тях нарушение¹⁵. В Русе, подобно и на други градове в страната, е организирана група за борба с хулигански прояви, наречена „Дунавска гвардия“. Дейността на групата е всестранна, като ежеседмично са организирани патрули, обикалящи ключови обществени места като ресторанти, парк, кино и др¹⁶. Макар да се полагат грижи за морално застрашените пионери и комсомолци, водейки активна пропаганда срещу употребата на алкохол и цигари, не са изключение и престъпните прояви на дейни членове на младежкия съюз. Освен непозволената употреба на алкохол и цигари, младежите са извършвали и престъпления, като според архивните документи през 1961 г. е регистриран случай (не единствен) на блудство с 14-годишно момиче от членове на РМС в Пловдив¹⁷.

Комунистическото общество създава своя система за регулация и управление на поведението на младите хора. Постепенно в цялата страна се изграждат учреждения, наблюдаващи за изпълнението на обществения ред и нормите на културно поведение. Безцелното скитане, стоенето по кафенета и ресторанти, употребата на алкохол, тютюнопушенето са само част от задействащите тези учреждения механизми. Липсата на родителски контрол и управление на свободното време на децата и учениците е разглеждано като задължително условие за проява на девиантно поведение. Посред-

ством използването на анкети, интервюта и наблюдение е направен опит за създаването на профил на децата, разглеждани като „трудно подрастващи“ (Иванова 1977: 29). Според резултатите, това са ученици със „своеобразна житейска логика“, „движещи мотиви на поведение, действия и постъпки“, „конфликтни отношения“ с родители, учители, съученици и приятели, „слаба способност за съпротивление срещу отрицателни въздействия“ (Иванова 1977: 29). Това са деца, обичащи художествената литература, но не учебната, спорта, разходките с приятели; имат афинитет към цигарите, алкохола и дрехите (Иванова 1977: 30–31). Чувството на неспокойство и страх, недостатъчната грижа, заинтересованост и разбиране от страна на родители и учители е основа за нарушение на зададените норми на поведение. В подкрепа на това твърдение са свидетелствата на ученици пред Йордан Гранитски, инспектор в Детска педагогическа стая през 60-те и 70-те години. Така например 14-годишно момче, системно бягащо от вкъщи и училище, споделя, че основна причина за поведението му е непрестанното мъмрене и укор от страна на родителите, както и пренебрежителното, обидно отношение на учителите: „... една от тях веднъж ми каза: „Вчера беше партизанин... днес инвалид!... Бях с превързана ръка.“ (Гранитски 1977: 43). 17-годишната Наталия, също бягаща от вкъщи, сочи майка си за виновна за постъпките си: „...тя се държи нечовешки с мен. Бие ме, обижда ме с най-цинични думи, ревнува ме от моите приятелки и приятели“ (Гранитски 1977: 44). Гранитски изтъква грубостта на родителите като основен мотив за бягствата и протестното поведение на малолетните и непълнолетните. Обяснява това със случая на Цанка Х., момиче, на което възможността за развитие на потенциала е отнета именно от жестокото отношение на родителите: за дребна постъпка бащата нахълтва в класната стая и иска да застави дъщеря си да легне на пода и да иска „прошка“ от него пред целия клас. Веднъж същият този баща пребива дъщеря си от бой, защото не му е дала бележника си. Майката, вместо да успокои атмосферата, се нахвър-

14 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 1, л. 8.

15 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 194.

16 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 196.

17 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 198.

ля и тя срещу дъщеря си, започва да ѝ скубе косите“ (Гранитски 1977: 45). Такова отношение, оказва се, не е прецедент, потвърждение на което откриваме и в личните свидетелства на респондентите (Т. С. 62-годишна, гр. Перник, висше образование, споделя, че изпитвала страх от родителите си, защото са я биели за най-дребното непослушание. Тя е „треперела от страх“ след родителски срещи, след разходка с приятели, след училище, защото не знаела какво може да се обърка).

Деца на разведени или болни родители са отчитани като проблемни и предразположени към хулигански постъпки. Интересен подход за регистриране на такива ученици е проведената през 1969 г. анкета сред учениците във всички основни училища в столицата. Основна цел е именно да се проследи колко от децата растат в здрави семейства и колко от тях в проблемни (разведени, болни, починали или родители-престъпници)¹⁸. Децата от „нездрави“ семейства автоматично са разглеждани като контингент за работа на комисиите за борба с противообществените прояви. Според Минчо Минчев – председател на ЦКБППМН през 1960 г., именно големият брой на разбитите семейства (според данните през 1945 са едва 2827, докато за 1958 са 6151) е в основата на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, тъй като: „... се нарушава необходимата здрава семейна и социална среда и те попадат под лошото влияние на улицата“¹⁹. След развода, поради „битови и психологически обстоятелства“, родителите не успяват да полагат нужните за възпитанието на подрастващите грижи (Борисов, 1981: 7).

При направена проверка през 1962-1963 г. на ученици в ТВУ се констатира, че голяма част от тях са настанени в институцията поради „лоша семейна среда“, „син на разведени родители, бяга от къщи, системно лъже“, „краде, бие се, бяга от училище“, „пуши, бягство от училище, нахален“, „за кражби и системно бягство от училище“, „много лоши семейни условия, леки прояви на кражби и недисциплинира-

ност“, „Родителите са разведени, детето е оставено при бащата, който се оженил втори път, но втората му жена го ненавижда“, „краде от къщи, без родителски контрол“...“²⁰. Това значително затруднява нормалното развитие на децата, тъй като преди всичко те имат нужда от социална подкрепа, не от нравоучения и трудово възпитание в ТВУ, още повече, че дори част от тях нямат провинения. Не са изключение случаите, в които съдът налага по-големи от необходимото наказания. Така например, за кражби в минимални размери вместо настаняване в ТВУ е налагана мярка лишаване от свобода за повече от една година, като не са съобразени смекчаващи вината обстоятелства, свързани с възрастта на провинилите се, както и тяхното „чисто“ минало. Налице са и наказания, които са в противоречие със законовата уредба, както и с извършените противообществени прояви²¹. Макар и малък процент от противообществените прояви сред малолетните и непълнолетните е на осиновени деца. Това, разбира се, не се отдава на факта, че са осиновени, а защото родителите чрез своето поведение дават тласък на тези прояви (Русинова 1981: 35).

Към 1960 г. Трудово-възпитателните училища в цялата страна са 20, с общо 2000 места за всички училища, от които само едно е за момичета²². Детските педагогически стаи (ДПС) са 45, Поправителен дом за осъдени и лишени от свобода момичета и момчета има само един – на гара Бойчиновци. Същевременно броят на осъдените непълнолетни на възраст 14-18 години през 1954 г. е 1180. Пет години по-късно, през 1959 г. вече са 1340. Малолетните (на възраст до 14 години) било то самостоятелно, било в съучастие с непълнолетни или пълнолетни, извършват редица престъпления, за които обаче не може да им се търси наказателна отговорност²³. Така представените данни, от една страна, показ-

20 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 40.

21 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 70.

22 Това е ТВУ с. Подем, Плевенско. През 1961 г. отваря врати и ТВУ за момичета в с. Враня стена, Пернишко.

23 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 62.

18 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 5, л. 16.

19 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 63.

ват бърз темп на изграждане и организация на ТВУ и ДПС, от друга обаче става ясно, че те не изпълняват главната си функция – чрез превантивни мерки да сведат до минимум противообществените прояви на децата и младежите. Нещо повече, хулиганските прояви нарастват, като са извършвани и тежки престъпления. Един от най-грубите случаи на престъпление, извършено от малолетни и непълнолетни до 1963 г. е изнасилването на 17-годишна девойка от група младежи (общо 10 на брой) в гр. Варна. Вследствие на преживяното момичето се разболява психически²⁴. За идентичен случай разказа респондентката Т. К. от с. Дивля: „Този случай никой не го забрави, защото момичето си живееше тука и я виждахме всеки ден... Тя историята е тежка, съсипаха ѝ живота и това е... Беше началото на 80-те години, тя (Е. Н.) тогава беше на 15 г. я беха пратили летото при баба ѝ. Сега там какво е станало, не знам, но говореха тука, че вечерта излезнали там младежите и двама от тях уж да я изпратат, я дръпнат и я изнасилили. Не знам съдили ли са се, какво що, но тук се коментираше, разбира се тихомълком, защото срамно, па и нейните родители, ден не знаеха. Момичето си откачи. То не си е в ред. Само си говори, не общува с никой, беше нападнала тука две девойки, да ги скубе, без нищо. И така две деца съсипаха живота на друго дете...“ (Т. К., 79 г., с. Дивля, пенсионерка).

По-голям проблем от ръста на разводите, оказва се, е заетостта на родителите, било то разведени или не. Средно 80% от родителите (и двамата) на регистрираните в Детските педагогически стаи са заети в производството. От привлечените под наказателна отговорност през 1959 г. 2147 са непълнолетни, родителите на 904 работят в ТКЗС, на 582 – в материалното производство, на 475 са служещи. Останалите са частни земеделски стопани, членове на ТПК и др. Само 10% от родителите са от нетрудов произход²⁵. В много случаи родители, макар „добри и честни“, трудещи се, губят авторите-

24 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 50.

25 ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 64.

та си и връзката с децата. Често децата не успяват да се адаптират социално. Появяват се протестни реакции, които често водят до проявата на хулиганско поведение (Шишков 1977: 26). За решаването на този проблем местните комисии организират семинари с педагогически беседи за родители като темите са свързани с комунистическото възпитание, личния пример и „престиж“ на родителя, семейството и възпитанието и пр²⁶. Тази практика е успешна поради засиления интерес от страна на родителите. Голяма част от тях приемат препоръките, тъй като самите те нямат работещи методи за възпитанието на своите деца. В случай на необходимост се налага и т.нар. вземане под „порука“ или, с други думи, извършилият деяние младеж става под поръчителство на колектива, към който принадлежи. Тази роля може да се изпълни от възпитателния надзор – някой доказал се учител, партиен деятел или общественик, който поема грижата да възпитава и контролира детето. Това е прилагано във всички страни от бившия социалистически блок²⁷.

Най-голям дял от противообществените прояви на малолетни и непълнолетни заемат кражбите на пари, алкохол, цигари, захарни изделия, хранителни продукти, велосипеди, цветни метали, радиочасти и др. Престъпленията с по-тежък характер бележат ръст за всяка следваща година. Така например за 1968 г. обвиняемите за изнасилвания са 56, а през 1972 г. са 82. За така зададения период кражбите на обществено и лично имущество от 708 стават на 869; „за престъпления против брака, семейството и младежта“ (има се предвид най-вече живеенето на семейни начала, без брак, с девойки до 16-годишна възраст) от 19 през 1968 г. нарастват на 103 за 1972 г²⁸. Важно уточнение е, че само 20% от общия брой нарушители до 18 години са деца отпаднали от училище, без да завършат и 7-ми клас²⁹. Това означава, че дори в контролирана училищна среда, децата не са защитени от проявата на

26 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 4, л. 36.

27 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 5, л. 24.

28 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 7.

29 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 51.

неприемливи деяния. Нещо повече, и в клас се създава приятелски кръг, който се обединява и бунтува срещу забраните, нормите на поведение и изобщо срещу системата. Такъв е и разказът на М. З. респондентка от гр. София, която заедно със съучениците си бива наказана за следната постъпка: „Бяхме вече големи ученици – в 7 клас, 13-14 годишни хлапета, които естествено копнееха за свобода и се бунтуваха срещу всяко ограничение. Същевременно вече осъзнавахме ограниченията на обществената система, в която живеехме, и знаехме, че за да успеем в живота, трябва да се съобразяваме с правилата, които са ни наложени. Та едно от тези правила беше свързано с оценката на поведението на всеки ученик... Не си спомням някой от моите съученици да е имал по-различна оценка от „примерно“ поведение. Ние бяхме наистина добри деца... Особено важна за всеки от нас беше годината на 7 клас, защото успехът в края на годината и поведението играеха ключова роля за по-нататъшното ни развитие, особено ако искахме да кандидатстваме в „чужда“ гимназия – т.е. гимназия с изучаване на чужд език. Та когато се зададеше контролно по математика или български език и ние не бяхме готови за него, което означаваше слаби оценки, единственият ни шанс беше да избягаме от час. Като във всяка възрастова група и ние си имахме своя лидер – това беше Сашо... Сашо не се справяше много добре с математиката – „не му вървеше“, както се казва, и логично, при задалото се контролно той предложи да избягаме от час целия клас. И ако това не беше нещо чак толкова необичайно, необичайното беше, че Сашо взе със себе си и дневника, за да не могат да ни впишат отсъствия. И тук започнаха нашите проблеми. Естествено не целият клас „избяга“. В градинката на църквата „Свети Георги“ се озовахме само 6 ученици, аз, с моята най-добра приятелка, и четири момчета... Казахме му, че много сме сгафили и той вместо да си посипе главата с пепел, взе кибрита от черквата, с който хората си палеха свещите, отиде в храстите, накъса листата на дневника и го запали. Това малко ни поуспокои и след края на часа ние се

завърнахме в училище, като си обещахме, че това ще бъде нашата тайна до гроб. Още същия ден липсата на дневника беше установена, както и нашето бягство от час по математика... Искаше от нас да кажем кой е инициаторът на бягството. Кой е откраднал дневника. Защото „крадецът“, ако не си признае, може да бъде изпратен в ТБУ, а там вече си е затвор... В крайна сметка бяхме наказани с трудово-възпитателна работа – да оставаме след часовете всеки ден в продължение на един месец и да чистим чиновете в класните стаи (чиновете бяха дървени и се чистеха със спирт и памук от надраскванията с химикалка и от залепените дъвки под чина). А през лятото – да боядисаме оградата на училището“ (М. З., 59 г., респондентка от гр. София). Липсата на дисциплина в училище също е предпоставка за хулиганска проява. В тези случаи реакцията на класния ръководител е важна и често намира изражение в различни начинания – непослушните деца се поставят да седят до добрите ученици; провеждани са заседания за доизясняване на правилата в училище и др.³⁰

При обработката на отчетите към комисиите за борба с противообществени прояви се обръща внимание на етническата принадлежност на деятелите, както и на политическите пристрастия на родителите. Съобщава се, че за 1963 г. 82,6% от правонарушителите са българи, 10% са от ромски произход, 6,6% са турци и 0,6% са от други националности.³¹ Доста смущаващо е отношението към провинилите се „не българчета“. На националното съвещание на ЦКБППМН през 1970 г. председателят на комисията в град Добрич – Иван Парушев, показва крайно и изключително грубо отношение, констатирайки, че: „...с циганите ще се реши въпросът само като се подходи към тях като едно съвременно еничарство. Трябва да вземеш циганчето от 3 години, да го сложиш в детската градина, след това – в интерната и да го пуснеш на 16 години, да прекара 12-13 години при други условия, откъснато

30 ДА–Перник, Ф. 741, оп. 1, а.е. 4, л. 9.

31 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 50.

от неговата среда, за да може да се разчита след 10-15 години на някакви резултати³². Изказването на Парушев е в резултат на личните му наблюдения в Добрич и околността, но същевременно е доста неточно. Според него, преобладаващата част от децата и учениците с противообществени прояви са от ромски произход. Статистическите данни обаче показват друго. За ТВУ „Никола Вапцаров“ с. Българово, Бургаски окръг, например, за учебната 1970/1971 г. се съобщава за разнороден състав на учениците, както по възраст, така и по „народност“, като от общо 58 ученици – 39 са българи, 9 са от турски и 10 са от цигански произход³³.

Освободени от наказателна отговорност, в зависимост от тежестта на извършеното престъпление, провинилите се деца и ученици са предупреждавани, поставяни под надзор, задължавани да извършват трудова дейност в полза на обществото, поставяни под отчет към Детските педагогически стаи, настанявани в трудово-възпитателни училища и пр. Отговорност е търсена и от родителите им, като са глобявани и предавани на другарски съд.

Основен метод за възпитателна работа в ТВУ и ДПС е убеждението. В зависимост от конкретната ситуация се използват различни форми на „убеждение“ спрямо нарушителите. Поддръжници на идеята, че правилното възпитание се формира по чисто емоционален път, са прилагали средства, предизвикващи вълнение. Това са художествени произведения, музика, живопис, кино, телевизия и др³⁴. Представяни са филми с етично, морално и патриотично значение. Беседите, разговорите и посещенията в дома на провинилите се и техните семейства са обичайните способности за работа с провинилите се деца. Пред учениците са изнасяни лекции на следната тематика – „Познават ли правните проблеми на младежта“; „Престъпления и противообществени прояви на малолетни и непълнолетни, причини и условия“; „Младежта и закона“ и др³⁵. Нравоучение, наставнически речи³⁶, които обаче не търсят първопричината и има

32 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 6, л. 12.

33 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 2, л. 152.

34 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 5, л. 24.

35 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 53, л. 12.

36 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 6, л. 11.

ли предпоставки за това поведение на децата. Организиран са и екскурзии и лагери за „застрашените“ деца. Тази практика обаче не е добре приета, тъй като се смята, че така се създава специално отношение и че децата са извадени от нормалната си среда на общуване³⁷. Тази тревога има своето основание, тъй като по този начин провинилите се деца са ограничавани в избора им на приятелски кръг. Те са белязани като „престъпни елементи“, такива, от които обществото страни и не приема. Присъствието им е смущаващо и отделянето им в определени пространства на общуване е наложително. Всичко това обаче е по-скоро травматизиращо, отколкото облекчаващо иначе неспокойното емоционално състояние на тези деца.

За правилно изпълнение и прилагане на законовите разпоредби са правени ежегодни проверки в ТВУ. Редица са установените проблеми – липса на материална база и благоприятни условия, значително текучество на учители/възпитатели, липса на комуникация между отделните институции и звена. Непосилна се оказва и организацията и навременното включване на учениците в учебния процес в ТВУ. На практика те са изпращани за настаняване по всяко време, което затруднява както адаптацията на децата, така и навременната и адекватна реакция на персонала. През 1973 г. директорът на ТВУ в Казичене, например, съобщава следното: „...през цялото време на годината пристигат ученици, много късно се изпращат, забавя се настаняването на учениците, а и издирването затруднява работата в нашите училища, и то сериозно. Ето ние сега, през този месец февруари, все още приемаме ученици. Оня ден постъпи последният ученик при нас. През този месец само са настанени четирима души. Затруднени сме в кой клас да ги поставим тези деца, какво трябва да работим с тях...“³⁸.

Имайки предвид основния смисъл и значение на създадените ТВУ, доста притеснителен за управляващите е въпросът с липсата на достатъчно и квалифицирани кадри, които разумно и професионално да учат и възпитават уязвимите подрастващи. За работа с децата са необходими психолози и педаго-

37 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 5, л. 6.

38 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 2, л. 12.

зи, които да потърсят мотивите и причината на извършените закононарушения. Вместо това са назначавани педагогически неподготвени възпитатели, позволяващи си използването на физическа сила в „превъзпитанието“ на малолетните и непълнолетните. За такива случаи съобщава Димитър Марков, директор на ТВУ–Керека през 1973 г., като пояснява, че на временно са взети необходимите мерки и позволилите си своеволия учители са отстранени. Разбира се, според него е необходима и проверка, тъй като много често учениците лъжат: „А какъв е случаят... Стоварват учениците камион със щайги, удрят един ученик някъде по лицето, спречкват се, класният му казва: “Ще те плесна!“, но той се шегува с тях, борят се (има самият той дете като тях), просто като негови деца ги има. Този ученик бяга и отива да каже: “Ето, би ме учителят, вижте има синьо!“: Отнесе се този въпрос дори до министерството. Дойде и бащата на момчето, пита класа как е станало, обясни му се и после бащата се извинява...“³⁹. Проблемът с кадрите е налице и в Детските педагогически стаи. Голяма част от служителите не изпълняват изискванията за висше педагогическо образование. За работа с учениците са назначавани учители с военна подготовка, икономическо образование, с диплома по философия и пр⁴⁰. На места инспекторите от ДПС активно се включват в работата на полицията при разследванията на противообществени прояви на малолетните и непълнолетни ученици. Това е правено с известна показност, без да бъде отчетено, че по този начин доверието към тях от страна на децата се разрушава⁴¹. Възпитателната дейност е затруднена и в Поправителния дом за лишени от свобода младежи в Бойчиновци. Вероятно незнанието и несигурността на учителите тук е продиктувано най-вече от възрастта на изпращаните в тези домове ученици. Става въпрос за 17–18 годишни момчета, с изградени характер и темперамент, със създадени навици и възгледи. Това ще рече, че за да работят превъзпитателните методи, е необходимо изграждането на връзка и дове-

39 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 2, л. 52.

40 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 95.

41 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 97.

рие между учители и ученици. По-горе приведените примери показват, че това е невъзможно поради неумението и подготовката на изпълняващите длъжността „възпитател“. Престоят в Бойчиновци е неосъзнат от страна на младежите, като те не успяват да разберат същността и последствията от направените от тях престъпления. Илюстриращи това твърдение са и многобройните документирани надписи по стените на поправителния дом. Думи като: „Нищо не е в състояние да пречупи моята воля. Аз тепърва ще докажа на какво съм способен?“⁴² или „Тук погребват честта, но само гроба няма врата, но и това ще мине!“⁴³ ясно изразяват негодуванието и чувството за неправда от страна на непълнолетните правонарушители.

Активното и целенасочено възпитание в идеологически контекст предполага изграждането и моделирането на млади хора в помощ на обществото и държавата. С подтик за непрестанна работа в посока усъвършенстване и професионална специализация властите създават норми на култура и поведение. Спазването на тези норми, от своя страна, задължава дисциплинирано полагане на труд с изграждане на *ценни* качества, като колективизма например. Изграждането на личността и социалното ѝ формиране е сложен процес, който предполага участието на родителите, учителите и обществото (Петков 1977: 48). Проявите на непослушание са наказвани строго. С изграждането на единна мрежа от комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни социализмът прави опит за регулация и свеждане до минимум на тези дейности. Липсата на квалифицирани кадри, разбиращи и подхождащи с внимание към индивидуалността на всяко едно от *сгрешилите* деца, се оказва основна пречка за успешното налагане на превъзпитателни методи.

Разгледани в контекста на политическите промени от средата на ХХ в. мерките, които държавата и обществените организации предприемат спрямо противообществените прояви на малолетни и непълнолетни в България, са изцяло в светлината

42 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 10, л. 8.

43 ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 10, л. 7.

на теорията и практиката, внедрена по съветски модел, отговаряща за закостенелите и остарели педагогически теории от 30-те години на ХХ в. От друга страна, спецификата на българското общество налага опит да се повлияе върху интеграцията на малцинствата по един твърде недемократичен и асимилационен принцип. Усилията на специалистите са насочени към превенция, но същевременно няма никаква политика спрямо маргинализацията на тези деца. Дори само фактът, че в повечето случаи ТВУ-та са изградени в отдалечени, малки населени места, поставя младите хора в принудителна изолация както от семейството им, така и от приятелския им кръг.

Библиография:

Атанасова, В. 2017. Оценяване на поведението на учениците в българското училище през периода от 1878 до 1944 година. В: SocioBrains, Scientific online journal, Issue 34, 32–39.

Борисов, А. 1981. Задължения на родителите към децата след прекратяване на брака. В: Обществено възпитание, кн. 1, 7–11.

Бусаров, И. 1986. Сборник нормативни актове за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. София: Наука и изкуство.

Варненски общински вестник. 1924. Пакостни деца. бр. 126, 3–4.

Генчева, Д., Н. Грънчарова. 2003. Лоши момичета или живот в интернат. Документални разкази за историята и живота в едно трудово-възпитателно училище. Перник: Дворец на Културата.

Горанов, И., Ю. Бояджиева. 1973. Близкото обкръжение и противообществените прояви на учениците. София: МВР-ДНМ.

Гранитски, Й. 1977. Невидимите нишки, които свързват хората. В: Обществено възпитание, кн. 3, 42–47.

Григоров, И. 1972. Противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. София: НИКК.

Диковски, Г. 1943. Училищният ред и дисциплина – условие за творчески прояви. В: Педагогическа практика, кн. 3, 4 и 5, 48–53.

Иванова, Е. 1977. Някои особености на личността на непълнолетния правонарушител. В: Обществено възпитание, кн. 3, 28–35.

Канушев, М. 2009. Постоянен надзор и инфранаказателност: българското наказателно право през периода 1957–1969 година. В: Социологически проблеми, кн. 3–4. 174–199.

Канушев, М. 2010. Наказателна профилактика и мерки за сигурност: българското наказателно право през периода 1970–1989 г. В: Социологически проблеми, извънреден брой, 159–191.

Манова, Ц. Паметта за трудово-възпитателното училище във Враня стена. В: Българска етнология, кн. 3, 438–462.

Петков, П. 1977. Корените на злото. В: Обществено възпитание, кн. 3, 48–51.

Попова, К. 2020. Борбата с детската престъпност в първите десетилетия на ХХ век. [https:// БОРБАТА С ДЕТСКАТА ПРЕСТЪПНОСТ В ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА ХХ ВЕК - БЪЛГАРИЯ - ДНЕВНИК \(dnevnik.bg\)](https:// БОРБАТА С ДЕТСКАТА ПРЕСТЪПНОСТ В ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА ХХ ВЕК - БЪЛГАРИЯ - ДНЕВНИК (dnevnik.bg) (последно посетен – 14.10.2023 г.)) (последно посетен – 14.10.2023 г.).

Противообществените прояви на маловръстните и тяхното предотвратяване и намаляване. 1973. София: Отечествен фронт.

Радков, Ив. 1921а. Към обнова, чрез принципа на труда. В: Педагогическа практика, кн. 6–7, 345–358.

Радков, Ив. 1921б. Към обнова, чрез принципа на труда. В: Педагогическа практика, кн. 8, 473–481.

Русев, К. 1976. Ценностна ориентация на непълнолетните и превъзпитанието им. В: Обществено възпитание, кн. 3, 16–24.

Русинова, Д. 1981. Противообществените прояви на основените деца. В: Обществено възпитание, кн. 1, 34–37.

Спасовски, Х. 1922. Дружеството за борба с детската престъпност. В: Педагогическа практика, кн. 4, 202–204.

Узунов, А. 1993. Живот без междучасия. Записки на един педагог. Част първа: Записки на един педагог. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Узунов, А. 1994. Живот без междучасия. Записки на един педагог. Част 2: Самораслеци деца наши. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Хинова, Т. 1971. Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните. София: БАН.

Цонков, Г. 1981. Култура на поведение. За средношколската младеж. София: „Народна младеж“, изд. на ЦК на ДКМС.

Шишков, Ат. 1977. Относно някои поведенчески отклонения на маловръстните. В: Обществено възпитание, кн. 3, 22–27.

Hanimoglu, E. 2018. Deviant Behavior in School Setting. In: Journal of Education and Training Studies, Vol. 6, 133–141.

Kassabova, A. 2017. Visualizations of “Hooligans“. A Bulgarian Film of the 1960s. In: Demski, D, A. Kassabova, I. Kristóf, K. Baraniecka-Olszewska (Eds.) The Multi-Mediatized Other. The Construction of Reality in East-Central Europe. Budapest: Éditions L'Harmattan, 424–449.

Архивни източници

ЦДА, Ф. 136, оп. 32, а.е. 18, л. 6, 8, 10, 11, 62, 63, 64, 65.

ЦДА, Ф. 136, оп. 68, а.е. 168, л. 1, 2.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 1, л. 1, 2, 8.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 2, л. 12, 52, 152.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 3, л. 7, 40, 50, 51, 70, 95, 97, 194, 196, 198.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 4, л. 36.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 5, л. 6, 16, 24.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 6, л. 11, 12.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 10, л. 7, 8.

ЦДА, Ф. 1283, оп. 1, а.е. 53, л. 12.

ДА–Перник, Ф. 100К, оп. 1, а.е. 4, л. 5, 6.

ДА–Перник, Ф. 741, оп. 1, а.е. 4, л. 9.

д-р Радина Илиева

Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей

при Българската академия на науките

София 1000, ул. Московска № 6А

е-поща: radina_radenkova@abv.bg

Radina Ilieva, PhD

Institute of Ethnology and Folklore Studies
with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences

1000 Sofia, Moskovska Str. 6A

Bulgaria

e-mail: radina_radenkova@abv.bg

Пространство, обекти и колективи в игрите на децата в софийския квартал „Лозенец“

Надежда Иванова

Space, objects and collectives in childrens' play in in Sofia's quarter "Lozenets"

Nadezhda Ivanova

Anotation: *In this article I observe the methods which children from the "Lozenets" quarter in Sofia use subconsciously while playing for the integration of the spaces and sites of the city in the second half of the 20th century. Children naturally use their plays as a form of communication which helps them form collectives. They could be established upon a kind of common belonging or activity – a common neighbourhood, shared school and class and it also could be a collective of friends. There are some key factors when perceiving another person: where does one live, what is ones background, where does one study, what interests does one have. The article is an attempt to understand how these factors impact the creation of collectives in my respondents childhood memories and have those collectives and friendships survived in time. And how the neighbourhood spaces and places have been used in their games and what impact did they have in their relationships.*

Keywords: *Sofia, Lozenets, neighbourhood, children, play*

ВСИЧКИ НИЕ ЖИВЕЕМ в дадено пространство и във взаимодействие със средата, която ни обкръжава. Тя е съставена от хора, улици, сгради, обществени пространства, животни, растения и др. При изследването на детството е необходи-

мо да се разгледат различните елементи, формиращи пространството, обитавано от деца, обекти в него и хора, с които те контактуват. Важно е да се добие и представа, доколкото е възможно, как респондентите са възприемали тази среда като деца и дали и как се е променило усещането за същата с излизането от детската възраст. В случая на настоящата статия става въпрос за градска среда – софийският квартал „Лозенец“. Ето защо ще разгледам историята на квартала и състоянието му във времето, когато респондентите ми са били деца. Така ще имаме възможност да придобием относително добра картина за това как децата са интегрирали игрите си в пространството на квартала, как са използвали обектите и местата наоколо за игра и как средата, в която се е осъществявала тя, е оказала влияние върху комуникацията между децата и формирането на колективи и приятелства.

В текста правя разграничение между детски колективи, формирани под влиянието на фактори като институции (детска градина и/или училище), съседски и приятелски колектив. Използвам термини като „приятелство“ и „приятелски колектив“ в смисъл на доброволно формиран колектив от деца, които в контакта помежду си, без намеса на възрастни, са установили общи интереси, желания и са изпитали взаимно привличане и съвместимост. Освен тези наглед абстрактни фактори, приятелството се конструира и от други такива (подобно на индивидуалната идентичност), които могат да включват и участието в някой от горепосочените колективи (Blatter 2013; Jamieson 1998; Kurth 1970; Corsaro 2018; Assan 2023). Кварталът се явява един от елементите, които стоят в основата на приятелствата в детска възраст, тъй като децата се запознават в пространството за ежедневна игра – площадките близо до жилището им, в парка (който обикновено е в или близо до мястото, където живеят), в близката детска градина, в училището, където учат (което за начална степен е в района по местоживеене). Животът в съседство дава възможност за ежедневни срещи, чести игри и опознаване, съответно и създаване на приятелства.

Изборът на темата на изследването, представено в настоящата статия, бе подтикнат от вече натрупан опит с етнографски изследвания в кв. „Лозенец“, както и от възможността ми за личен принос към изследването – освен като етнограф и автор, а и защото съм прекарала там своето детство (през последното десетилетие на XX – първото на XXI век). За събирането на нужната информация са използвани методите на пулоструктурирано интервю, качествен анализ и рефлексия върху лични преживявания в процеса на писане и при анализа на теренния материал. Теренното изследване беше проведено на няколко етапа през 2018, 2019 и 2023 г. Бяха интервюирани 25 респондента, прекарвали изцяло или частично детството си, във възрастта 3-12 години в квартала. Те са родени през 50-те, 60-те, 80-те и 90-те години на XX век. Някои от родените в по-ранните десетилетия са родители на някои от събеседниците ми от по-скорошните десетилетия. Също така съм интервюирала и родителите на някои от представителите от поколението на 50-те и 60-те години. Така успях да добия представа за живота в квартала и неговото развитие от ранните години на неговото формиране до днес и да се докосна до семейни истории от три поколения.

Териториалният обхват на проведеното изследване е в Горен Лозенец, от двете страни на бул. „Черни връх“. Някои от интервюираните и сега живеят там, други са се преместили по семейни и/или по икономически причини. Времето измерение на събраните интервюта обхваща периода от 1960 г. до 2004 г. Горната граница на разглеждания период определя навлизането в юношеската възраст на най-младите ми събеседници, родени през 1991 г., а началото му се бележи от най-ранните спомени за детството на най-възрастните от интервюираните по темата, които са прекарвали детството си в квартала, обект на настоящото изследване.

Формиране и развитие на „Лозенец“

В старите пътеписи местността на баира между Перловската река и днешният бул. „Джеймс Баучер“ се нарича „Корубаглар“ (сухи/горски/стари изоставени лозя) (Сираков 1982: 10). На това място има обекти, наследство от времето на Османската империя, като турска наблюдателна кула в местността „Табието“ и старата стена, популярна като „Римската“, която и днес стои сред едноименния пазар. През XVII в. пътешественикът Евлия Челеби дава следното описание на този район: „Местността Корубаглар, която се намира между Витоша и София, е една от най-прочутите местности в турските, арабските и персийските земи. Това място е едно бранище за разходка, в което има разни видове дървета, между които няма нито едно сухо; всички дървета тук са зелени и красиви. Ако пролетно време човек влезе в тези лозя, мозъкът му се упоява от чудесните миризми на разновидните им цветя. Най-много преобладава цветът на вишните, който покрива земята със своите цветни листенца...“ (Казасов 1959: 44).

Близостта до София, ландшафтът и живописата на Корубаглар започват да привличат гражданите на новата столица на България. Много хора откриват в хълма, с гледка към Софийското поле и градините в него, подходящо място за разходка и отмора (Иванова 2019: 134). „... На запад от тоя парк се простираха вишневите градини на Долни и Горни Лозенец, сред зеленината на които се гущеха бедни къщички, а на запад се очертаваха две тъмни петна – „Военният арсенал“ и градината-бирария „Балкански“, разположени от двете страни на Драгалевския път...“ (Казасов 1959:43). Постепенно започват да изникват къщи, първоначално в долната част на местността, а по-късно и в горната. Така „Лозенец“ се формира като квартал на София, той е част от процеса на разширяване на столичния град в началото на XX век.

По стари спомени на драгалевчани местността, където днес е „Лозенец“, започва от Перловската река (Сираков 1982: 3). Географски тя е разделена на „Долен“ и „Горен Ло-

зенец“, съответно – от Перловската река до ул. „Свети Наум“ е „Долен Лозенец“, а нагоре (в посока кв. „Драгалевци“) е разположен „Горен Лозенец“¹. Това разделение на квартала се е получило при неговото формиране, като факторите за него са различните етапи на хронологично заселване, особеността на терена („Долен Лозенец“ се намира в подножието на баира, на който е разположен „Горен Лозенец“), както и разликите в начина на живот, занятие и типа жилища, които се появяват в двата дяла на квартала (Иванова 2019: 134–137)². Това деление няма административен характер (както например, има големи жилищни комплекси, разделени административно на много подрайони), а е част от градската култура. По същия пример и южната граница на квартала е по-трудно определима, отколкото северната. Ако северната граница е обособена от Перловската река, то на юг няма такава „естествена“ граница. Днес административно границите на кварталите са ясно определени, но в съзнанието и паметта на жителите на района това не е толкова ясно. Интервюираните за изследването причисляват територията на днешния кв. „Хладилника“ към „Лозенец“. Границата на „нашия“ квартал, според разказите на респондентите, се намира някъде в района на ул. „Сребърна“ и днешния мол „Парадайс център“, а там, където сега е кв. „Кръстова вада“, е описвано като крайградско място с храсти, потоци и блата.

1 Горната част се разполага от двете страни на бул. „Черни връх“, южно от бул. „Арсеналски“ (и ул. „Свети Наум“). В края на XIX – началото на XX век земи в „Горни Лозенец“ са част от землището на село Драгалевци, като повечето земи, които по-рано са собственост на турци, са изкупени от селяните от витошкото село – в: „50 години читалище „Пенчо Славейков“ 1921–1971“, изд. на 5.05.1972 г., София, стр. 1–8 (Иванова 2019: 135).

2 Докато „Долен Лозенец“ се формира повече като типична градска част с по-малки дворове с градски къщи или кооперации в тях, горната част на квартала първоначално се формира като краен район с къщи с по-големи дворове и стопанства (с овощни градини и животни). Ранните заселници там купуват обширни площи земя и създават стопанства. Отглеждат се добитък и овощни дървета, а занаятчиите отварят свои дюкяни, пекарни и др. Къщите в горната част на „Лозенец“ са по-големи, а стопанствата функционират както да задоволяват нуждите на големите семейства, така и за търговски цели (Иванова 2019: 139).

В годините на развитие на квартала се получава така, че в долната му част се запазва повече обликът от преди периода на социализма, а горната има по-динамично развитие и търпи генерални промени именно след 1944 г. И двата дяла на „Лозенец“ търпят бурно развитие след Втората световна война. Има сгради и други обекти, които са от двата периода, а също така и от годините след 1989 г., когато обликът на квартала продължава да се развива. Преди 1944 г. развитието му става с активно обществено участие, като пример за това е създаденото Благоустройствено дружество към Лозенската популярна банка с културен отдел към него. Целта на лозенската гражданска кооперация е да подпомага с кредити и строителни материали жителите на района при построяване на техните жилища и да спомага за решаването на общите благоустройствени и битови въпроси, особено водоснабдяването, електрификацията, изграждането на улиците, решаването на транспорта и комуникациите със София, организирането на здравеопазването и др. (Сираков 1982: 44). С помощта на гражданска инициатива се прокарва електричество в „Горен Лозенец“ през 1927 г., създава се амбулатория, читалище и учебна стая (Сираков 1982: 50).

Докато в Долен Лозенец първите обществени сгради с образователни функции се появяват до 1930 г.³, в Горен Лозенец това става след нея⁴. Бурни промени настъпват в квартала след Втората световна война (1939–1945) и особено през 50-те, 60-те и 70-те години. Променя се неговият облик, особено в „Горен Лозенец“. Много къщи са съборени, изчезват стопанствата. Старите кръчми, фурни и дюкяни са заменени от нови по-големи обществени и търговски сгради, построяват се детски градини и нови по-големи училища, а също

3 120 ОУ „Георги С. Раковски“, чиято сграда е построена през 1911 г.; Читалище „Георги Раковски – 1927“ – от 1927 г.

4 Читалище „Пенчо Славейков“ – построено през 1932 г. То е построено от инициативен комитет, средствата са от дарения и заем от Лозенската популярна банка, като Зоя Стефанова и Йордан Георгиев ипотекират жилищата си. (Иванова 2019: 137–138). През 1934 г. на „Кръста“ е построена сградата на 20 прогимназия „Пенчо Славейков“ (Сираков 1982: 52), след като в продължение на няколко години се помещава в частна къща.

така и високи административни сгради като сградата на Енергопроект на „Кръста“ и Елпром при „Кошарите“ и т.н. През 1961 г. по бул. „Черни връх“ започва да се движи трамвай и горната част на квартала се свързва напълно с центъра на града⁵. В същото време, като контраст, ул. „Козяк“ (днес с натоварено движение) остава в периферията като черен път до края на 60-те години („Помня дядо ни Тошо как ни водеше по „Козяк“, селски път, и ни даваше от шепа да пием вода от някаква чешма или извор“⁶). Тези промени са свързани и с изменения в демографския облик на „Лозенец“. Населението се увеличава прогресивно с идването на много нови заселници от цялата страна. Променя се начинът на живот и поминъкът на жителите на квартала. „Горен Лозенец“ постепенно губи своя крайградски облик. Кварталът не се развива като работнически квартал на работниците в промишлеността. Тук се заселват чиновници, инженери, учители, архитекти, военни, политици, научни работници, спортисти и артисти. Наследниците на старите занаятчии, търговци и земеделци също стават част от новата среда и се развиват в сходни професионални направления⁷ (Иванова 2019).

В периода на изграждане на новия облик на квартала едновременно съществуват старите къщи и новите многоетажни блокове. Децата от тях играят заедно, споделят кварталното пространство, ходят заедно на училище. През 60-те години се появяват първите жилищни блокове, за строителството на които са срутени стари сгради. Между тях все още стоят оцелели къщи и стопански постройки. Пример за такова „съвместно съществуване“ са блоковете на ул. „Елин връх“ и къщите между тях, които все още са съществували през 60-те – началото на 70-те години. Някои от тях са били

5 С. Г., р. 1932 г. в гр. Перник, заселва се в кв. „Лозенец“ през 1964 г. Мъжът ѝ Н. Г. е конструктор на ходовата част на трамвай „Космонавт“. Интервю от м. май 2019 г.

6 М. Г., р. 1961 г. в София, живее в кв. „Лозенец“ от 1964 г. Интервю от м. септември 2023 г.

7 Л. Х., р. 1960 г. от семейство на едни от първите заселници в „Горен Лозенец“. Интервю от м. май 2019 г.

превърнати в обществени (като тази между бл. 65 и бл. 66 на ул. „Елин връх“, която била използвана за магазин⁸). Зад блок 66, на мястото на днешната детска градина (ДГ № 193 „Славейче“) имало все още съществуваща къща със стопанство с животни и конюшня. За нея респондентите⁹ споделят, че като деца са се плашили от цвиленето на конете. Също те споделят, че са имали приятелка в една от старите къщи (на ул. „Капитан Тодор Ночев“). С момичето от къщата били съученички в близкото 21-во училище и играели в свободното време – „Веднъж откраднахме цветята от блока, за да ги посадим в градината на Е. После бабичките си познали цветята, тя каза, че ние сме участвали, и дойдоха ядосани да се оплакват на нашите какви сме хулиганки“. Възприемането на околната среда със звуците от конете и пречупването на непознатото през детското въображение и играта („крадене“ на цветя) с приятелката от старата къща са истории, които моите респондентки са преживели в различен етап от своето детство. Двете сестри изпитват страх от цвиленето на коне, когато са на около 3 години (1964 – 1965 г.), току-що са се заселили на това място и още не са опознали околната среда. Приятелството и игрите с тяхната съученичка Е. са в период, когато вече са в начално училище. Запознали са се в него и са пренесли игрите в извънучебно време и извън пределите на школото. Тяхната приятелка, живеейки в къща, притежава „собствена територия“, с каквато децата от блока не разполагат – двoryт на къщата е ограден, дава усещане за защитеност от недоброжелатели. Но му липсват цветя, а лелите и бабите от съседния блок имат саксии из входа (общо пространство) – идеалното приключение. А събеседничките ми, които винаги са живели в апартамент, имат досег с живота в къща с двор. Къщата на Е. по-късно също е съборена, а живеещото в нея семейство е обезщетено с апартамент в блока, който е построен на нейно място.

Макар повечето къщи да са останали в историята, и днес все още има останали – някои запазили стария си облик или с малки промени, други – надстроени и преустроени. Ос-

8 М. И., р. 1961 г., живяла в от 1964 г. в бл. 66. Интервю от м. август 2023 г.

9 М. И. и М. Г., р. 1961 г. сестри. Интервю от м. август 2023 г.

вен пръснатите на отделни места „оцелели“ къщи има и един квадрант, известен в близките части на квартала като „Партизанските къщи“. Те са обособени като жилищна група от къщи и допреди броени години сред парцелите, на които са разположени, нямаше многофамилни жилищни сгради (с изключение на една на ул. „Козяк“). По време на теренното изследване установих, че споменатото име, под което смятах, че са популярни, изглежда се използва само от живущите в непосредствена близост с тях. Тези от интервюираните, които живеят по-далече (от другата страна на бул. „Черни връх“) знаят за съществуването на група от къщи на това място, но никога не са чували да бъдат наричани „Партизански“. В същото време всички от околните блокове, с които съм разговаряла, знаят и използват това име. Според събеседниците ми от тази част на квартала то произлиза от това, че парцелите там са дадени на партизани за заслуги. От друга страна, респонденти, които живеят в една от „Партизанските къщи“ казват, че нейното строителство е започнало през 1941 г. В съседство с къщите са три блока от 60-те години (споменати по-горе като строени през 1964 г.), които имат пространства с детски площадки между тях. От другата страна на блоковете се намира 21-во Средно училище, в съседство с тях е и детската градина (ДГ № 193 „Славейче“), от две страни групата от къщи граничи с „горичката“ (горско парково пространство между бул. „Черни връх“ и ул. „Козяк“), а от другата страна на „Козяк“ е Южният парк (до началото на ХХІ век, когато в горната част на парка се появява Американското посолство и се формира новата жилищна група „Южен парк“). Тази градска среда, съставена от жилищни сгради, образователни институции и пространства, предназначени за игра и други дейности на открито, е предпоставка за разнообразни детски игри и комуникация между децата от блоковете и от къщите. Децата от къщите напускат дворовете, привлечени от катерушките и пространството между блоковете и просторния училищен двор. Тези, които живеят в блоковете пък, проявяват интерес към затворените дворове, както видяхме от историята с „откраднатите“ цветя по-го-

ре. В историите на респондентите¹⁰ от 60-те до 90-те години и първите години на ХХІ век изникват истории за влизане в дворовете на „Партизанските къщи“ без разрешението и знанието на техните собственици. Децата, привлечени от своето любопитство и наличието на плодни дръвчета, влизат в дворовете, за да „крадат“ плодове – череша, круши, ябълки. Често живеещите в съответната къща ги „хващат“ – в някои случаи с доза хумор, в други им се карат и ги гонят. Темата за „кражбите“ отново изниква. Защо децата са толкова привлечени от идеята да вземат нещо чуждо? Край блоковете също има плодни дръвчета (по които също се катерят и обират), но набраните от чуждия двор (с взлом) плодове са толкова по-сладки. По-нататък в текста този феномен ще се появи отново. Тази игра (с „кражба“) в контекста на кварталното пространство разглеждам като опит на децата да приобщат и къщите с техните дворове към пространството, в което живеят и играят – както тези на другарчетата, които живеят в къща, така и тези, в които няма деца.

Пространствата между повечето блокове, построени до 80-те години, са оформени с детски площадки с катерушки (пързалки, люлки и други), зеленина и места за почивка (пейки, беседки). Събеседниците, които са се заселили тук през 60-те години, си спомнят квартала като място, наподобяващо село: „От Бъкстон дойдохме на село. Зад блока имаше конюшни, отпред между двата блока пасяха овце и кози, а на мястото на училището (21 СУ – бел. авт.) беше пасище.“^{11 12} М.И. пък си спомня, че е имало три люлки пред същия блок,

10 М. И. и М. Г., р. 1961 г. сестри. Живеят в бл. 66 от 1964 г. Интервю от м. май 2019 г.

К. С., р. 1961 г. живее в бл. 66 от 1964 г. Интервю от м. май 2019 г.

Й. Ч., р. 1990 г. живее от раждането си в блок до 21 СУ. Интервю от м. март 2019 г.

Н. С., р. 1990 г. живее от раждането си в блок на ул. „Елин връх“. Интервю от м. април 2019 г.

А. Д., р. 1990 г. живее от раждането си в блок на ул. „Елин връх“. Интервю от м. април 2019 г.

11 На мястото, където се намира 21 СУ, преди построяването му е било стопанството на Кръстю Андреев, който е отглеждал крави. (Иванова, 2019).

12 М. Г., р. 1961 г. в София, живее в кв. „Лозенец“ от 1964 г. Интервю от м. септември 2023 г.

но не помни кога са асфалтирали и оформили междублоковото пространство. Сестра ѝ (М.Г.) смята, че това е станало, когато са построили училището. Тогава са асфалтирали и улиците: „Всичко беше кал и поляни. Само „Димитър Стоянов“ (сега ул. „Елин връх“ – бел. авт.) беше с павета, сигурно заради партизанските къщи“. Вероятно поради това, че междублоковите пространства все още не са облагородени по това време, респондентите ми разказват, че не са се задържали много там и са предпочитали да играят на други, по-далечни места – в Ловния парк (там, където сега е болница „Токуда“ и бившият „София ленд“), в района на гара „Пионер“, в „Хладилника“, в планината Витоша, на територията на днешното посолство на Съединените американски щати (САЩ) и ж.г. „Южен парк“, както и на сегашния Южен парк. По-младото поколение лозенчани от същата част на квартала, с които разговарях, имат спомени за местата на своите игри, които контрастират с описаните. Родените през 80-те и 90-те години са прекарвали много повече време около блоковете и в училищния двор (на 21 СУ). Наличието на пространство, което е предназначено за ползване преди всичко от децата, ги привлича и задържа. Респондентите споделят за игри до тъмно на жмичка, гоненица, „Стражари и апаши“, „Капитане, капитане“, „Садже“, „Кър“, „Държави“, каране на колело и ролери и др. Всичко това се разиграва между блоковете, на някоя тиха уличка (обикновено изпълняваща ролята на паркинг) и в училищния двор (за тези, които живеят до него). Интересно е, че този факт не изглежда да предоставя на родителите повече спокойствие и да ги освобождава от задължението да стоят навън с подрастващите. Напротив – малчуганите от 60-те години играят навън без родителски надзор от много по-ранна възраст, отколкото тези в следващите десетилетия. Най-ранната документирана възраст за игри навън без присъствието на възрастни е 3 години, докато сред децата на 80-те и 90-те най-ранната възраст за самостоятелно излизане е 5–6 г. Дори когато вече започват да стоят сами навън, децата от последните десетилетия на века са проверявани често от родителите си дали са близо до дома

със свирене (с уста) или викане по име. „По-старите“ лозенчанчета (израснали през 60-те и 70-те години) са разполагали с часове за дълги разходки далече от блока от много ранна възраст. В повечето случаи тези (някогашни) деца са родители на по-младите ми събеседници. Каква е причината хората, които са израснали в модел с не особено силен родителски контрол, да упражняват повече такъв, въпреки подобрената инфраструктура? В по-задълбочен анализ на интервютата откривам, че в повечето случаи този от родителите, който проявява по-голям интерес към местонахождението на детето, не е прекарал детството си в квартала (тук става дума за деца, родени през 80-те и 90-те години, чиито родители са родени 50-те и 60-те г.). Това, бих предположила, се дължи на факта, че тези, които цял живот са на това място, познават средата по-добре и са свикнали с нея, съответно имат по-малко притеснения. В засиления контрол има и момент, в който родителите на по-младото поколение смятат, че е по-добре да имат повече представа за дейностите на децата си, знаейки те самите в своето детство какви лудории са правели¹³. Последното десетилетие на ХХ век се характеризира с увеличено разпространение на наркотици, с ръст на броя на хората, употребяващи такива, слухове за отвлечения на деца (особено покрай войните в Югославия), стрелби между престъпни групи и т.н. „Дилърите живееха в нашия вход и пушеха между първия и втория етаж, понеже имаше пейка. Аз май бях свикнала с гледката“.¹⁴

Южен парк

Южният парк е любимо място на хората от квартала и често изниква в разказите на всички интервюирани. Всички деца от „Лозенец“ са го посещавали и го посещават. Той е разположен между районите „Лозенец“ и „Триадица“, между ул.

13 Изказано мнение то М. И.

14 Й. Ч., р. 1990 г. живее от раждането си в блок до 21 СУ. Интервю от м. март 2019 г.

„Козяк“, бул. „Арсеналски“, ул. „Бяла черква“, бул. „Петко Ю. Тодоров“ и ул. „Хенрих Ибсен“ и (в момента) заема площ от 1,48 кв. км¹⁵. В него има пространства с поляни, гори, площадки с катерушки и други съоръжения за детска игра, през него минава Перловската река (и освен нея има поточе-та и езера), а ландшафтът е разнообразен и има както равни части, така и изкачвания с голяма денивелация. Така той представлява леснодостъпно (поради близостта си с квартала) и силно привлекателно място за децата през цялата година. През топлите месеци е чудесен за разходки, каране на колело, приключения из горите, а през зимата стръмните части се превръщат в големи писти за спускане с шейни и други средства. Преди да се превърне в това, което познаваме днес, Южният парк е бил без асфалтирани алеи. Или по-точно, в началото на формирането на жилищния район наоколо там не е имало парк. Почвата на Лозенския хълм е богата на глина и по тази причина в неговото подножие, там където по-късно се образува паркът, има тухларна фабрика (Тухларна фабрика „Златен лъв“), а на брега на Перловската река близо до бул. „Арсеналски“ се намира гара „Перловец“ (Иванова 2019). Този индустриален облик на тази част от града съществува докъм 70-те години на XX век. Още преди унищожаването на фабриката и оформянето на парковото пространство, децата от „Лозенец“ го усвояват като място за игра. Алеята, известна като „Монцата“ (спускането от посолството на САЩ надолу към парка), е кална пътека, която при мокро време става хлъзгава и лепкава. „Катерехме се нагоре и се пързалихме в някаква лепкава глина. Докато се качим, обувките ни бяха кютуци като танкове. И като се прибираме, леля Малинка ни вижда от прозореца чак до боклука до вашия блок (съседния блок)... Представи си как сме изглеждали, за да ни види от толкова далече... и ни вика: „Елате тука!“ и ние се качваме и тя ни чака на вратата и ни вика „Вижте се на какво приличате!“... и после се при-

15 <http://www.regag.eu/info?id=1&spr=2> – Министерство на регионалното развитие и благоустройството. Защитени територии и зелени площи. 2016 г. Посетен на 10.09.2023 г.

бираме, както сме целите в кал, и гледам в коридора ни чакат чисто нови обувки. Тате ни точно се беше върнал от Германия и ни донесъл обувки!“¹⁶ Освен, че обрисова картината на Южния парк, преди да стане на паркът, който днес познаваме, от този разказ виждаме как децата използват околната среда в игрите си, без значение доколко удобна и облагородена е тя. Освен това забелязваме състоянието и функцията на общността в квартала и наличието на чувство за ангажираност на възрастните с възпитанието на децата, дори когато те са комшийски.

Склоновете на парка са част от спомените и на други респонденти. До края на XX век районът около днешното посолство на САЩ е част от парка (днес от тази част е останала съвсем малък дял) с алеи, площадки с катерушки и озеленяване. На мястото на посолството има казарма, а непосредствено до ул. „Козяк“ – зеленчукови градини. На границата на двата века постепенно започва строителство върху площта на парка. Това, съдейки по събраните спомени, отнема част от средата за свободна игра на децата, но те се адаптират към динамиката на кварталната среда и включват строжите в заниманията си. Както тези, изникнали в парка, така и в другите части на квартала: „Вече съм бил 5 клас, когато П. и С. дойдоха в нашия клас... Тогава си бяхме направили къщичка с (три момчета) и понеже тогава парите ни бяха по 50 стотинки – левче и нямахме пари за материали и ходихме да крадем материали от един строеж, който беше близо до Парадайс център (сега)... Говоря ти за 2003-та – 2004-та някъде... Охраната на блока беше постоянно пиян и ние тогава влизахме и си крадахме едни летви. И в продължение на няколко дни ние (четирите момчета) изнасяхме строителни материали от тоя строеж. Единственото, което си бяхме купили, бяха пирони, с които да заковаваме тия летви. Обаче ние я бяхме планирали толкова голяма, че не можахме да я направим на дървото и я правихме на земята. А освен пирони си бяхме купили и прави ъгли. Обаче едната вечер (по-

16 М. Г., р. 1961 г. в София, живее в кв. „Лозенец“ от 1964 г. Интервю от м. септември 2023 г.

неже ние ходехме след училище), като отидохме... понеже ние там си бяхме Южния парк алеята... която е от (блокът на две от момчетата) надолу, където има едни жирафи (каменни – бел. авт.), вдясно имаше дърво и много храсти... ние там бяхме скрили къщичката, обаче някой я беше намерил и я беше строшил...¹⁷“. В играта си да строят къща момчетата усвояват пространството на парка и на строежите, които заемат сериозна част от градския пейзаж в този момент. Освен активното „участие“ на различни обекти от заобикалящата среда, трябва да се отбележи и факторът на тяхното приятелство. Започнало от опознаването в рамките на колектива (училище), идентифициране на местоживеенето (макар и в един квартал, момчетата живеят в различни части и познават различни обекти, както е в случая със строежа), намирането на общи интереси и прерастването на отношенията в приятелски. Това, разбира се, е предпоставка за още много общи преживявания, като започнем от продължението на съдбата на останалото от къщичката: „... и ние тогава решихме, че от останалия материал ще си направим лагерница и помня, че следващото нещо, което си бяхме купили, беше... от тия големите магазини като Бриколаж си купихме лагери... ние бяхме направили една дъска, под дъската бяхме сложили три летвички, отзад бяхме сложили три лагера, а на летвата отпред сложихме един болт и два лагера и като тръгнеш, с краката можеш да я управляваш наляво и надясно... и отделно, понеже мислим за безопасността си да не се блъснем някъде, бяхме сложили облегалка, пак такава дървена, от тия летви, дето бяхме купили ъглите... и като седне човек, бяхме купили летви, реално от облегалката диагонално до края на количката... представи си все едно ние бяхме под тия ленти (Като Формула 1?)... да, точно така беше и се спускахме по „Монцата“ с това... единствено можехме да спрем, като забием пети в асфалта и в продължение на 1-2 седмици ни се изгъркаха подметките на петите...“ Тази интересна история завършва с краха на лагерницата на

17 С., р. 1991 г. живее в кв. „Лозенец“ от 1997 г. Интервю от м. август 2023 г.

момчетата, след като едно от тях катастрофира с нея. „Монцата“ изниква и в разказите на други респонденти – истории за целодневно спускане с шейни, найлони и други („кой каквото има“) през зимата, прекъсвани само за по някой горещ шоколад от кафенето на другия край на парка; за заледената „Монца“ от паднал, преди да завали, леден дъжд и спускане по леда дори по тъмно; за спускане с колелетата с бясна скорост по стръмния склон и др. Покрай историите за тази алея изникват и такива за околностите – ходене и пързляне по заледените езера, разходки и игри в горната част на парка (по-голямата част от която днес не съществува – на нейно място е построена ж. г. „Южен парк“) – на катерушките на няколкото площадки, които били там, катерене по плодните дръвчета (за бране на зелени джанки), събиране на цветя и криене в руините на старата римска църква. Част от руините на последната и сега могат да бъдат видени в „оцеялата“ част от този дял на парка (зад посолството на САЩ) и в задния двор на един от блоковете, като част от руините са вградени във фасадата му.

През 60-те години сестрите, които цитирам и по-горе в текста, наричат този все още неоформен като парк район „село Траянково“. Защо „село“ и защо точно „Траянково“ не могат да кажат, но споменатото вече сравнение на тогавашния Лозенец със село вероятно има връзка с тази асоциация, направена от двете деца. По това време мястото наистина прилича на село – има няколко малки варосани къщи и зеленчукови градини. Както и споменатите останки на стария храм и „къщичките“ – входи на бункера, който се разполага под хълма. Сестрите и техните приятели мислели, че една куполовидна част от руините е бункерът. По-късно в училище откриват, че бункерът е друго съоръжение. По това време той функционира и няма как да се влезе свободно в него, но учениците го посещават по време на обучението по „Противоядрена отбрана“. Самият бункер съществува отпреди Студената война и ядрената заплаха – първоначално е построен през Втората световна война за нуждите на тухларната фабрика и близките къщи. В

периода на Студената война е доразвит в противоядрено убежище. След нейния край той е изоставен и занемарен, а входовете му дълго време остават необезопасени и лесни за достъп дори от деца. И в този случай детското любопитство и приключенски дух не оставят тази територия неопозната. Всички мои събеседници, израснали в „Горен Лозенец“ през 90-те години, са влизали в бункера на възраст между 9 и 12 години. Някои влизат съвсем в началото и не смеят по-навътре, други изминават по-голямо разстояние. Сами (без възрастни), обикновено в група по няколко деца. За да илюстрирам какво представлява преживяването да влезеш (като дете) на това място, ще използвам интервюто, където има най-много информация. Действието се развива около 2004 г., група шестокласници влизат в бункера: „... не знам защо първия ми път, като влизаме в бункера, бяхме с факли. Бяхме... някъде 6-7 човека. Ние тогава отидохме до една аптека, купихме едно бурканче чист спирт, купихме бинт и обиколихме Южния парк да намерим голям клон (влизали са само с факлите, без други средства за осветяване – бел. авт.). И сега – омотахме бинта на двата големи клона, поляхме обилно със спирт и запалихме... значи сме купили и запалка, щото тогава никой не пушеше... абе, общо взето, бюджетът ни беше около 5-6 лв. И палиме ние и влизаме. Първоначално всичко беше ОК. То, щото входът е един много широк, голям, обаче навътре няма въздух... не само това – навътре се и стеснява, то е като фуния и колкото по-навътре влизаме, толкова повече трябваше да вървим един зад друг и този с факлата трябваше да ходи най-отпред, обаче факлата нали дими и тия отзад се задушават. И накрая почнахме да кашляме, сълзят ни очите. А ние, да ти кажа честно, бяхме изминали доста, защото като влезнахме, ходихме около 20-25 метра, след това се правеше един остър 90-градусов завой наляво, след това се вървят още 10-15 метра, следва остър 90-градусов завой надясно и вече след тоя завой ние почнахме да кашляме, задушаваме се, сълзят ни очите, люти ни, въобще много неприятно и тогава ние – вкупом бегом и то без много светлина... И навън ние такива целите в сажди и си казахме

„ние следващия път ще влезем с фенери.“ По същото време в училището били монтирани аварийни лампи по стълбищата и децата видели в тях точно това, от което се нуждаят. Макар и в щета на училището действията са проява на находчивост, знания и умения: „Ние ги свалихме... И ние заредихме лампите и един ден влязохме много навътре. А ние си купихме и фенер от ония, най-големите с най-големите батерии. Този път, понеже никой не знаеше, че сме свалили тия лампи, влезнахме само ние четиримата в бункера. Ние тогава влязохме много навътре, обаче тогава ние влязохме много навътре, обаче лампите по едно време изгаснаха и останахме само с фенера. Обаче ние тогава видяхме много неща. Видяхме едни дебели железни големи врати, продължихме напред и видяхме системата, която е за пречистване на въздуха при атомна атака. И там имаше едни големи механизми, които, като се завъртят по часовниковата стрелка и (системата работеше тогава, между другото), започваше да се чува едно бучене, защото системата започваше да засмуква въздух отгоре (бяха едни големи комини и шахти, през които влизаше въздухът) и да го пречиства. Видяхме умрели плъхове, кашони и неща на разни бездомници, обесена котка и разни сатанински неща – едни кръгове като деветте кръга на ада... котката висеше точно над центъра на един кръг. Беше много влажно вътре, много хладно, ставаше някакво течение. Ние видяхме там къде има легла... ние тогава влезнахме наистина много навътре. Имаше... това няма да го забравя никога... една врата, леко открехната, колкото да се промуши човек... не знам защо някой погледна нагоре и видя, че над вратата е сложено едно пластмасово шише от тия 5-литровите, което е срязано наполовина и вътре беше пълно с пирони, гайки, какво ли още не. Според мен идеята е била някой като влезе, като бутне вратата, да му падне това на главата и да се откаже да влиза по-навътре. Вече по-навътре бяха тия сатанистките неща⁴¹⁸. Мястото е познато на широка-та общественост като част от много градски легенди. Говори се за тайни тунели, свързани с посолството на САЩ и намира-

18 Пак той.

щата се в съседство Правителствена болница, за цял подземен град на бездомници и др.¹⁹ Както е видно от разказа – действително в бункера към онзи период има живот. И част от него са децата от близкия квартал. Този цитат ще използвам като мост към последната „локация“, която ще разгледам, и там ще разбера каква е съдбата на откраднатите аварийни лампи.

Детски градини и училища

Детските градини в „Лозенец“ са седем. От тях пет се намират в „Горен Лозенец“: Детска градина № 193 „Славейче“; Детска градина № 192 „Лозичка“; Детска градина № 174 „Фют“; Детска градина № 166 „Веселушка“; Детска градина № 111 „Корабче“²⁰. Тези от интервюираните, които са посещавали детска градина в района, са били в Детска градина № 174 „Фют“ (функционира от 1963 г.), Детска градина № 111 „Корабче“ (отваря врати през 1964 г.) и в Детска градина № 193 „Славейче“ (от 1968 г.)^{21 22}. Другите две от изброените детски градини са построени през 1953 г. („Лозичка“) и 1964 г. („Веселушка“). Детската градина се явява първата институция, където детето попада в колектив. Там то за първи път има ежедневни контакти с едни и същи хора извън семейния кръг. Споделя с другите в групата играчки, спални и санитарни помещения, хранят се заедно. Формира се чувство за предпочитание към едни деца пред други и това е основата на формирането на приятелства (Kurth 1970).

19 https://blitz.bg/daydzhest/gradski-legendi-i-strashni-mitove-za-bunkera-pod-yuzhniya-park-v-sofiya-snimki_news723561.html – Градски легенди – страшни митове за бункера под Южния парк в София. Новинарска агенция „Блиц“. Пуб. 29.01.2020 г. Посетен на 20.08.2023 г.

20 <https://lozenets.sofia.bg/%d1%8f%d1%81%d0%bb%d0%b8-%d0%b8-%d0%b4%d0%b5%d1%82%d1%81%d0%ba%d0%b8-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b8/> – Списък с яслите и детските градини в Район „Лозенец“. 06.09.2023 г.

21 <http://www.dg174fiut.com/#about-us> – Сайт на ДГ № 174 „Фют“. 06.09.2023 г.

22 <https://www.dg193.com/about.php> – Сайт на ДГ № 193 „Славейче“. 06.09.2023 г.

Самото пространство на детската градина е привлекателно и за децата, които (вече) не я посещават. А наличието на ограда и трудната достъпност на двора прави мястото още по-привлекателно. Те прескачат загражденията *просто за тръпката*, когато вътре няма никого, за да не ги хванат. В случая с ДГ „Славейче“ има и друг привлекателен фактор – под един от ниските балкони се крият женски кучета, които имат малки. Децата, естествено, активно се включват в тяхното отглеждане²³. Играта с кучетата преминава в двора на съседното училище, което е другото пространство, което има важно място в живота на малките лозенчани.

В квартала има четири основни училища, две средни и няколко гимназии²⁴. Освен тях има помощно училище (6-то Помощно училище), духовна семинария (Софийска духовна семинария „Свети Йоан Рилски“ и създадени в по-ново време частни училища.²⁵ Събеседниците ми са учили (1 – 7 клас) в 21 СУ (през годините ЕСПУ и СОУ), 22 ОУ (известно като „Стъкленото“), 107 ОУ. Функцията, която има училището, освен строго институционалната образователна, е по-разнообразна от тази на детската градина. В периода след седмата година децата формират по-устойчиви социални отношения, игрите са по-детайлни и с ясно изразени правила и сюжети (Елкони, 1984). Училището е пространство за игра в междучасията, а дворът му е такъв и в свободното време за тези, които живеят наблизо. Съучениците, с които детето прекарва една голяма част от времето и с които има общи интереси и преживявания, са колектив, в който то трябва да се интегрира. В него то трябва да намери своята позиция и идентичност. Освен по-широките колективи (училище – випуск – клас) се формират и по-малки приятелски такива.

23 Историята с играта с кученцата е от средата на 90-те години, по спомени на С.С. Интервю от м. юли 2023 г.

24 Професионална гимназия по облекло „Княгиня Мария Луиза“; Национална природо-математическа гимназия; Национална финансово-стопанска гимназия; Професионална гимназия по архитектура, строителство и геодезия.

25 <https://lozenets.sofia.bg/%d1%83%d1%87%d0%b8%d0%bb%d0%b8%d1%89%d0%b0-2/> – Списък с учебните заведения в Район „Лозенец“. 06.09.2023 г.

Контактите с тях обикновено излизат извън учебното време и извън пределите на учебната сграда. В някои от случаите приятелите-съученици са съседи и се познават, отпреди да се озоват в едно училище/един клас. Или пък са били заедно в детската градина и вече като познати продължават да имат по-близки отношения и като ученици. В други случаи приятелствата се зараждат в класната стая и в коридорите между деца, които нямат други сближаващи ги фактори освен сходства в характерите, общи интереси и взаимно привличане. Последните се оказват ключови и за устойчивостта на един приятелски колектив и между съседи и стари познати, защото местоживеенето и общата образователна институция не са достатъчно устойчива причина за формирането на приятелство (Kurth 1970). Случаят на четиримата приятели, които строят къщи, колички и покоряват бункери, е един отличен пример за това как момчета, които се запознават в училище, заформят приятелство, което излиза далеч извън рамките на институцията и междублоковото пространство. И все пак те остават съученици до гимназията (когато остават приятели, без вече да са в едно училище). Приятелските подвизи навън през това време са преплетени с училищния живот: „Откраднахме ги на втория ден. Ние свалихме, мисля, шест лампи от стълбището, които обозначават къде е изходът. А те са такива лампи, които бяха с батерия, т.е. имаха вградено хем да са свързани с тока, хем имаха батерия, която се зарежда от тоя ток и като прекъсне лапата, продължава да свети още час-два... всяка лампа имаше малко ключе и като няма ток, можеше да се включва и изключва. В училище почнаха да се въртят някакви слухове кой го е направил, но ние се правихме на ни лук яли, ни лук мирисали, но всички подозираха, че сме ние. Дори майка ми ме пита. Ама това си беше чисто вандализъм... ние всеки ден в продължение на седмица излизахме от час под претекст, че отиваме до тоалетната (тогава още нямаше камери в училище и нямаше кой да ни види)... и в продължение на една седмица ги свалихме. И ги бяхме скрили първоначално някъде зад парното

(беше с дървена решетка) и като си тръгнахме, ги слагаме в раниците“²⁶.

Заклучение

Подобни са моделите, но с различни сюжети, на всички истории, които успях да запиша – освен игрите в междублоковите пространства и дворовете, децата опознават всички кътчета на заобикалящата ги градска среда, до които могат да достигнат. А тези, които са по-трудно достъпни и има елемент на нарушение на правилата и някакъв риск, са най-привлекателни. Влизане в бункер, качване на Витоша, замеряне (на игра) с „циганчетата“, които живеят от другата страна на ул. „Козяк“, качване на покрива на най-високия блок в района (тогава блок „Перун“), пускане с бясна скорост по „Мондата“, скачане от покривите на вагоните на гара „Пионер“, кражби на цветя, плодове и лампи и дори да си купиш тайно първата цигара от будката на спирката – историите с приключения са тези, които респондентите ми разказват с най-големи детайли и най-добър спомен. Те винаги са свързани с отношения между приятели и сякаш играят ролята на спойка в тях. В почти всички случаи респондентите са запазили приятелството си с тези, с които са били близки приятели в детските си години.

Даденият в статията пример с „Лозенец“ е опит за представяне на етнографски поглед върху ролята на квартала като общност, пространство и поле за игра и личностно формиране. Районът, разглеждан в статията, се формира като място с добра инфраструктура и добре развита комуникация, както с центъра на града, така и с Витоша и други части на столицата. Хората, които се заселват в него от самото начало, са представители на „средната“ класа, като това се запазва като тенденция до наши дни. Разбира се, населението не е икономически хомогенно и пример за разлика с общата тенденция

26 С., р. 1991 г. живее в кв. „Лозенец“ от 1997 г. Интервю от м. август 2023 г.

са бежанците от Македония през 20-те и 30-те години на ХХ век (Иванова 2019), както и малки групи роми. Тези характеристики на квартала дават възможност на израстващите в него едновременно да живеят сред хора със сходен стандарт на живот и да контактуват с „други“, с различно ежедневие. Това формира идентичността и умението за комуникация извън рамката на собствената общност.

От изключително значение за израстването е и отношението с по-старото поколение и това е ключовата роля на „комшиите“ или кварталния колектив (List, Momeni, Vlassopoulos, Zenou 2023). Възрастните проявяват чувство на отговорност и ангажираност в „общото“ отглеждане на децата – правенето на забележка на изцапаните деца и оплакването на родителите за откраднатите цветя са два примера за присъствието на отношение към съседските деца. Като контраст на тези две „неприятни“ (за децата) интеракции с възрастните могат да се разгледат спомените за съсед, който прави с подръчни материали къщичка, в която да играят и други, който винаги помага с помпане на гумите на колелетата. Освен описаните контакти между лозенчани на различна възраст, присъства и ежедневна комуникация, която неусетно изиграва съществена роля в детската социализация – ежедневните поздравии с „добър ден“ или „здравей“, краткият разговор за „как върви училището“, пазаруването от кварталното магазинче и гостуването у някой приятел и контактите с неговото семейство. Децата се включват в колективния живот и със свои игри като „Тимуровата команда“ на група момчета, които, вдъхновени от книгата „Тимур и неговата команда“ на Аркадий Гайдар, помагат на по-възрастните съседи с различни дейности от ежедневието (задача, често поставяна на пионерите, добила неформален характер); „природозащитна организация“, която полага грижи за опазването на растенията и животните в квартала, както и за развитието на зелените пространства чрез засаждане на цветя и поставяне на къщички за птици по дърветата²⁷. Има и

27 Й. Ч., р. 1990 г. живее от раждането си в блок до 21 СУ. Интервю от м. март 2019 г.

други случаи – на дискриминация, на насилие. И „добрите“, и „лошите“ модели децата възпроизвеждат в контактите помежду си по детски, на игра. Дори когато се държат крайно едни с други. Но го правят, възпроизвеждайки и повтаряйки модели, които са видели край себе си – в семейството, по телевизията, в квартала. Той е поле за игра и израстване на всички негови жители. Децата се учат да бъдат, опознавайки всяко негово кътче и обживявайки всички пространства, които могат да включат в своите игри. В този контекст изследването на ролята на квартала в детството се явява като равно по значимост с разглеждането на проблеми като семейството, образованието, държавната политика и детската игра.

Библиография

- Елкони, Д. 1984. Психология на играта. София: „Народна просвета“.
- Казасов, Д. 1959. Улици, хора, събития. София преди половин век. София: Издателство на ОФ.
- Колектив. 2012. Лозенец – зелената перла на София. София: изд. „Борина“.
- Сираков, С. 1982. Квартал „Лозенец“ и неговото читалище „Пенчо Славейков“. София: Издателствена ОФ.
- Corsaro, W. 2018. The sociology of childhood. Los Angeles: Sage.
- Jamieson, L. 1998. Intimacy: Personal relationships in modern societies. Cambridge: Polity Press.
- Иванова, Н. 2019. Преселниците от Македония в квартал „Лозенец“ и паметта за тях днес. – В: Инавова, Н., Ст. Кънев, М. Яниславова, Б. Първанов (съст.). София – Скопие: културни модели и миграции. София: Издателство „Ерове“, 131–157.
- Assan, T. T. 2023. Chosen and collective friendship: Negotiating contradictory social ideals and demands at an Israeli elementary school classroom. In: The Sociological Review. London: Sage, 1–18, <https://doi.org/10.1177/00380261231152730> (последно посещение – 10.10.2023 г.).

Blatterer, H. 2013. Friendship's freedom and gendered limits. In: European Journal of Social Theory. London: Sage, 435–456, <https://doi.org/10.1177/1368431013484000> (последно посещение 10.10.2023 г.).

Kurth S. B. 1970. Friendships and friendly relations. In: McCall, M. (Ed.), Friendship as a social institution. New York: Routledge, 136–170. (последно посещение 10.10.2023 г.).

List, J, Momeni, F, Vlassopoulos, M, Zenou, Y. 2023. The influence of neighbourhoods on early childhood development. In: EU vox, <https://cepr.org/voxeu/columns/influence-neighbourhoods-early-childhood-development> (последно посещение – 10.10.2023 г.).

Списък с яслите и детските градини в Район Лозенец. <https://lozenets.sofia.bg/%d1%8f%d1%81%d0%bb%d0%b8-%d0%b8-%d0%b4%d0%b5%d1%82%d1%81%d0%ba%d0%b8-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b8/> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Списък с учебните заведения в Район Лозенец. <https://lozenets.sofia.bg/%d1%83%d1%87%d0%b8%d0%bb%d0%b8%d1%89%d0%b0-2/> (последно посещение - 06.09.2023 г.).

Детска градина № 111 „Корабче“ <https://korabche.com/page.php?IDMenu=835&IDLang=1> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Детска градина № 166 „Веселушка“ <https://cdg166.com/home/info/acronym/about-us/> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Детска градина № 174 „Фют“. <http://www.dg174fiut.com/#about-us> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Детска градина № 192 „Лозичка“. <http://www.dg192.com/about-us.aspx> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Детска градина № 193 „Славейче“. <https://www.dg193.com/about.php> (последно посещение – 06.09.2023 г.).

Градски легенди – страшни митове за бункера под Южния парк в София. Новинарска агенция „Блиц“. 29.01.2020 г., https://blitz.bg/aydzhest/gradski-legendi-i-strashni-mitove-za-bunkera-pod-yuzhniya-park-v-sofiya-snimki_news723561.html (последно посещение – 20.08.2023 г.).

Министерство на регионалното развитие и благоустройството. Защитени територии и зелени площи. 2016 г., <http://www.regag.eu/info?id=1&spr=2> (последно посещение – 10.09.2023 г.).

Надежда Иванова

докторант

катедра „Етнология“

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

е-поща: nadetoivanova13@gmail.com

Nadezhda Ivanova

PhD Student

Department of Ethnology

Sofia University “Sv. Kliment Ohridski“

e-mail: nadetoivanova13@gmail.com

Трансформации на родителските практики в големия град: родителският кооператив като алтернативна форма за отглеждане на деца в гр. София¹

Роберта Колева

Transformations of parenting practices in urban areas: the parenting cooperative as an alternative form of raising children in the city of Sofia

Roberta Koleva

Abstract: *This article shares the findings of an anthropological study on parental cooperatives in Sofia, which have become increasingly prevalent in recent years against the background of the shortage of available spaces in state childcare facilities in the city, as well as the ongoing political, economic, and social changes in Bulgaria since 1989. The article aims to answer several questions: What are the dominant child-rearing practices and beliefs among parents in these cooperatives? To what extent are these cooperatives a response to the lack of available spaces in municipal childcare facilities, and how much do they reflect new alternative concepts for child-rearing? How are parents' perceptions of childhood and parenting evolving in urban areas?*

Keywords: *parent cooperative, alternative education, parenting, craft care, personalization*

¹ Текстът представя част от резултатите на изследване, проведено се в периода май–септември 2022 г. под научното ръководство на гл. ас. д-р Невена Димова като част от дипломната ми работа за придобиване на образователно-квалификационна степен „бакалавър“ със заглавие „Нови родителски практики в големия град: Родителският кооператив като алтернативна форма за отглеждане на деца (По примера на два кооператива в България“ (Колева 2022). Работата е защитена през ноември 2022 г. в департамент „Антропология“ на Нов български университет.

В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯ ПЕРИОД в България държавата губи ролята си на монополист, изграждащ дискурсите за „правилно“ детство (Petrova 2017). Настъпват промени както по отношение на политиките, дискурсите и практиките във връзка с предоставянето на публични услуги за детска грижа до 6-годишна възраст (Енева 2022), така и по отношение на идеите за статута на децата и възгледите на родителите за тяхното отглеждане (Димова 2019). С демократизирането на знанието и утвърждаването на дигиталната култура наборът от актьори, участващи в (пре)дефинирането на дискурсите за „правилно“ и „добро“ родителство се множи, като техните мнения промотират най-вече либерални идеи за ранно детско развитие, които конституират нови по-интензивни родителски стилове (Ненова 2018) и се разпространяват предимно сред градските семейства с доходи над средните (Димова 2019). Наред с това след 1989 г. с преразпределянето на отговорността за детската грижа между държавата и семейството (Енева 2022) мащабната криза с липсата на места в общинските учебни заведения в големите градове, започнала още по време на социализма, се задълбочава. През 1980 г. яслите и детските градини в цялата страна наброяват 6185, до 2000 г. – 3249, а през учебната 2021/22 година – 1817 (Инфостат 2021). Така за същата година само в столицата София близо 7400 деца не са приети в детска градина (Кузманова 2022). Именно в този напрегнат климат на продължително социално-икономическо, политическо и идеологическо пресструктуриране, криза и базова трансформация на дискурсите и политиките за отглеждането на деца, след 1989 г. в България (особено в София и другите големи градове) започват да придобиват все по-голяма популярност различни форми на алтернативно образование и детска грижа. Една от тях, сравнително неизследвана както в глобален, така и в национален контекст, е **моделът на родителския кооператив** – своеобразна общност от родители, които се обединяват с цел развиването и управяването на общо пространство за отглеждане на деца до 6-годишна възраст, защото не желаят или нямат възможност да посещават държавно детско заведение.

В настоящата статия ще представя антропологичен поглед върху родителските кооперативи в гр. София именно в този контекст на množащи се родителски логик в България след 1989 г. Основни въпроси, които си задавам, са: Какви са доминиращите идеи и практики за отглеждане на деца, които застъпват родителите в тези структури? Доколко вниманието към тях е свързано с актуалната криза около липсата на места в общинските детски заведения и доколко с навлизането на нови алтернативни концепции за отглеждането на деца, различни от тези в общинските структури? Как се променя представата на родителите в София за „детство“ и „родителство“?

Изследването е проведено в периода между май и септември 2022 г. на емпиричен материал, извлечен от: 1) теренни наблюдения² в два родителски кооператива (в гр. София и в голям град в Южна България³); 2) 40 дълбочинни полуструктурирани интервюта (с родители и учители от наблюдаваните кооперативи, с представители на Асоциацията на родителските кооперативи в България и допълнителни интервюта с родители и педагози от над 10 други кооператива в София); 3) информация от родителски групи в социалните мрежи, медии и форуми. В тази статия ще се позовавам единствено на терена ми в гр. София.

Няколко контекста около съвременната родителска култура

Днес голяма част от литературата за деца поставя непропорционалната връзка родител – дете като централна за функционирането на обществото. В тези отношения обикновено родителят има множество задължения към детето си, докато детето има малко, ако изобщо има такива, към своя роди-

2 Наблюденията ми са предимно върху родителите и учителите. Самите деца не са били обект на изследване.

3 Името на втория град не е назовано от съображения за запазване на анонимността на респондентите ми, тъй като в града, който е един от по-големите в България, по време на изследването това е единственият кооператив.

тел (Lancy 2015: 26). Въпреки това, както множество социални изследователи се съгласяват, тази идея е съвсем скорошно изобретение. Според Дейвид Ланси, докато повечето общества в голяма част от човешката история са били (и все още са в някои части на света) „геронтиократични“, ориентирани към възрастните членове и с преобладаваща идея за детето като стока и бreme, съвременното западноевропейско общество е уникално с това, че е „неонтократично“ ориентирано и децата са особено ценени (пак там). Подобна драматична трансформация описва Вивиана Зелизер, която илюстрира как с настъпването на модернизацията, промяната в демографията, здравеопазването и образованието преди около 150 години в Европа, Северна Америка и Източна Азия икономическото значение на децата като работна сила в семейството намалява за сметка на тяхната по-висока емоционална стойност, която се определя „от усмивки, трапчинки и къдрици“ (Zelizer 1985: 171). Или, както се изразява Ланси, децата се превръщат в „невинни и крехки херувими“ (Lancy 2015: 13), които трябва да бъдат защитени от обществото на възрастните в собствени пространства като детски стаи и училища.

Отделянето на детството като обособен период в западните общества е свързано и с поредица от дискурси за правата на децата и нуждата от „спасяването“ им през XX век, което води до ново законодателство, ограничаващо времето, през което могат да работят (Zelizer 1985). Влияние оказват интензивните социални трансформации в този период, които довеждат докрай някои от идеите на Просвещението, свързани с рационализма, равноправието и свободния избор. Допълнителни измерения на критериите за нормалност на детството дава и набиращата все по-голяма популярност в този момент област на психологията на развитието, в която автори като Пиаже, Боулби и Фройд застъпват идеите, че децата в предюношеска възраст преминават през различни етапи и нуждите им трябва да бъдат внимателно посрещнати спрямо тях. Така отговорностите на „добрия родител“ се увеличи-

чават, тъй като чрез поведението си той има властта или да навреди на детето си, или да повиши шансовете му за здраве, щастие и успех.

Според Франк Фуреди, съвременната родителска култура е залегнала именно върху този тип мислене, което той обозначава като *родителски детерминизъм* – логика, която тълкува ежедневните дейности на родителите като пряко и причинно свързани и оказващи влияние на бъдещето на децата (Furedi 2002). Повлиян от „Рисковото общество“ на Улрих Бек (2013 [1922]), в книгата си **Paranoid Parenting** той твърди, че „културата на страха“ пронизва изцяло съвременното родителство, тъй като родителите възприемат децата си като постоянно изложени на риск от различни видове опасности, засягащи физическото и емоционалното им развитие (Furedi 2002). Както добре формулира: „Работата по майчинство и бащинство сега е натоварена с дълбоко значение. Тя започва да се определя като отделно умение, което може да осигури развитието на черти на характера, необходими за успешен живот“ (Furedi 2002: 106, цит. по Lee et al. 2014: 7)⁴.

От своя страна, разбирането за „дете в риск“ има дълбоки последици за предефинирането на ролите на родителите, които се превръщат в своеобразни „мениджъри на риска“, натоварени да оптимизират житейските шансове на децата си (Lee et al. 2014: 12). По този начин в хода на ХХ век родителството започва да се възприема като набор от знания и умения (Furedi 2002: 5), което трансформира родителската роля в културно постижение и увеличава набора от „интензивни“ стилове на родителство (Faircloth 2014: 27). Сред

4 Идеите за несигурността, като отпечатък на късната модерност на Бек, намират приложения и в изследванията на детството в града. Според културния географ Гил Валънтайн нарастването на индивидуализацията, социалната мобилност и изобилието от информация увеличават рисковете в обществените пространства, карайки много родители да ограничават широкото им използване от децата (Valentine 2004: 15, цит. по Clemensen 2020). Така ежедневието на децата в съвременните градове се превръща в оформен от възрастните пейзаж от специализирани и контролирани пространствени „острови“ като игрища и площадки, където децата обикновено са придружени от възрастни (Zeiger 2003, пак там). В този смисъл разбирането за дете в риск значително променя начина, по който съвременните деца обживяват градската среда.

най-влиятелните наблюдения на тези промени е анализът на Шарън Хейс, която извежда понятието „интензивно майчинство“ – нововъзникваща идеология, подтикваща майките да „прекарват огромно количество време, енергия и пари в отглеждането на децата си“ (Haas 1996: x), в която „методите за подходящо отглеждане на деца се тълкуват като ориентирани към детето, ръководени от експерти, емоционално поглъщащи, трудоемки и финансово скъпи“ (Haas 1996: 8). Анет Лару пък използва термина „съгласувано отглеждане“ (concerted cultivation), за да обясни модела, при който родителите подтикат децата си да посещават извънкласни дейности, за да им осигурят оптимално развитие (Lareau, 2011: 748).

Родителски кооперативи, крафт грижа, крафт родители

В контекста на предефинирането на ролите на родителите, новите идеи за детството като защитено време и на фона на бурните социални динамики през ХХ в., преобладаващо чувство на несигурност и утвърждаване на индивидуализма, се появяват нови визии за отглеждането на деца. Първите родителски кооперативи възникват в началото на ХХ век в динамичен климат и в хода на глобални пренасяния на идеи. Тази форма намира практическо приложение на много места по света. Съществените характеристики на кооператива включват: 1) доброволно изграждане от група родители; 2) управление и контролиране от тях самите; 3) интензивно включване на родителите чрез дейности като игра, готвене, почистване, изготвяне на графици и др.; 4) споделена философия за това как трябва да бъдат отглеждани децата; 5) интегриране на различни методи и алтернативно образование в зависимост от споделената философия.

Всичко това на практика дава възможност на родителите да взимат всяко едно от решенията за работата на кооператива. Типично за постмодерната склонност към индивидуализация, родителите се стремят сами да „сглобят“ своята

идеална детска градина, като подберат и контролират всеки един от аспектите, засягащи структурата, ценностите и функционирането ѝ. Тази „направи си сам“ практика, която се наблюдава и в българския контекст, превръща родителите в своеобразни дизайнери, които сами изграждат „идеална“ детска градина, в която да отгледат децата си, определяйки всяко едно от правилата в нея – каква ще е храната, какво ще е работното време на кооператива, какви учители ще наемат и т.н. Тук могат да ни бъдат от полза идеите на Колин Кембъл, който изследва стремежа към персонализиране и кustomизиране по отношение на консумацията, изковавайки идеята за „крафт консуматора“ (craft consumer)⁵, или „човек, който обикновено взема произволен брой масово произведени продукти и ги използва като „суровини“ за създаването на нов „продукт“, такъв, който обикновено е предназначен за собствена консумация“ (Campbell 2005: 28). Опирайки се на тази идея, пренасям определението „крафт“ към родителските практики. Самият резултат от процеса по „сглобяване“ и контролиране на структурните елементи в родителския кооператив, наричам **крафт грижа** (craft care), а родителите в него – **крафт родители** (craft parents) – такива, които се ангажират с процеса по изграждане на идеална детска градина за лично ползване, влагайки ресурс, време и културен капитал и интегрирайки в нея собствените си визии за „правилно“ отглеждане на деца.

⁵ Според Кембъл процесът по кustomизиране (от англ. гл. customize) не е същият като този по персонализиране. Персонализираният продукт също залага на индивидуалните нужди на консуматора с разликата, че той е произведен от някой друг, докато главна характеристика на кustomизирането е, че самият потребител извършва промяната. Кембъл набляга и на разликата между кustomизирания и крафт продукта, определяйки първия като резултат от по-малка намеса от страна на консуматора, която по-скоро променя вече съществуващ продукт, докато според него крафт консумацията е следствие от създаването на изцяло нов продукт, изграден от самия потребител, който контролира процеса по производство (Campbell 2005: 30). В моя текст аз използвам „крафт“ именно наблягайки на възможността за изграждане на напълно нова услуга (родителския кооператив) и контролиране на всеки един аспект от функционирането му според нуждите на родителите.

Тъкмо заради възможността за „сглобяване“ на компонентите на грижата, всеки кооператив може да се основава на различна съвкупност от ценности. Въпреки това можем да обобщим, че повечето по света, включително много от тези в България, са повлияни от гореописаните неолиберални идеи за антиавторитарно възпитание, индивидуално отношение, учене чрез свободна игра, възприемане на децата като компетентни същества, внимание към етапите им на емоционално и социално развитие⁶. Имайки предвид тези характеристики на родителския кооператив, може да обобщим, че появата му в контекста на динамичния ХХ в. не е случайна. Тя е свързана с редица взаимосвързани тенденции в съвременните западни общества като намаляващ авторитет на институциите, разпадане на разширеното семейство и преобладаващо усещане за несигурност в градските пространства вследствие на урбанизацията, намаляване на ролята на йерархиите и разделението публично/частно, както и нарастващи ценности на индивидуализма и потребителско право на избор. В този смисъл добре се позиционира в полето на постмодерното търсене на алтернативи и склонност на персонализиране.

Грижи за деца и родителски практики в България преди и след 1989 г.

За да се обхванат аналитично съвременните родителски практики в България, е необходимо да погледнем как се конструират детството и грижите за деца в годините преди 1989 г. В този период държавните политики поставят отглеждането на деца като централен приоритет, свързан с утопичния идеал на светлото социалистическо бъдеще и стремежа към създаването на „нов човек“. Наблюдава се силно централизиране на експертността по отношение на детската грижа в публичната сфера (Petrova 2017) и, подобно на практиките в Съветския

⁶ За да се отговори на идеите за индивидуално внимание, в кооператива има малки групи, обикновено между 6 и 12 деца, по-често в смесени възрастови групи.

съюз, възпитанието и образованието на децата е поето изцяло от държавата (Shipakovskaia 2015). Въпреки това отличителен момент на този период е значителната роля на бабата и дядото в грижата за децата (Брунбауер 2000, Терзиева 1986). Първоначално социалистическата идеология отхвърля това като „ретроградно“ (Брунбауер, 2000: 468), но през 80-те има осъзнаване, че държавата не може да поеме грижата за всички деца (Gail and Kligman 2000) и се осъществява завой, който дори им дава правна регламентация като възпитатели на своите внуци. След промени в Семейния кодекс на тях им е разрешено да ги осиновяват или да се възползват от „майчинството“ при определени условия (Терзиева 1986). Важно значение има и ранната възраст на пенсиониране в България по това време – 55 години за жените и 60 за мъжете. Този идеологически и правен обрат е предшестван от преориентация в дефинирането на семейството наред с ретрадиционализиране на ролята на жените. Краят на 60-те години бележи постепенното преосмисляне на грижата за децата и връщането ѝ в рамките на семейството (Енева 2022). В новия идеален тип семейство жената е конструирана като майка-героиня, което се превръща в благоприятна почва за омаловажаване на недостига на публични услуги за грижа за деца, започнал още тогава. Така в годините между 1980 и 2000 г. намаляването на броя на общинските детски градини е почти двойно – от 6185 през 1980 г. до 3249 в навечерието на новия век (Инфостат 2021).

Ускореното закриване на детски градини в страната продължава и през следващите две десетилетия, като през 2010 г. броят им достига до 2262, а през учебната 2021/22 г. – до 1817 (Инфостат 2021). Най-значителен продължава да бъде проблемът в град София, където през учебната 2021/22 г. над 10 хил. деца остават извън общинските детски заведения на първо класиране, а след второ, когато се освобождават близо 2900 места, реалният недостиг в яслите и градините е около 7 400, като той засяга най-вече яслени групи (Кузманова 2022). Същевременно през 2016 г. влиза в сила новият Закон за предучилищното и училищното образование (МОН 2016),

с който посещаването на детско заведение става задължително от 4-годишна възраст, въпреки недостига на места в тях.

Това „отдръпване“ на държавата е част от по-големите социално-икономически преструктурирания след падането на социализма през 1989 г. в България, които оказват влияние на политиките и дискурсите за „правилното“ отглеждане на деца. Наред с това демократизацията на познанието позволява навлизането на množащи се неолиберални визии за родителски грижи и в процесите по конструиране на фигурата на „новите“ родители в България се заемат широк кръг от психолози, педагози, лекари, популярни личности или просто родители. Те се ангажират не само с разпространението на чуждестранни методи, концепти и практики за отглеждане на деца, а и с предлагането на нови услуги като алтернативни образователни заведения, Монтесори градини и различни школи за извънкласни дейности (Ненова 2018). Подтикнати от идеята за „компетентното“ дете, конструирана от либерални визии за ранното детско развитие, „новите“ родители виждат децата си като способни да учат езици, да разбират сложни емоционални феномени и да се изразяват чрез различни форми в ранна възраст, затова търсят разнообразни дейности, които да гарантират бъдещия им успех (Dimova 2017). Изследователите на родителството у нас обаче се съгласяват, че подобни визии и практики стават популярни предимно за градска прослойка с по-висок икономически и културен капитал, което им позволява достъп до нововъзникналите ресурси и услуги (Ненова 2018; Dimova 2017).

Важен фактор за умножаването на публичните дискурси за отглеждането на деца у нас е набиращата все по-голяма сила дигитална култура. Както пише Ненова, цитирайки Петрова (Petrova 2017), още с появата на сайта BG-Мамма през 2002 г. „интернет се утвърди като ключово място за родителите от средната класа в България – място за получаване на информация и подкрепа, за проучване на чуждия и споделяне на собствения опит в отглеждането на детето“ (Ненова 2018: 105). Ангелова илюстрира как на фона на понижа-

ване на значението на по-големите семейни мрежи именно интернет започва да изпълнява важни социални функции за определени групи майки, като им служи за подкрепа, която преди това са получавали от разширеното семейство (Ангелова 2009: 65). Както твърди и Димова (Dimova 2017: 23), „предишните семейни солидарности, използвани в грижите за деца, в момента се допълват от нови, които се основават повече на споделена идеология, отколкото на роднини“.

Родителските кооперативи в България

Един от начините, по който идеята за родителски кооператив става популярна в България, е именно чрез такъв тип дигитален пренос. Първият кооператив у нас официално се появява през юни 2009 г., когато е създаден „Плейцентър Приятели“, продължил съществуването си до 2011 г. (Петрова 2018)⁷. Както подсказва името му, идеята е пренесена от Нова Зеландия, където формата на родителски кооператив се нарича playcenter. Учредителката на кооператива обаче не е живяла в Нова Зеландия, а е прочела за съществуването на тази структура в разказ на друга майка, публикуван във форума BG-Mamma, както самата тя разказва (Славова 2007). Като важно място за „кооперативните родители“ се обособява Фейсбук, в който всеки кооператив има своя страница, чрез която търси родители съмишленици. Съществена роля имат родителските групи, сред които специализираната „Мрежа родителски кооперативи“, създадена от Асоциацията на родителските кооперативи. Тя се превръща в централизирано пространство за обмен на ноу-хау за създаване/управление на кооператив, търсене на подкрепа, присъединяване към вече сформирани кооператив и търсене на учители. Често първата стъпка към създаване на кооператив е публикация-покана към други заинтересовани родители.

⁷ Днес в страната има повече от 30 кооператива основно в големи градове като София и Варна, където има липса на места в детските градини, но и в други като Благоевград и Димитровград, където няма такива проблеми.

Обикновено (но не винаги) родителите, които се ангажират с учредяването на такава структура, живеят в един и същ или в близки квартали. Както обаче ще стане ясно, в основата на обединението стои не пространствената близост, а споделените визии за това как трябва да бъдат отглеждани децата.

За разлика от „традиционната“ форма на кооператива, в която грижата е поета от родителите на ротационен принцип, в повечето кооперативи у нас са наети учителки. Въпреки това родителите остават пряко включени в кооператива не само защото го управляват, а защото всеки има определени задължения – административна работа, изготвяне на графици, готвене, развиване на профилите на кооператива в социалните мрежи, провеждане на интервюта с нови семейства и кандидат-учители. Управлението се извършва на демократичен принцип, като решенията се взимат с гласовете на всички семейства. Обикновено при възможност родителите наемат помещение за кооператива, което се намира в близост до домовете им. Разходите включват наем на помещението, сметки за ток, вода и парно, консумативи, ремонти, заплати на учителите и др. По тази причина таксата е променлива и зависи от актуалните нужди на кооператива и от сезонните различия при сметките за ток, вода и парно. За 2022 г. в столицата възлиза на средно 550–750 лв./мес., като в най-добрите случаи достига до около 400, а в най-лошите – 900.

За разлика от някои други държави в Западна Европа като например, Германия, където родителските кооперативи са един от популярните избори на родителите за образование в ранна детска възраст и се подкрепят финансово от държавата наравно с детските градини, в България към 2023 г. те все още не са правно регламентирани и по тази причина финансирането им е поето изцяло от родителите. В причина за формиране на Асоциацията на родителските кооперативи (АРК) се превръща именно диалогът с институциите, чрез който се цели родителските кооперативи да бъдат признати за легитимна структура, което да доведе до евентуална подкрепа с публични средства, например под формата на компенсации за родителите. Основаването на АРК е свързано и с това, че през същата година се обсъжда новият Законопроект за предучилищно и училищно образование (МС 2012), с който се цели да

се въведе задължително предучилищно образование от 4-годишна възраст и да се ограничи съществуването на всички алтернативни форми на детска грижа. Чл. 346. (1) предвижда глоба за родителите, които не осигуряват присъствието на децата си в детска градина или в училище за времето, през което те подлежат на задължително предучилищно или училищно образование. Наред с това чл. 347. (1) предвижда такава за физически или юридически лица, които „организируют и провеждат без регистрация при условията и по реда на този закон дейности по отглеждане, възпитание и обучение на деца от 3-годишна възраст до постъпването им в I клас с цел осигуряване на подготовката им за училище в съответствие с държавния образователен стандарт за предучилищното образование и/или с цел издаване на документ за завършена предучилищна подготовка“. По този начин, макар и да не споменава пряко родителските кооперативи, законопроектът става обект на обществени дебати, в които те са намесени. В новия ЗПУО от 2016 г. (МОН 2016) задължителността на предучилищното образование от 4-годишна възраст става факт. Част от санкциониращите предложения също са приети съответно по чл. 347. (1) и чл. 348. (1), последният от които уточнява, че предвидената глоба е за организиращи подобни занимания само „с цел издаване на документ за завършена предучилищна подготовка“. Тази поправка обаче на практика отваря законова „вратичка“ за съществуване на родителските кооперативи, тъй като по същество те нямат подобни цели. В този смисъл към 2023 г. родителските кооперативи не са нелегални, но същевременно не се признават за форма на предучилищно образование по стандартите на МОН по чл. 22 (МОН 2016)⁸.

8 От 2012 г. до сега АРК участва в няколко работни групи към МОН и Столична община с различни предложения, включително родителските кооперативи да преминават като филиали на детски градини или други структурирани форми. От друга страна, съществуват нагласи, според които родителските кооперативи не трябва да бъдат узаконявани. Някои родители са притеснени, че ако това се случи, същността им може да бъде изменена заради намеса от страна на държавата с допълнителни регулации и условия. В тази връзка е любопитно, че повечето родители в кооперативите не кандидатстват за усвояване на компенсации за неприети деца в детските градини по наредбата на МОН, която ги предвижда (ПМС №67), тъй като тя включва някои условия, които не винаги са спазени от кооперативите, или защото намират процедурата по спазването им за сложна.

Визии за „правилно“ отглеждане на деца в един софийски родителски кооператив

Както стана ясно, ключова предпоставка за съществуването на подобно обединение е наличието на споделена визия за „правилно“ отглеждане на децата. Заради възможността за процеса, който определих като крафт грижа, родителите могат да създадат своя оригинална образователна програма, да предоставят възможност на учителите да измислят такава или да изберат друга подходяща програма. Понякога те могат да следват някои от стандартите на МОН (особено ако децата са в предучилищна възраст), но могат да включат и множество допълнителни занимания като английски, йога, ментална аритметика и т.н. в зависимост от споделената си философия. В наблюденията от мен кооператив основната идея, върху която е залегнала тази споделена философия, е, че детето трябва да се възприема като компетентна личност в процес на оформяне, която да бъде подпомагана от възрастния с различни стимули в хода на развитието си. Ценностите, на които се обляга, най-общо включват: 1) индивидуално отношение към децата; 2) предоставяне на свобода да правят избори; 3) уважение на емоциите им и насърчаване да ги изразяват; 4) нетолерантност към насилие и наказания. Именно тези идеи са в основата на „крафт“ програмата в кооператива, чийто фокус са творчески занимания и дейности, ориентирани към развиване на индивидуални качества и емоционална интелигентност на децата.

Стремежът към индивидуално внимание отразява разбирането, че детето е формираща се личност, залегнало в педагогическите философии на Монтесори и Валдорф и в някои от теориите от психологията на развитието, които обръщат внимание

Едно от условията по чл. 3 (1) например гласи, че родителят трябва да е кандидатствал за прием в общинско детско заведение, а много от родителите в кооперативите не го правят. Според чл. 4 (3) пък е допустимо изплащане на разходи за заплащане на възнаграждения по договори за обучение, сключени с физически лица, които са квалифицирани педагози, а не във всички кооперативи учителите имат подобно образование и не във всички биват сключвани договори с тях.

на необходимостта от зачитане на потребностите на децата в различните им етапи на развитие. Забелязах обаче, че пренесена у нас, идеята за „детето личност“ придобива глокално измерение – много от родителите в кооперативите я противопоставят с нещо, което няколко пъти чух да наричат „соцдетето“, т.е. дете продукт на стандартизираната общинска детска градина, в която възпитателите се отнасят с него както с всички останали деца, без да зачитат неговата индивидуалност, което впоследствие, както се изразява една майка, го вкарва „в калъпа“. Според нея това „някога“ е било необходимо, за да се произведат работници, но днес е нужно да се подготвят хора „out of the box“, които да са преди всичко креативни, свободомислещи и предприемачески настроени, за да могат да бъдат успешни – в синхрон с неолибералните идеали⁹. За да се стигне до овластяване на детето, е важно то да не бъде подчинявано от учителите и да му се предоставя свобода на избор. Забранени са наказанията, възприемани като част от „остарели“ модели, които биха довели до пагубни последици. Отхвърлянето им е част от по-общата антиавторитарна идеологическа основа на кооперативите, която, както наблюдавах, е критична и към идеята за йерархия в отношенията дете – възрастен. Неслучайно в кооператива децата се обръщаха към учителките по име, тъй като детето се счита за равно в комуникацията. Целта е култивиране на усещане за овластеност у детето, което, макар и формално контролирано от възрастните, е оставено да чувства, че само взема решения. Гюлестад описва сходни процеси по предефиниране на ролите на децата и възрастните, при които отношението към по-малките преминава от искания за подчинение до сложни преговори и търсене на „вътрешна дисциплина чрез експресивност“ (Gullestad 1996: 36–37).

Много от родителите споделят, че са били възпитавани в „авторитарни стилове“ и не са били възприемани като „лич-

9 „Всяко следващо поколение се променя, развива се, те имат различни нужди. И реално ние не живеем в свят, който е индустриален, не живеем в свят, в който ще вкарваме децата на поточните линии в завода. Сегашният свят изисква да мислиш по-креативно, много по-out-of-the-box. Нещо, което не се учи в градината, не се учи в училище.“ (Нора, 27 г., висше образование, ИТ специалист).

ности“. В този смисъл представите им за „соцдетето“ произлизат от настоящия им поглед върху собственото им детство. Идеята, че детето трябва да действа според собствените си интереси се счита за важна, тъй като е гаранция за успех и то няма да стане част от „масата“¹⁰. Освен това фокусът върху индивидуалността изглежда бива съзнателно противопоставян от родителите на начина, по който те са възпитавани, обозначаващ като „авторитарен“/„социалистически“. Имайки предвид и споделения „поколенчески опит“ (Mannheim 1952) на родителите (които имат сходен възрастов профил), можем да предположим, че участието им в кооператив е своеобразен поколенчески протест, чрез който се стремят да се диференцират не само от стиловете на собствените си родители и респ. детството, което са имали, но и от преобладаващите ценности на късния социализъм, които възприемат като потискащи индивидуалността и щастието. Впрочем много от родителите споделят, че заради тези разминавания ограничават времето, което децата им прекарват с бабите и дядовците, въпреки че те остават важни помощници при необходимост.

По отношение на образователните методи в наблюдавания кооператив, а и в повечето в гр. София, установих, че голяма част от родителите са критични към формалните методи на преподаване и се придържат към идеите за „естествено учене“ чрез игра. В контраст с някои от съвременните изследвания, засягащи проблема за детската игра (Lareau 2011; Dimova 2017), моето наблюдение показва, че голяма част от времето на децата се заема именно от неструктурирана игра навън и поради спецификата на кооператива често е споделена от деца на различни възрасти, като намесата от страна на възрастния е минимална. При моите посещения на коопера-

10 „Искам децата да търсят индивидуалността си, защото смятам, че по-старите поколения не са ни давали такъв избор. Доста са се променили нещата и вярвам, че е хубаво да намерят силните си страни, да ги развият и да изпитват удовлетворение от това, което правят. Голям минус е да правиш нещо, което не ти носи наслада, не си напълно щастлив. И повечето хора свикват с това и си казват „еми те всички са така“. Далеч съм от масата. Не искам да съм като всички.“ (Лара, 34 г., висше образование, администрация).

тива забелязах, че играта често заема дори по-голям времеви период от предвиденото, и ако децата се бяха концентрирали в определено занимание, учителите не ги прекъсваха, а чакаха да приключат и след това продължаваха с предвидената програма. Важна за „естественото учене“ се счита и близостта до природата, а паралелно се наблюдава стремеж на родителите да възпитат у децата си екологична съобразност. В този смисъл, ако вземем понятията за „съгласувано“ и „естествено“ отглеждане (Lareau 2011), виждаме, че изследваните родителски кооператив съчетава тези два модела. Практиките на „сглобяване“ позволяват на родителите да създадат един компромисен модел на грижа, при който, за разлика от съвременните стандартизирани детски градини, децата могат да прекарват по-голямо време в свободна игра навън, едновременно повишавайки образователния си капитал от ранна възраст чрез „естествено учене“. В крайна сметка обаче чувството на несигурност у родителите добавя регулирано измерение на стремежа към „естественост“. Както отбелязва Клеменсън, днес много родители подчертават нуждата от безопасност, като в същото време поддържат идеали за „естествено детство“, което в крайна сметка довежда до появата на една „менажирана свобода“ (Clemensen 2020).

Друг акцент е, че на фона на повлияната от психолозите на развитието идея за „компетентното“ дете, децата са насърчавани да изразяват и „назовават“ свободно емоциите си. Неслучайно една от учителките в кооператива е детски психолог, която в този контекст влиза и в ролята на своеобразен мениджър на емоционалното развитие на децата. Наемането ѝ е показателно за предефинирането на учителската роля в детските заведения вследствие на влиянието, което оказва западноевропейският дискурс за „правилно“ детство. Важно изискване към учителите е и честата обратна връзка за случващото се в кооператива, която се осъществява онлайн в обща група и чрез споделена таблица, в която учителите описват емоционалното и физическото състояние на децата за деня. Обратната връзка е свързана и с идеята за коопера-

тива като продължение на дома и нуждата от съвместяване на начините, по които детето се отглежда в дома и в кооператива¹¹.

Така предвид идеята за родителския детерминизъм (Furedi 2002) кооперативът може да се разгледа като опит за инвестиция в дългосрочен план, чрез която благодарение на принципа на крафт грижата родителите да се стремят да полагат основите на своеобразни деца „по поръчка“, различни от масово „произведените“ в детските градини, в случая – на бъдещия свободомислещ, самоуверен, емоционално интелигентен човек. Както Бурдийо (1997: 38) подчертава, образованието допринася за възпроизводството на културния капитал през поколенията чрез сложни механизми. Той илюстрира връзката между посещението на дадено училище, наличието на наследствен културен капитал и бъдещите позиции в социалното пространство, съответстващи на притежавания вече образователен капитал. Това ни позволява да разберем и все по-нарастващия интерес към образованието в съвременното общество, наблюдаван и при родителите в кооперативите, където можем да предположим, че посредством описаното „сглобяване“ и контрол на аспектите на грижата се стремят да гарантират за децата си по-голям шанс за социален успех.

Отношение на родителите от кооперативите към държавните детски заведения

Още по време на първите разговори с родителите от кооперативите установих, че много от тях спонтанно се насочват към темата за общинските детски заведения. Стана ясно, че

11 „Как да кажа... по някакъв начин цялостното отношение, което учителят има, по принцип е хубаво да е в синхрон и с това по какъв начин родителите се отнасят с него“ (Мила). Освен това към учителя се насочват задължения и практики от афективната сфера на родителството (Ненова 2017: 165), тъй като той трябва да „обича децата като свои“ и „да бъде като техен втори родител“. По този начин макар любовта и свързаният с нея труд (love labour) да се възприемат като онзи аспект на грижата, който не може да бъде комодифициран и преотстъпен (Lynch 2009), на практика учителят се превръща в продължение на родителя.

тя ще има ключово значение в анализа за мотивациите им да изберат формата на кооперативите, тъй като голяма група от респондентите ми явно демонстрираха негативно отношение към общинските детски градини и ясли. Много от тях са изпитвали силно колебание дали да кандидатстват за прием, а немалка група дори не са опитвали. Както се изрази една майка: „Общинската детска градина определено беше нещо, което исках да избегнем всячески. То всъщност това дори не е по желание в София. Но, да, не сме се и опитвали.“ (Мая, 43 г., висше образование, зъболекар).

Това най-общо отношение на недоверие може да бъде породено от разнообразни причини. Едно от първите притеснения на родителите е свързано с малкия брой грижовни работници и големия брой деца в групите. Тази непропорционалност поражда по-висок риск от заболяемост, невъзможност за индивидуално внимание и често извеждане на децата навън. Притесненията за високата заболяемост са свързани и с недоверието на родителите към другите родители в детските заведения, тъй като за разлика от родителския кооператив, в детските ясли/градини родителите често не се познават взаимно, или както самите те се изразяват – липсва „общност“. Ключов момент в решението им да се откажат от общинските детски заведения за някои родители се оказва и липсата на индивидуално внимание. Тя е свързана с представата, която конструират за грижовните лица в тях като за „соцлелички“ – представители на едно „отминало“ поколение без експертно познание в областта на ранното детско развитие, възпитаващи децата по „остарели“ модели и отнасящи се с тях като с подчинени („деца в калъп“/„соцдеца“).

В съзвучие с твърденията на Фуреди, че днес „безпокойството от неизвестното изглежда има по-голямо значение от страха от известни заплахи“ (Furedi 2011: 97, цит. по Lee et. al. 2014), липсата на прозрачност в детската градина, както и невъзможността за участие във взимането на решения, се нареждат сред факторите, които карат родителите да ги възприемат като небезопасни. Така представата, която голяма

част от тях конструират за детските градини, е като за пространства на несигурност и риск. Можем да предположим, че безпокойството, което изпитват към общинските детски заведения, е свързано и с по-общото недоверие към институциите. Влияние оказват и собствените им спомени, опитът им в детските градини от периода на късния социализъм (по-рядко началото на прехода) и преживявания, които считат за травматични или неприятни. Както Джоунс посочва обаче, детските спомени се преплитат с настоящето по сложни и неясни начини, затова не могат да бъдат изолирани от представите на възрастния (Jones 2013: 6).

Любопитно откритие е, че мнението на респондентите по отношение на частните детски градини не се различава значително от това за държавните. Според повечето „единствената разлика е, че се плаща“, но родителите отново нямат влияние по отношението на вземането на решения и липсва възможност за наблюдение, обратна връзка и активно участие. В този смисъл критиките им изглежда са насочени не само към общинските детски заведения, а към стандартизираните с централизирано управление услуги за грижа за деца изобщо. Така можем да предположим, че идеята за риска е обвързана не само с безпокойството от „неизвестното“ (Furedi 2011: 97, цит. по Lee et. al. 2014), ами и с невъзможността за контрол чрез участие в управлението на структурата и пренасяне в нея на идеи и практики, които родителят счита за правилни и безопасни¹².

Мотивации за участие в родителски кооператив

Една от основните причини, които родителите посочват за насочването си към кооператив, е свързана именно с недоове-

12 „[Имах] надеждата, че там отношението е по-добро от това в държавната детска градина, но пак, дори да харесаш мястото, може учителката да не ти допадне. Нали, пак го няма този... айде да не казвам контрол, защото не е непременно да го контролираш, но донякъде това, което ни дава сила при нас е, че ние се събираме с общи възгледи и знаем какъв човек търсим“ (Ина, София, 33 г., висше образование, графичен дизайнер).

рието към стандартизираните детски заведения, които, както илюстрирах, се възприемат от голяма част от родителите като рискови. Ключов мотиватор да изберат кооператив е възможността за управление на този риск заради това, което по-рано определих като **крафт грижа** – процесът на избор и контролиране на всеки един от аспектите на работата на родителския кооператив. По този начин родителите сами определят правилата и изграждат градина за отглеждане на децата си по собствени стандарти. Чрез изборите на учители, храна, педагогическа философия и т.н. те менажират това, което възприемат за потенциална опасност, интегрирайки онези идеи, ценности и практики, които намират за „правилни“¹³.

Важна мотивация е и наличието на обратна връзка, която родителите получават от учителите ежедневно лично и онлайн, което им позволява да наблюдават случващото се в кооператива от разстояние. В същото време родителите са привлечени от възможността за насърчаване на индивидуалността на детето, което е възможно поради малкия брой деца в кооператива. В този смисъл изглежда, че мониторингът влиза в противоречие със стремежа към култивиране на независимост. Алън Праут също забелязва този парадокс в начина, по който детството в съвременното общество е социално конструирано – от една страна, има нарастваща тенденция децата да се виждат като личности с капацитет за самореализация и автономност, но от друга, съществуват практики, насочени към по-голямо наблюдение и контрол на децата (Prout 2000: 304).

Формата на кооператива е подходяща и за деца с алергии, специални потребности или други проблеми, които изискват индивидуално решение. Възможността за плавна адаптация на детето е сред най-често срещаните мотиватори, тъй като,

13 Подобно на крафт консуматора на Кембъл (Campbell 2005), крафт родителите избягват стандартизираните общински услуги за детска грижа на „масовия“ пазар, защото за много от тях те се възприемат за изначално неудовлетворяващи и алиениращи, тъй като не съответстват на индивидуалната им визия за грижа за деца и биват изключени от „производството“ им. От друга страна, ангажирането със саморъчно „сглобяване“ на кооператива компенсира тези усещания и се превръща във важна част от „работата по идентичността“ на родителите.

в унисон с идеите на Боулби за привързаността, много родители изпитват безпокойство как ще се чувства детето им, ако рязко се откъсне от тях. Съществуват и множество кооперативи, които обединяват родители с предпочитание към определен тип диета, която не е налична при стандартизираните детски учебни заведения¹⁴.

Като мотивация за участие в кооператив може да служи и възможността за съграждане на общност. Много родители споделят, че в кооператива са намерили приятели и подкрепяща среда и своеобразна „група за взаимопомощ“ и обмяна на опит, което според основателката на наблюдавания кооператив е била и една от целите при създаването му. Това конструиране на кооперативите като място за взаимна подкрепа потвърждава идеята за тях като компенсаторни структури, които запълват дупките от девалвирането на разширеното семейство (Taylor 1967). На мястото на бабата и лелята в тях обаче се позиционират нови лица – учителите, съчетаващи ролята на „втори майки“ и експерти в областта на детското развитие. Така, облягайки се на подобни солидарности, в процеса на „синхронизиране“ на грижата за деца с тази у дома, родителите „сглобяват“ кооператива като „продължение“ на собствените си домове¹⁵.

14 Двама от респондентите ми са представители на веган кооператив, а в наблюдавания кооператив в кухнята са закачени списъци със забранени съставки и продукти. Основни стратегии за менажиране на риска включват приготвяне на домашна храна и подбиране на фермерски продукти.

15 Разбира се, не всички респонденти се вписват в идеята за крафт родител. Някои от тях се насочват към кооператива като към услуга, която възприемат като по-достъпна алтернатива на частната детска градина или временно решение на конкретен проблем – липса на място/трудна адаптация/необходимост за бързо връщане на работа. При все това последната група фактори не е репрезентирана от голям брой респонденти. В този смисъл кризата с липсата на места в общинските детски заведения оказва влияние за популяризирането на кооперативите, но ако е самостоятелен фактор, това не е достатъчно за задържането на родителя в кооператива.

Заклучение: деца по поръчка?

В настоящия текст се опитам да анализирам трансформациите на родителските практики в гр. София, фокусирайки се върху нова форма за отглеждане на деца, наречена родителски кооператив, добила популярност в страната в последните десет години. Изследването ми показва, че появата на тази структура у нас е продукт на комплексни фактори, свързани както с локални проблеми, така и с глобални процеси, типични за модерния и късномодерния период, характеризирани се с разпространеното усещане за несигурност и риск (Бек 1013), които се пренасят и върху социалните конструкции за детството и новите родителски култури (Furedi 2002).

Макар родителските кооперативи да стават все по-популярни на фона на кризата с липса на места в общински детски заведения в гр. София, изследването ми илюстрира, че водещата мотивация на родителите да се насочват към подобни структури е по-скоро друга – това, което определих като **крафт грижа**, или възможността, която тази форма предоставя за „сглобяване“ и управляване на всеки един от структурните ѝ елементи. Това на практика отдалечава родителите от обикновения консуматор на услуги за детска грижа и ги превръща в своеобразни дизайнери (**крафт родители**), които сами изграждат детска градина, интегрирайки в нея собствените си стандарти за отглеждане на деца, които практикуват и извън кооператива. По този начин кооперативът се позиционира между частното и публичното, тъй като позволява пресъздаване на собствените домове на родителите чрез „синхронизиране“ на начина на отглеждане в тях и в кооперативите по отношение на храната, режима на свободно време, отношението към детето и т.н.

Чрез концепцията за родителски детерминизъм (Furedi, 2002) кооперативът може да се анализира като дългосрочна инвестиция, чрез която родителите, използвайки принципа на крафт грижа, се стремят да формират „**деца по поръчка**“, които се отличават от „масово произведените“ в стандартизираните детските градини. В този контекст, целта е да

се възпитат деца с качества като самостоятелност, свободомислие, самоувереност и емоционална интелигентност. Въпреки това изглежда стремежът към култивиране на индивидуалност влиза в противоречие с упражняването на контрол и мониторинга в родителския кооператив. Наред с това фокусът върху индивидуалността бива съзнателно противопоставян от родителите на начина, по който те са възпитавани. В този смисъл можем да предположим, че участието им в кооператив е и своеобразен поколенчески протест, чрез който, в синхрон с идеите за културното възпроизвеждане (Bourdieu 1998), родителите се стремят да увеличат шансовете за по-висок социален успех на децата си.

Така проучването ми демонстрира, че набирането на популярност на тези алтернативни форми за отглеждане на деца в гр. София е свързано с конституирането на нови родителски практики, отразяващи някои привнесени от запад културни логик за „правилно“ отглеждане на деца, които не са налични на масовия „пазар“ за услуги за детска грижа. То е показателно и за преплитането между родителството и други аспекти от социалния живот като културен/икономически капитал, поколенческа идентичност, ниво на доверие към институциите и др. Имайки предвид и идеята за крафт грижата, залегнала в структурата на родителския кооператив, можем да заключим, че появата му е неизменно свързана и с по-общите глобални късно-модерни тенденции, свързани със справяне с несигурността, търсене на алтернативи и възход на индивидуализма.

Библиография

- Ангелова, В. 2009. Бг Мама – виртуални „количкарки“ и кърмачки на гражданското общество. В: Новите млади и новите медии. София: Институт „Отворено общество“.
- Бек, У., Маринова, С. М. 2013 [1922]. Рисковото общество: По пътя към една друга модерност. София: Критика и хуманизъм.

Брунбауер, У. 2010. Социалистическият начин на живот: идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). Русе: МД Елиас Канети.

Бурдийо, П., Димитрова, Б., Деянова, Л. 1993. Практическият разум: Върху теорията на дейността. София: Критика и хуманизъм.

Димова, Н. 2019. „Съгласувано“ детство: плурализиране на родителските грижи при семейства от центъра на София. В: Социологически проблеми, кн. 1, 300–325.

Енева, С. 2022. Децата на прехода. Труд, семейство и публични услуги за детска грижа в България след 1989 г. София: Левфем.

Инфостат 2021. Детски градини (предучилищно образование). Достъпно на: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=66 (последно посетен на 20.10.2022 г.).

Колева, Р. 2022. Нови родителски практики в големия град: Родителският кооператив като алтернативна форма на отглеждане на деца (По примера на два кооператива в България). Бак. теза. Департамент „Антропология“. Нов български университет.

Кузманова, В. 2022. Над 10 хил. деца остават без място в детска градина и ясла в София. Bulgaria On Air. Достъпно на: <https://shorturl.at/qA478> (последно посетен на 20.10.2022 г.).

Ненова, Г. 2018. Отговорно родителство или забавно майчинство? Динамика и противоречия в конструирането на родителската фигура в българското политическо пространство. В: Критика и хуманизъм. н. 50, бр. 2/2018. Политически употреби на Възраждането – I част.

Славова, Е. 2007. Плейцентър по новозеландски. Капитал. Достъпно на: <https://shorturl.at/hmt04>. (последно посетен на 20.10.2022 г.).

Терзиева, В. 1986. Трудовият колектив – социален патронаж над майчинството и семейството. Население, кн. 4–3, 13–21.

Campbell, C. 2005. The Craft Consumer. Journal of Consumer Culture - J CONSUM CULT, 5, 23–42.

Clemensen, N. 2020. Managing Freedom. Family Discourse on Children's Urban Autonomy in a Copenhagen Housing Cooperative. Anthropology & Education Quarterly, 51(4), 477–495.

Dimova, N. 2018. Play, Study, Success. Everyday Life of Middle-Class Children in Sofia. In: Balkan Life Courses: Part 1: Childhood, Youth, Old Age, Work and Rituals, ed. by Roth, K. and Benovska, M. Ethnologia Balkanica series.

Faircloth C. 2014. Intensive Parenting and the Expansion of Parenting. In: Lee, E., Faircloth, C., Bristow, J. and Macvarish, J., eds. Parenting culture studies. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Furedi, F. 2002. Paranoid Parenting: Why ignoring the experts may be best for your child. Chicago: Review Press.

Furedi, F. 2011. ‘The objectification of fear and the grammar of morality’, In: S. P. Hier. (ed.), Moral Panics and the Politics of Anxiety. London and New York: Routledge.

Gal, S., G. Kligman. (2000). The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-Historical Essay. Princeton, NJ: Princeton University Press. 17. Gonick, M., Gannon, S. Becoming girl.

Gullestad, M. 1996. From Obedience to Negotiation: Dilemmas in the Transmission of Values Between the Generations in Norway. The Journal of the Royal Anthropological Institute, 2(1), 25–42.

Hays, S. 1996. The cultural contradictions of motherhood. New Haven: Yale University Press.

Lancy, D. 2015. The Anthropology of Childhood: Cherubs, Chatel, Changelings.

Lareau, A. 2011. Unequal Childhoods: Class, Race, and Family life. University of California press.

Lee, E., Faircloth, C., Bristow, J. and Macvarish, J. (Eds.). 2014. Parenting culture studies. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Lynch, K. 2009. Affective Equality: Who Cares? In: Development, vol. 52, Issue 3, 410–415.

Mannheim, K. 1952. The Problem of Generations. In: P. Kecskemeti (Ed.). Essays on the Sociology of Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 276–320.

Petrova, V. 2017. “Are You Giving Water?” New Forms of Expertise in the Field of Infant Diet in Contemporary Bulgaria. In: Ethnologia Balkanica, 20, 45–57.

Prout, A. 2000. ‘Children’s participation: control and self-realisation in British late modernity’. In: *Children and Society*, 14, 304–315.

Shpakovskaya, L. (2015). How to be a good mother: The case of middle class mothering in Russia. In: *Europe-Asia Studies*, 67 (10), 1571–1586.

Taylor, K. W. 1967. *Parents and children learn together.* Teachers College Press.

Valentine, G. 2004 *Public Space and the Culture of Childhood.* Hants: Ashgate.

Zeihner, H. 2003. *Shaping Daily Life in Urban Environments.* In: *Children in the City.*

Zelizer, V. A. 1985. *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children.* Basic Books.

МОН (2016). Закон за предучилищното и училищно образование. Достъпно на: <https://shorturl.at/cjzF7> (последно посетен на 08.10.2023 г.).

МС (2012). Законопроект за училищното и предучилищното образование. Достъпно на: <https://www.parliament.bg/bg/bills/ID/13934> (последно посетен на 20.10.2022 г.).

ПМС № 76 (2021). Наредбата за условията и реда за предоставяне и изплащане на средства. Достъпно на: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2137210405> (последно посетено на 20.10.2022 г.).

Роберта Колева

Студент

МП „Социология и социална антропология“

Централноевропейски университет, Виена

журналист, водещ на подкаста „АнтропоЛогика“

е-поща: bettykoleval@gmail.com

Roberta Koleva

Student

MP “Sociology and Social Anthropology“

Central European University, Vienna

Journalist, host of “AnthropoLogica“ podcast

e-mail: bettykoleval@gmail.com.

Творческите квартали на България: състояние и перспективи за развитие

Златина Богданова

Bulgaria's creative districts: state of art and prospects for development

Zlatina Bogdanova

Abstract: *The creation of the creative districts in Bulgaria is the result of cultural policies related to valorization of architectural heritage in the city centers. Municipalities and local associations cooperate in a common effort to preserve and renew these historic cores by developing and realizing the ideas for Kapana in Plovdiv, Talyana in Varna, KvARTala in Sofia. Similar initiatives are also developed in the cities of Stara Zagora, Gabrovo and Veliko Tarnovo. In relation to these urban spaces, the paper presents the main agents of change, their ideas and activities, as well as specific projects and concepts for urban development, which engage an increasingly wide community of cultural heritage connoisseurs – architects, urban planners, cultural managers, entrepreneurs and artists.*

Keywords: *creative districts, cultural industries, heritage*

СЪЗДАВАНЕТО И ОБЖИВЯВАНЕТО на творческите квартали в България е резултат от културни политики на местно равнище, свързани с валоризиране на архитектурното наследство в градските центрове. Общини и местни сдружения си сътрудничат в общо усилие да запазят и обновят тези исторически ядра като развиват и реализират идеите за творческия квартал *Капана* в Пловдив, *Таляна* на Варна, *Шести*

участък – Габрово, *КвАРТала* на София и *Варуша юг* в старата градска част на Велико Търново.

Цел на настоящата статия е да представи обща картина на кварталите в България в сравнителна перспектива, както и да отговори на въпросите кои са основните агенти на промяна, какви са техните идеи и дейности. Градското развитие и наследство ангажират все по-широка общност от архитекти, урбанисти, културни мениджъри, представители на местната власт, предприемачи и творци. Концепцията на текущото изследване акцентира не толкова върху сгради и сградни ансамбли, а повече върху социалните връзки и мрежи, които обединяват арт кварталите в България.

Въведение в темата и основни понятия

Идеята за създаването на творчески квартали произлиза от местни политики за регенерация на запустели градски пространства чрез стимулиране на културни дейности. Тези подходи са прилагани и добре изучени в чужбина. Като пример може да се посочи книгата „Културна политика и градска регенерация. Западноевропейският опит“, публикувана през 1993 г. В последните години в България се обръща все повече внимание на развитието и подобряването на градската среда, но този опит е все още слабо проучен.

Творчески квартал (*creative district*), известен още като квартал на изкуствата или културен квартал, е специфична зона в рамките на град или населено място, която е целенасочено проектирана за привличане на творци и предприемачи в сферата на изкуствата и културата. Такива райони обикновено се характеризират с концентрация на креативни индустрии, артисти, културни институции и места за забавление. Основната им функция е да поощряват артистичните изяви, иновативните начинания и опазването на културното наследство. По такъв начин се стимулира цялостната културна и икономическа жизненост на общността.

По темата има написани множество книги и статии. „Креативно създаване на място“ е публикация на Националния фонд за изкуствата на САЩ (2010), в която се обсъжда подхода за „творческо създаване на места“ (*placemaking*)¹, който включва концепцията за творчески квартали. Изследването показва как изкуството и културата могат да бъдат успешно интегрирани в развитието на общността, за да се създадат жизнени и икономически успешни райони. В книгата „Творческият град: Инструментарий за градски новатори“ Чарлз Ландри (2000) дефинира понятието „creative city“, като посочва как градовете могат да използват креативността на жителите, за да стимулират икономическото развитие и градската трансформация. Тези тенденции водят до обособяването на „creative class“. В книгата „Възходът на творческата класа: и как тя трансформира работата, свободното време, общността и ежедневието“ Ричард Флорида (2002) изследва нейното въздействие върху градовете.

Творческите квартали играят решаваща роля за привличането и задържането на културни предприемачи, които допринасят за градския растеж и просперитет. В статията „Творчески градове: културните индустрии и креативната класа“ Анди С. Прат (2008) разглежда концепцията за творчески градове и квартали, като подчертава връзката между културните индустрии (*cultural industries*) и присъствието на творческа класа в градската среда.

Джон Хоукинс (2001) изследва икономическото въздействие на творческите индустрии в книгата „Креативната икономика: Как хората правят пари от идеи“. Понятието „creative economy“ се отнася до стопански дейности, които се основават на творчество, знание и интелектуална собственост. Те обхващат индустрии и сектори, които разчитат на

1 „Placemaking“ се отнася до подход на сътрудничество и участие към проектирането и трансформацията на обществени пространства, който дава приоритет на нуждите и желанията на хората, които използват и обитават тези пространства. Това включва създаване на жизнени, приобщаващи и ангажиращи места, които стимулират чувството за общност и социалното взаимодействие, като подобряват цялостното качество на живот на жителите и посетителите.

генериране, производство и комерсиализация на културни продукти и услуги. Концепцията на Хоукинс подчертава нарастващото значение на креативността, иновациите и нематериалните активи за стимулиране на икономическия растеж. Културното предприемачество стои в основата на творческата икономика. Тази дейност може да се разбира като „комбиниране на определени ресурси с цел създаване на продукт“, който да „провокира нови културни значения“ (Драганова 2022: 54).

Въз основа на етнографско проучване в творческите квартали на София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Габрово и Велико Търново статията обръща внимание на културната инфраструктура (*cultural infrastructure*) и наличните места за творчески дейности и образование. Изследванията на културната инфраструктура трябва да вземат предвид различни дефиниции на „култура“ и „културна дейност“ и да проектират подходящи параметри за класифициране на различни видове културна дейност. За да отговори на това предизвикателство, проучването използва класификационна рамка, която идентифицира пет типа културна дейности и свързаните с тях пространства: изпълнения и изложби – **концертни зали, галерии и музеи**; търговски и корпоративни дейности – **творчески бизнеси, ателиета, магазини, кафенета и ресторанти**; общностни практики и участие – **читалища и библиотеки**; приложна дейност, образование и развитие – **училища по изкуствата и зали за репетиции**; фестивални дейности, събития и публични пространства – **паркове** (Ang et al. 2016: 40-47).

Основни изследователски въпроси

Изследването на творческите квартали на България акцентира върху дейностите по опазване на културно-историческото наследство и неговата трансформация. Изследователски интерес представляват инициативите за опознаване

и социализация на архитектурното наследство на градовете, джентрификацията и социалната промяна в кварталите. Гражданският активизъм и ангажираността на местната общественост също са сред основните теми на проучването.

Интересен въпрос е какво обединява тези квартали в България. Един от възможните отговори – обединява ги тяхното разположение в историческите ядра на съответните градове. С течение на времето, с промяната на политическите режими и новите градоустройствени планове тези райони са били до голяма степен negliжирани и, веднъж останали встрани от новите градски центрове, са загубили своята притегателна сила. Напоследък чрез проектите за създаване на културни пространства и привличане на публични запустелите места се възраждат под формата на творчески квартали. Типичен пример за новите тенденции е ревитализацията на *Капана* в Пловдив, който от един занемарен район се съживи и обнови благодарение на насочените усилия по време на кампанията „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“. Основните изследователски въпроси са изложени, както следва:

По какъв начин концепциите за „творчески квартали“ и „културни индустрии“ се прилагат в България за целите на градска трансформация и обживяване на запустели места и пренебрегнати градски пространства, които имат съществен потенциал за развитие?

Как се осъществяват инициативите по опазване на културно-историческото наследство в градска среда, в рамките на т. нар. творчески квартали на България?

Кои са основните агенти на промяна – организации, специалисти, местни власти и институции (музеи, галерии, библиотеки), ангажирани с тези процеси, и как те си сътрудничат?

Методи и цел на изследването

Изследването включва метода на „мултиситуираната етнография“ (multi-sited ethnography), която включва работа на

много различни терени (Marcus 1995; Hannertz 2003, 2010; Falzon 2009). Методът позволява да се проследят и опишат връзките и мрежите, които свързват места и хора, за да се отговори на въпроса как идеите и практиките в областта на градоустройството или културните дейности се пренасят, предават и трансформират, докато се движат между различни локации и множество обекти. Освен всичко това, подходът предлага гъвкав дизайн на проучването – то става адаптивно и отзивчиво към промените и взаимодействията на културните феномени, които изучава. А тази адаптивност помага за преместване на фокуса между различни ситуации или проследяване на лица или обекти, докато преминават през различни контексти.

От началото на изследването върху творческите квартали през 2018 г. то се провежда изключително само на територията на България и поради тази причина може да се приеме, че попада в рамките на така наречената „антропология у дома“. Друг основен метод на проучването се основава на дигиталната етнография – работа с интернет сайтове и социални мрежи, предимно Фейсбук, където се публикува текуща и актуална информация за събития, фестивали и дискусии в рамките на творческите квартали.

Основната цел на изследването е да очертае състоянието и перспективите за развитие на творческите квартали в България. По възможност, в бъдеще българският случай ще се представи и анализира в сравнителна перспектива, като се съотнесе към осъществяването на подобни проекти в други страни, а за изпълнението на тази цел се търсят възможности за теренни проучвания извън България.

Създаването на творческите квартали като следствие от модерното градско развитие

В модерното градско развитие могат да се наблюдават актуални тенденции, свързани с „освобождаване“ на култура-

та от институционалните ѝ рамки, независимо и доброволно създаване на културни продукти и услуги, споделена „култура на улицата“, откриване и обособяване на нови, нетрадиционни културни пространства – улиците и паркингите функционират като терени на културно действие и граждански активизъм. По време на социализма държавата и нейните политики определят културното съдържание и местата за осъществяване на културна дейност – галерии, музеи, театри и т.н., но в настоящия момент се наблюдават практики в културната сфера, които се генерират и провеждат от неформални организации, професионални съюзи, отделни личности – граждански активисти. Културното съдържание се предлага и консумира непосредствено в открити пространства – на улиците на творческите квартали, по време на фестивали и базари на занаятчийски произведения. Тези дейности кореспондират с проекти за запазване и обновяване на градската среда, реновиране на сгради – културни ценности в историческите градски ядра. Каузите по популяризиране и опазване на КИИ имат социално съдържание: насърчава се гражданското участие и инклузивното действие, като в този процес жителите на квартала стават съучастници в промяната на градската среда. За да се разрешат общи проблеми, често се прилагат методите на общностното организиране (community organizing).

Творческите квартали са терени на образователни инициативи – фестивалите включват в програмата си архитектурни работилници за деца, като по такъв начин се акцентира на приобщаващото, съвместно действие. Цели семейства се включват и така се преодолява отчуждението между хората, които обитават дадено място. Те се обвързват чрез лично участие в средата, която споделят. Целта е хората съзнателно да променят, опознаят и опазят своите квартали, които вече получават и нови функции – освен като места за обитаване и консумация те се трансформират в споделени пространства, обживяват се чрез изкуство и култура, изнесени „на улицата“ по време на градските фестивали. В най-добрия случай архи-

текти и проектантите работят съвместно с жителите за създаване на нови проекти за благоустройство на градската среда чрез подхода „създаване на място“ (placemaking). Културните събития на открито (базари, арт инсталации) и фестивализацията на публичните пространства в големите градове на България се реализират от екипи от млади, образовани хора, които много често разполагат с културен капитал под формата на образование и/или професионална дейност в чужбина. Публиките, които идват на тези събития, са също млади хора и семейства. Противоположен пример представя ситуацията в Асеновград, където застаряващото население и големата емиграция на млади и образовани хора към големите градове променят фокуса на възприятията на града, които се обръщат носталгично към миналото в спомените на възрастните асеновградчани (Богданова 2022).

В следващите редове ще дам кратко описание на състоянието и дейностите в творческите квартали, за да маркирам основните акценти в изследването.

„Капана – квартал на творческите индустрии“ като културна мисия на „Пловдив 2019“

Включването на *Капана*² в официалната кандидатура на „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“ е резултат от общинска стратегия и културни политики с оглед на икономическия потенциал на квартала за развитие на туризма. По този начин символният капитал на *Капана*, включително архитектурното наследство, културната инфраструктура и артефактите („графити“, „улично изкуство“), се трансформира в икономически и социален. Проектът е част от платформата „Трансформирай“ от програмата на „Пловдив – Европейска

² Статутът на квартала към момента в регистрите на Министерство на културата е „Групова недвижима културна ценност „Квартал Капана“, град Пловдив“ и е обявена с протокол № 13 от 11.12.1998 г. на Националния съвет за опазване на паметниците на културата: <https://visitkapana.bg/2017/04/10/nastoyashte/> (последно посещение 20.07.2023 г.).

столица на културата“ в клъстера „Градски мечти“³. В официалния наратив на общинска фондация „Пловдив 2019“ *Капана* е представен като място на памет и трансформация посредством творчески индустрии (Bogdanova 2019).

„Капана – първият творчески квартал“ е нова концептуална рамка, която акцентира върху градските измерения на европейската интеграция чрез фестивализация и културализация на градското пространство. Концепцията за развитие на *творчески индустрии* е една от ключовите стратегии, свързани с *Капана*. Структурните характеристики на тези индустрии са концептуализирани в различни модели⁵. Например, моделът DCMS на Обединеното кралство има следната структура: реклама, архитектура, изкуство и антики, занаяти, дизайн, мода, филми и видео, музика, изпълнителски изкуства, издателска дейност, софтуер, телевизия и радио, видео и компютърни игри⁶.

Първата фаза на проекта – финансиране на „резидентната програма“ с цел привличане на творчески индустрии в *Капана* започва през 2014 г., когато Фондацията „Пловдив 2019“ анонсира първата покана към творците за създаване на ателиета в квартала. Избраните десет стартиращи проекта са подкрепени чрез предоставяне на безплатно настаняване за една година. Резултатът е привличане на различни „културни предприемачи“, които създават своите творчески проекти в *Капана*. След Фаза I на проекта Фондацията инициира следващата Фаза II през 2015–2016 г. През този период е обявена втора покана за привличане на артисти и публика в *Капана*. В резултат на тази фаза още шест индустрии получават

3 Вж. Апликационна форма на Пловдив от конкурса „Европейска столица на културата“ (2014): <https://plovdiv2019.eu/data/fms/Documents%20General%20Plovdiv%202019/Bid%20Book/BG%20Bid%20Book.pdf> (последно посещение 27.07.2023.).

4 Фондация „Пловдив 2019“ е учредена на 27 септември 2011 г. с решение на Общински съвет Пловдив.

5 UN Creative Economy Report 2008: The challenge of assessing the creative economy: towards informed policy-making.

6 Повече за концепцията на „творческите индустрии“ и създаването на „творчески квартали“, вж. Bogdanova 2019.

субсидия за наем за една година. Освен това са подкрепени тринайсет проекта и събития.

Поредният творчески фокус в *Капана* е свързан с популяризиране на младежките култури и субкултури. Последната отворена покана за 2019 г. е анонсирана като „Творчески район Капана. Фокус: „Ядрото на Младите“⁷. Предложените творчески идеи са съсредоточени върху и около „Ядрото“ – сцена, построена в сърцето на *Капана*, заобиколена от барове, малки кафенета и творчески ателиета. Според рамките, зададени за тази културна инициатива, „художествените интервенции в публичните пространства“ трябва да се развиват от младежки организации и да включват кампании и пърформанси, улично изкуство, съвременен цирк, както и други творчески форми: танц, театър, музикална литература и кино. Сцената „Ядрото“ е ограничена от двете страни с високи, покрити с графити стени.

В *Капана* са представени следните сфери на *творчески индустрии* и техните продукти: визуална идентичност⁸ и промоционални продукти за *Капана* и *Капана фест* (брандиране⁹), дизайн и архитектура, изкуство и антики, медии и сценични изкуства (прожекции на филми, музикални концерти, изложби), занаятчийски субкултури и техните артефакти, включително графити, картини, снимки, козметика, ръчно изработени подаръци и сувенири, бутикови продукти (Богданова 2023)¹⁰.

Една от културните придобивки на Пловдив, свързани с кампанията за Европейска столица на културата е отварянето на галерия „Капана“ през 2019 г. като експозиционно пространство на Градска художествена галерия – Пловдив. Разположена на оживена пешеходна улица („малката глав-

7 <https://visitkapana.bg/2019/03/27/2019/> (последно посещение 20.07.2023 г.).

8 Вж. визуалната идентичност на „Капана“ като цялостна концепция за изработване на нови символи, лого и графичен стил на квартала: <https://visitkapana.bg/visual-identity/> (последно посещение 06.07.2023 г.).

9 Повече за марките в „Капана“, вж. сайта: <https://www.kapanabrands.bg/> (последно посещение 20.07.2023 г.).

10 За конкретни примери за „културни предприемачи“ и творчески индустрии в „Капана“, вж. Bogdanova 2019 и Богданова 2023.

на“), продължение на пешеходния център и в непосредствена близост до артистичния квартал *Капана* в сърцето на града, изложбената зала предлага всички необходими условия за представяне както на традиционно, така и на съвременно изкуство на своите два етажа с обща площ близо 500 кв.м¹¹. Тази институция е част от новосъздадената културна инфраструктура на Пловдив. На територията на *Капана* преобладават търговски и корпоративни дейности – *творчески бизнеси, ателиета, магазини, кафенета и ресторанти.*

Валоризация на архитектурното наследство в Таляна

Съвсем скоро *Капана* в Пловдив послужи за пример на други големи градове в България – Варна и София, които скоро излязоха със свои проекти за развитие на историческите градски ядра. През 2020 г. във Варна се запознах с концепцията за квартал *Таляна*, разработена от Сдружение „Таляна“. Името на квартала е семантично свързано с *Капана* – „талян“ или „далян“ от турски е съоръжение за улов на риба, т.е. капан за риба. *Таляна* не е административна единица, а исторически център, който в началото на XX век е бил икономическото сърце на Варна. Главният път за търговското пристанище е минавал през квартала. Следователно, там са се концентрирали стопанските и финансови институции. С изграждането на новата централна градска част на Варна кварталът губи своята популярност и икономическо значение и остава встрани от туристическия поток.

За разлика от *Капана* в Пловдив, където проектът стартира с обявяването на отворени покани за набиране на предложения и финансиране в рамките на кампанията ЕСК, в *Таляна* не се предлага финансова подкрепа. По-скоро идеята е да се насърчават независими бизнес инициативи, които дават добър пример за „икономическа достъпност до културното наследство“, тъй като се развиват в сгради със сертифицирана

културна стойност. И тъй като в този квартал има най-голяма концентрация на сгради с такъв статут, Сдружение „Таляна“ се ангажира да посредничи и подпомага предприемачите и всички заинтересовани лица, както и да образова широката общественост по отношение на стойността на архитектурното наследство, което получава нови функции и се преустройва спрямо тях. Екипът на Сдружението базира образователната си дейност на концепцията на английския историк Саймън Търли (2005) за цикъл на наследството (the heritage cycle): Наслада (Enjoying) – Разбиране (Understanding) – Оценка (Valuing) – Грижа (Understanding) (Thurley 2005). Въз основа на тази идея са разработени поредица от творчески работилници, изложби и информационни събития за споделяне на ноу-хау и местен/чужд опит, в допълнение към повишаване на културната осведоменост и компетентност.

Платформата за онлайн обучение, *aDOORable Academy*, е проект на Сдружението. На нея са качени образователни лекции, достъпни за широката публика. Целта е повишаване нивото на информираност за архитектурното наследство на Варна с акцент върху необходимостта от опазване на сградите, обявени за културни ценности. Устойчивият туризъм е възможен само при участие на местната общност в процеса на вземане на решения (Rakitovac and Urošević 2017). Затова са необходими кампании за повишаване на осведомеността сред обитателите на даден квартал, район или град. Само така дадена общност може да определи идентичността си спрямо наследството, което притежава. В противен случай то няма да бъде разпознато като ценно и важно за жителите и те няма да се ангажират с неговото опазване, тъй като липсват предишни познания и връзки с това наследство. Дейността по повишаване на осведомеността ще бъде устойчива само ако е базирана на принципа „образование за цял живот“. Така общността би живяла в хармония и би развила чувствителност не само към собственото си наследство, но и към заобикалящия свят (De Camargo 2007: 239–55). Освен онлайн обучения, на 27 юни 2020 г. Сдружение „Таляна“

¹¹ <http://www.visitplovdiv.com/bg/node/8196>, последно посещение 20.07.2023 г.

организира „пешеходна работилница“, обявена във Фейсбук като един Adoorable ден в *Таляна* (Богданова 2021: 320-321)¹².

През 2020 и 2021 г. наблюдавах развитието на *Таляна* и открих, че, подобно на ситуацията в *Капана*, и там преобладават търговски и корпоративни дейности – *творчески бизнеси, ателиета, хотели, магазини, кафенета и ресторанти*. Глобалната пандемия от коронавирус се отрази негативно на туристическия пазар и бизнесите в *Капана* и *Таляна*. Наложените локдауни през 2020-2021 г. принудиха собствениците на ресторанти, хотели и туристически агенции да намерят начини за запазване на инвестициите си в кризисна ситуация.

В културната инфраструктура на *Таляна* има изложбени зали – галерия „Арт Маркони“ и галерията в Дома на архитекта. The Bookstore е мултифункционално пространство, в което също има изложбена площ. Етнографският музей – Варна и Музеят на Възраждането също се намират в *Таляна*. Освен това има няколко ателиета по изобразително изкуство, Училище по музика и музикално продуциране и Хорова школа за варненските младежи и девойки.

От 2019 до 2021 г. сдружение „Таляна“ организира пленер-конкурс „Архитектурното наследство на „Таляна“, воден от архитекта и художник Белин Моллов. Третото издание на пленера се реализира в периода 4-10 септември 2021 г. и обхваща четири локации. През октомври същата година се провежда изложба на ученически рисунки на важни за квартала сгради в галерията на Средно училище за хуманитарни науки и изкуства „Константин Преславски“ (Хуманитарната гимназия на Варна)¹³.

През януари 2021 г. сдружение „Таляна“ инициира „Петиция за спасяване на сгради – културни ценности със средства по Плана за възстановяване и устойчивост на ЕС“: „Идеята е част от сумите, които правителството на ГЕРБ беше планирало за саниране на едно- и многофамилни жилищни обекти,

12 Повече за „пешеходната работилница“ и обектите, които посетих в квартала на Варна, вж. Богданова 2021.

13 Инициативата за провеждане на пленери с ученици в квартал „Таляна“ се запазва, но от 2022 г. насам се реализира от името на други организации.

да се насочат към сгради със статут на недвижими културни ценности, които имат предписания за възстановяване. В петицията се посочва, че някои от тези здания вече са в критично състояние и отлагането на възстановяването им крие риск да бъдат загубени безвъзвратно“ (Тодоров 2021)¹⁴. Около този документ се обединяват организации, ангажирани с подобрието на градската среда и изграждането на творчески квартали – KvARTal Festival в София, „Софияплан“, „Градored“ от Русе, ТАМ от Велико Търново, фондация „Български архитектурен модернизъм“, Български национален комитет на Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места. Няма официална реакция от кабинета на ГЕРБ, а на 31 май същата година сдружение „Таляна“ изпраща петицията и до служебното правителство (ibid).

Мрежата от културни пространства в Стара Загора

Положителен тренд в развитието на творческите квартали и сродните им културни пространства е разработването на нови, нетрадиционни културни ниши и подкрепянето на вече утвърдили се изкуства и занаяти. В Стара Загора това е кукленото изкуство, развивано и показвано в Държавния куклен театър от 1957 г. Институцията е домакин на Международен куклено-театрален фестивал за възрастни „Пиеро“, който се провежда на всеки две години в града. През 2023 г. се организира международен архитектурен конкурс за създаване на Център за експериментално куклено изкуство към театъра, като получените 98 проекта от над 30 страни се състезават в контекста на разширяване на културната инфраструктура на Стара Загора.

Като основен двигател на неформалния културен живот Сдружението „Творчески колектив – На улицата“ е особено активно в популяризиране на мрежата от културни

14 Вж. „Архитектурна Варна“, статия на Светослав Тодоров от 8 август, 2021 г. във в. „Капитал“: https://www.capital.bg/light/neshta/2021/08/08/4225347_arhitekturna_varna/ (последно посещение 29.08.2023 г.).

пространства. То определя себе си във Фейсбук като „общност за развитие на мрежа от арт локации и творчески индустрии в Стара Загора“¹⁵. Една от известните арт локации е Къщата на архитекта – в миналото личен дом на архитекта Христо Димов¹⁶. Сградата в стил *сецесион* се намира на ул. „Сава Силов“ 37 в центъра на града и е в непосредствена близост до Държавния куклен театър. Стопанисва се от Сдружение за съвременно изкуство и култура от 2012 г. Като част от културната инфраструктура на Стара Загора, Къщата е благоприятна среда за развитие на общностни практики и споделено участие в арт дейности и културни събития за деца, младежи и почитатели на съвременното изкуство.

Сдружението „Творчески колектив – На улицата“ организира ежегодни дискусии, посветени на градската среда, наречени „Урбанистични срещи“ в Къщата на архитекта. На тях присъстват и дебатираат представители на творческите квартали от Варна, Габрово, Велико Търново, архитекти, урбанисти, творци, журналисти и граждански активисти. Първото подобно събитие се провежда през септември 2020 г., като всяка година в тематичния фокус на срещите попадат актуални проблеми на градското развитие. Поредните „Урбанистични срещи На Зелено“ се проведеха на 15 юни 2023 г. Темите¹⁷ на дискуссионния панел включваха: фестивали, арт квартали и възможните ползи за градско развитие. Участваха: арх. Петър Диков – председател на Съюза на архитектите в България, проф. арх. Тодор Булев – председател на българското жури за Венецианско биенале, Огнян Георгиев – журналист от „Капитал Градове“, арх. Веселин Алексиев от Дружеството на свободно практикуващите архитекти към Съюза на архитектите-

15 Вж. Фейсбук страницата на Сдружението: <https://www.facebook.com/ArtCollectiveStZ> (последно посещение 20.07.2023 г.).

16 Повече за Къщата на архитекта, вж. „Тайните кътчета на Стара Загора: Къщата на архитекта“, интервю на Венелин Добрев от 3 ноември 2016 г.: <https://uspelite.bg/tainite-katcheta-na-stara-zagora-kashtata-na-arhitekta-1> (последно посещение 20.07.2023 г.).

17 Темите и участниците в четирите издания на „Урбанистични срещи“ могат да се намерят във Фейсбук страницата на Сдружение „Творчески колектив – На улицата“.

те в България, Момчил Цонев – организатор на „Фестивал за улични изкуства bFest“. Модератори на срещата бяха Мария Славчева и Първан Симеонов от „Творчески колектив – На улицата“, „Запазете Бедечка“. Дискусията, проведена в двора на Къщата на архитекта, даде началото на първия фестивал в парка „Бедечка“, който се трансформира в нов обект в културната инфраструктура. До 18 юни граждани и гости на Стара Загора имаха възможност да слушат концерти, да гледат кино под откритото нощно небе, да обикалят щандове със занаятчийски продукти и да вземат участие в образователни игри и работилници за деца. Отделно организаторите бяха предвидили пешеходни маршрути и посещения на интересни обекти като Обсерваторията, където се намира филиала на Института за космически изследвания и технологии (ИКИТ) – БАН. Музеят на бирата във фабриката на „Загорка“ отвори специално вратите си за гостите на фестивала, като на посетителите се даде възможност да видят и някои от производствените помещения на фабриката.

Креативни индустрии за нови градски икономики: квартал *Шести участък* на Габрово

Квартал *Шести участък* на Габрово има статут на групов недвижима културна ценност, включена в „Зона с концентрация на културно-историческо наследство“¹⁸. В квартала, разположен в централната градска част, се наблюдава смесица от възрожденска и съвременна архитектура. Популярен е като най-старият квартал на Габрово, който навремето е бил средище за търговия, занаяти и активен социален живот.

Проектът „Креативни индустрии за нови градски икономики в Дунавския регион“ с акроним CINEMA (Creative industries for new urban economies in the Danube region) с продължителност от 30 месеца (1 юли 2020 г. – 31 декември 2022

18 Зоната е декларирана с Протокол на архитектурна комисия на експертен съвет на НИПК/НИНКН от 18.11.1986 г. съобразно действащия тогава Закон за културното наследство.

г.) обхваща 22 регионални и общински администрации и институции от 8 европейски държави. **Община Габрово участва в тематично направление „съживяване на търговията на дребно и малкия бизнес в градските центрове“ с квартал Шести участък като пилотна локация по проекта.** За оживяването и обогатяването на района с нови търговски дейности и творчески инициативи се търси помощта на креативните индустрии¹⁹.

В рамките на проекта CINEMA беше организирана 10-дневна културна програма в кв. „Шести участък“ от 17 до 26 юни 2022 г, която аз посетих. Програмата се реализира в партньорство между Община Габрово и „Студио Комплект“ – София и включваше визуални намеси в части от квартала, изнесена изложба на Унгарския културен институт, арт обучения, документален театър, представен от актьорския екип на Студиото за документален театър „Vox Populi“ съвместно с габровския Драматичен театър „Рачо Стоянов“, литературни маршрути, творческа работилница на „Know How/Show How“²⁰. В инициативите се включиха още Музеят „Дом на хумора и сатирата“ и РЕМО „Етър“ с работилница „Цветя от беленица“ и изложба „Етнообектив: Еньовден“, реализирани пред Дечковата къща (кв. Шести участък). Местното читалище „Будителите 2017“ се превърна в център за творческа дейност. То се помещава в сградата на бившето Палаузово училище, която се намира в историческата част на квартала. В бившите класни стаи и двора на читалището се реализира творческа работилница на образователната платформа за изкуство и дизайн „Know-How/Show-How“²¹. Осем участници²², доброволци от страната и чужбина, се включиха от 18 до 26 юни 2022 г. в иновативния формат, който имаше за цел да стимулира творческото въображение. Работилницата включваше активно

19 <https://gabrovo.bg/bg/article/17295>, последно посещение 21.07.2023 г.

20 <https://www.eufunds.bg/bg/node/9702>, последно посещение 21.07.2023 г.

21 Вж. страницата на организацията в интернет: <https://www.knowhowshowhow.org/>, последно посещение 21.07.2023 г.

22 Аз също бях сред участниците и лично присъствах на всички събития в рамките на работилницата.

опознаване на *Шести участък* и дискусии относно състоянието и перспективите за развитието му. Участниците бяха инструктирани да обиколят квартала (психогеография²³) и после да споделят първоначалните си впечатления в групата, ръководена от трима ментори. В рамките на работилницата бяха посетени местни фирми в сферата на търговията със стоки „втора употреба“, текстила, производството на кожени чанти и колани, полиграфията, изработването на метални изделия и управлението на отпадъци. С тяхна помощ участниците се снабдиха с разнообразни остатъчни производствени материали, от които създадоха прототипи на дизайн за обекти – мебели и декорация – резултат от екипната работа на доброволци и ментори. Прототипите от отпадъци бяха произведени и изложени в читалището, където в последния ден на работилницата, 26 юни, бяха представени пред широката публика²⁴.

В рамките на културната програма на 24 юни 2022 г. в Габрово се проведе Среща на идеите за квартал *Шести участък* – дискуссионен форум, на който бяха поканени представители на културни институции, администрация, браншови организации и творчески организации. Участниците бяха разделени на фокус групи, като целта беше да се обменят идеи и нови визии за развитието на района. Община Габрово има амбицията да инициира създаването на мрежа на творческите квартали в страната с идеята „да се съхрани събраният опит на различни арт организации, културни мениджъри, архитекти и урбанисти, които работят за опазването и съживяването на историческите градски центрове“²⁵.

23 Психогеографията е експериментален и артистичен подход за изследване на градската среда и психологическите ефекти на застроената среда върху индивидите. Възниква през 50-те години на миналия век като концепция в рамките на Situationist International movement – група от авангардни художници и интелектуалци.

24 <https://gabrovo.bg/bg/news-article/11310> (последно посещение 21.07.2023 г.).

25 <https://www.eufunds.bg/bg/node/9702> (последно посещение 28.07.2023 г.).

КвАРТала на София

Арт квартала на София се разполага в карето, известно като стария еврейски квартал или стара София, заключено между булевардите „Дондуков“, „Мария Луиза“, „Сливница“ и „Васил Левски“. Пространството се обособява като творческа зона по същото време като *Капана* в Пловдив – около 2015 г. „КвАРТал Колектив“ е събирателно име на всички активни хора, организации, специалисти и доброволци, които работят за инициативата в дългосрочен план и връщането на добрия имидж на стара София. Инициатори са следните организации: Арт Фондация ДОМА, Дом на киното, French 75, арт коуъркинг пространството SOHO, SITO Studio, T E 3 Г Я X, Ателие „Пластилин“, CUSH. BE и др. Основни партньори са Организацията на евреите в България „Шалом“, Гъоте институт, Полски институт и др.

Най-известното събитие в *КвАРТала* е Фестивала, който на 15-17 септември 2023 г. се проведе под мотото **Силата на хората**. Поредното осмо издание, както всяка друга година, залага на участието на малки бизнеси и културни оператори, за да привлече публика за събитието. За 2023 г. са обявени следните направления в отворената покана за проекти: архитектурно наследство, зелен квартал, общности/езикът на омразата, достъпност, пешеходни зони и градски инициативи, „Избери българското“ – търговци и производители²⁶.

По време на фестивала улиците се затварят за коли, за да се освободи терен за културни прояви – театър на открито, рецитали, концерти, изложби, пешеходни турове и др. През 2021 г. програмата на фестивала включваше „Форум КвАРТал“ – дискусия по две важни теми: опазване на архитектурното наследство и пешеходна достъпност в творческите квартали на България. Събитието се състоя под куполите на Ларгото, в пространството пред галериите, които се стопанисват от Регионален исторически музей – София. Домакин и модератор беше Мартина Стефанова, визуален артист,

26 <https://www.facebook.com/events/297389422773594> (последно посещение 25.07.2023 г.).

културен мениджър и съорганизатор на *КвАРТал* Фестивал. Участваха урбанистът Васил Маджирски и арх. Мария Бадева от Съюз на урбанистите в България, арх. Александра Бабунска от Сдружение „Таяна“, Първан Симеонов, политолог и преподавател в Софийския университет, който представляваше Творчески колектив „На улицата“ от Стара Загора. В дискусията се включи и Огнян Георгиев от „Капитал“, редактор на поредицата за градско развитие. РИМ – София е част от културната инфраструктура на КвАРТала, в който преобладават търговски и корпоративни дейности – *творчески бизнеси, ателиета, магазини, кафенета и ресторанти*.

Варуша юг във Велико Търново

Друг пример за *фестивализация на града* (Cundy 2016) представя квартала *Варуша юг* във Велико Търново. През август 2023 г. се проведе второто издание на Фестивала „48 часа Варуша юг“. В програмата бяха включени над 80 културни събития – изложби, концерти, работилници, архитектурни презентации и др. Акцент на фестивала бе дискусията „Формиране на архитектурна чувствителност и етика“ с участието на Мартин Янков от Колектива за „Реките на града“, арх. Радомир Данков – с примери от Велико Търново, Маргарита Доровска от Център за съвременно изкуство „Кристо и Жан-Клод“, урбанист Емилия Попова – с примери от Германия, Стефан Прохоров от Бюро Творческа Европа. През 2022 г. в рамките на първия фестивал „48 часа Варуша юг“ се провежда първата обществена дискусия на тема „Инструменти за квартално обновяване“ с участието на архитекти и урбанисти пред публика в Музея на архитектурата във Велико Търново²⁷.

27 На 21 август 2022 г. имах възможността да посетя фестивала и дискусията. Видеоот от дискусията е качено във Фейсбук страницата на „Варуша юг“: <https://www.facebook.com/varushasouth/videos/450035580195986> (последно посещение 29.09.2023 г.).

Ядро на много културни инициативи във *Варуша юг* е бар-клуб „Там“, дефиниран като пространство за култура и социални инициативи във Велико Търново, основано през 2012 г. На сцената се показват съвременни форми на изкуство, гастролират изгряващи и утвърдени артисти от цял свят. Освен творчески изяви, се организират дискусии, стимулиращи гражданското участие в решаване на проблеми на градската среда. „Там“ обитава сградата на бившия Клуб на дейците на културата от 2021 г. (Драганова 2022). През следващите години екипът и общността в квартала се ангажират с възстановяване на културните функции и обживяването на изоставената сграда, паметник на архитектурата²⁸.

В културната инфраструктура на Варуша Юг попадат читалище „Надежда 1869“, Музея на архитектурата, няколко ателиета за занаяти, арт галерия „Наратива“ и няколко православни храма, един от които, храм „Св. Николай“, се включи в програмата на фестивала в последния неделен ден (20.08.2023 г.) с провеждането на Света литургия, концерт с църковни песнопения в храма и беседа на богословска тематика.

Заклучение

В заключение ще поставя кварталите в сравнителна перспектива, като не претендирам за изчерпателност. Като пилотен проект на кампанията „Пловдив – Европейска културна столица“ квартал *Капана* се превърна в притегателен център за културни оператори от страната и чужбина. Със съдействието на Общинската фондация „Пловдив 2019“ те успяха да ревитализират това запустяло градско пространство. За разлика от Пловдив, където проектът стартира с финансиране на проектни предложения с фокус върху „творческите индустрии“, концепцията на сдружение „Таляна“ във Варна е да популяризира малките бизнеси в така наречения квартал *Таляна*. Те се развиват в сгради – „културни ценности“ и по

28 <https://tamvt.com/about/> (последно посещение 26.07.2023 г.).

такъв начин дават добър пример за „икономическа достъпност на културното наследство“.

Квартал *Шести учатък* в Габрово се развива в рамките на общински проект CINEMA и това е една от приликите с пловдивския *Капан*, където също Общината поема водещата роля. От друга страна, поставеният акцент върху развитието на малките бизнеси в *Шести учатък* е актуален и за варненския квартал *Таляна*. Чрез мрежата си от културни пространства (без обособен арт квартал) Стара Загора е редовен домакин на поредицата от дискусии, наречени „Урбанистични срещи“, а през юни 2023 г. посрещна гости на първия фестивал в парка Бедечка „На зелено“.

Добри примери за фестивализация на градските пространства дават София и Велико Търново. Фестивал с участието на артисти и музиканти, изложби и базари на занаятчийски изделия оживява улиците на *КвАРТала* в София всеки септември от 2015 г. За няколко дни през август 2022 и 2023 г. във Велико Търново протича фестивалът „48 часа Варуша юг“ – общностна инициатива на Варуша юг, чиято мисия е да представи добрите примери за добросъседство и симбиозата между настоящето и историята на квартала²⁹. В Търново, по подобие на срещите в Стара Загора и форумите в София, се поражда традиция да се изнасят архитектурни презентации и водят дискусии за ролята на фестивалите, творческите квартали, гражданите и институциите в опазване на архитектурното наследство на градовете. В София, Стара Загора, Велико Търново и Варна водещи инициатори за развитието на културните пространства и свързаните с тях фестивали са граждански организации („КвАРТал Колектив“, „Творчески колектив – На улицата“, „Там“, Сдружение „Таляна“), които активно търсят подкрепата на общинските власти. В Пловдив и Габрово общините са активните страни по реализирането на европейски проекти за съживяване на *Капана* и *Шести учатък*. В основата на обособяването на всич-

29 <https://www.facebook.com/events/6342498099144623> (последно посещение 26.07.2023 г.).

ки квартали стоят проблемите за опазване на архитектурното наследство и справяне с градската несигурност и разруха.

Дадените в текста примери от България само маркират проблемите и подходите на проучването, което все още се развива и допълва с нова информация. В контекста на изследователските търсения стоят теми като конструирането на културна и социална памет, инклузивното действие на градските инициативи на фона на интензивна емиграция и подмяна. Интерес представляват формите на сътрудничество между общини, фирми и граждански организации, ролята на професионалните съюзи и още много други подтеми като визуална култура и дизайн, интеркултурно сътрудничество, създаване на експертни партньорски мрежи. Не на последно място творческите квартали и тяхното развитие е пряко свързано с държавните политики за опазване на културното наследство, градското планиране и градоустройство, архитектурата и нейната естетика, урбанизацията и екологията на градовете.

Библиография

- Ang, I. et al. 2016.** Mapping Culture: Venues & Infrastructure in the City of Sydney. Final Report. Penrith: Western Sydney University.
- Bianchini, F., M. Parkinson. (Eds.). 1993.** Cultural Policy and urban regeneration. The West European experience. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Богданова, З. 2023.** От занаят към модерен дизайн – наблюдения върху съвременното развитие на Капана като квартал на творческите индустрии в Пловдив. – В: Шарланова, В. (съст.). Сборник в памет на проф. Георги Георгиев. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 239–253.
- Богданова, З. 2022.** Краеведските инициативи и социалните мрежи като терен в етнологията. В: Антропология/ Anthropology. Journal for Sociocultural Anthropology, кн. 9–2, 58–78.
- Богданова, З. 2021.** Валоризация на наследството в творческите квартали „Капана“ (Пловдив) и „Таляна“ (Варна). – В: Ганева-Райчева, В., И. Бокова, Н. Ненов (съст.). Местни общности, културни наследства и музеи. Сборник с материали от научна конференция с международно участие „Местни общности, културни наследства и музеи“, София, 25–26.02.2021 г./Local Communities, Cultural Heritage and Museums. Collection of Papers from the International Research Conference "Local Communities, Cultural Heritage and Museums" – Sofia, 25–26.02.2021, София: ИЕФЕМ – БАН, 311–325.
- Bogdanova, Z. 2019.** Kapana in Plovdiv as the first “creative industries district”: reality or illusion. In: Антропология/ Anthropology. In: Journal for Sociocultural Anthropology, vol. 6, 5–27.
- Cudny, W. 2016.** Festivalisation of urban spaces: Factors, Processes and Effects. New York: Springer International Publishing.
- De Camargo, P. 2007.** Using Tourist Resources as Tools for Teaching and Creating Awareness of Heritage in a Local Community. In: Richards, G. (Ed.). Cultural Tourism: Global and Local Perspectives. New York: Haworth Hospitality Press, 239–256.
- Драганова, З. 2022.** Картография на капани и пътеки в културното предприемачество – изследване на случаи в Пловдив, Велико Търново, Варна и София. – В: Петкова, Б. и В. Караджов (съст.). Капаните на града. Пловдив: Пловдивско Университетско издателство, 50–71.
- Falzon, M. A. (Ed.). 2009.** Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research (1st ed.). London: Routledge.
- Florida, R. 2002.** The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books.
- Hannerz, U. 2003.** Being there . . . and there . . . and there! Reflections on multi-site ethnography. In: Ethnography, vol. 4 (2), 201–216.
- Hannerz, U. 2010.** Anthropology's World: Life in a Twenty-First-Century Discipline. New York: Pluto Press.

Howkins, J. 2001. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. London: Penguin.

Landry, C., F. Bianchini. 1995. The Creative City. London: Demos.

Landry, C. 2000. The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators. London: Earthscan Publications.

Marcus, G. 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. In: Annual Review of Anthropology, vol. 24, 95–117.

Markusen, A., A. Gadwa. 2010. Creative Placemaking. National Endowment for the Arts: <https://www.arts.gov/sites/default/files/CreativePlacemaking-Paper.pdf> (последна дата на ползване – 27.07.2023 г.).

Общинска фондация „Пловдив 2019“. 2014. Апликационна форма за конкурса „Европейска столица на културата“ 2019 г. на град Пловдив: <https://plovdiv2019.eu/data/fms/Documents%20General%20Plovdiv%202019/Bid%20Book/BG%20Bid%20Book.pdf> (последна дата на ползване – 27.07.2023 г.).

Pratt, A. C. 2008. Creative Cities: The Cultural Industries and the Creative Class. In: Geografiska Annaler. Series B, Human Geography, vol. 90 (2), 107–117.

Rakitovac, K., N. Urošević. 2017. Valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism. In: Management. University of Primorska, Faculty of Management Koper, vol. 12 – 3, 199–215.

Тодоров, С. 2021. Архитектурна Варна. В: Капитал градове: Варна, Шумен: https://www.capital.bg/light/neshta/2021/08/08/4225347_arhitekturna_varna/ (последна дата на ползване – 29.08.2023 г.).

Thurley, S. 2005. Into the Future. Our Strategy for 2005–2010. In: Conservation Bulletin, vol. 49, 26–27.

United Nations. 2008. Creative Economy Report. The challenge of assessing the creative economy: towards informed policy-making: https://unctad.org/system/files/official-document/ditc20082cer_en.pdf (последна дата на ползване - 27.07.2023 г.).

Закон за културното наследство (в сила от 10.04.2009 г.): <https://www.mrrb.bg/bg/zakon-za-kulturnoto-nasledstvo/> (последна дата на ползване – 29.09.2023 г.).

д-р Златина Богданова
главен асистент
Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей
при Българската академия на науките
ул. „Московска“ № 6А
1000 София, България
е-поща: zlatina_bogdanova@abv.bg

Zlatina Bogdanova, PhD
Assistant Professor
Institute of Ethnology and Folklore Studies
with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences
Moskovska Str. 6A
1000 Sofia, Bulgaria
e-mail: zlatina_bogdanova@abv.bg

Градските фестивали в Садово, Берковица, Вършец и Габрово: разпознаваемото лице на локалните общности

Камелия Петкова

City Festivals in Sadovo, Berkovitsa, Varsets and Gabrovo: the Recognized Face of the Local Communities

Kamelia Petkova

Abstract: *The purpose of the text is to bring out the importance of the city festivals in Gabrovo, Berkovitsa, Sadovo and Varshets from the point of view of preserving and preserving the local communities by identifying the impact that these events have on the local communities in whose territories they are held and whose culture they are connected. The article presents the results of an empirical sociological study carried out using qualitative methods within the framework of the project "Local festivals: a resource of local communities for dealing with crises", financed by the National Research Institute of the Ministry of Education and Science. The research approach used is in the thematic area of social stratification. City festivals are seen as an intersection of different interests (local residents, local government, business, organizers) ultimately accumulating energy and serving as a resource for cultural renewal.*

Keywords: *festivalization, urban festivals, local communities, benefits, beneficiaries*

ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ броят на градските фестивали нараства неимоверно, а заедно с това и тяхна-

та роля и значимост за обществото като цяло. Този процес на „масовизация“ се възприема от централните и местни власти, както и от жителите на локалните общности, като възможност за стимулиране на икономическото развитие, на социалната интеграция и солидарност, за формиране на идентичността, за изграждане и укрепване на взаимоотношенията вътре в общността (Келиян 2022: 5). Докато в началото на 2020 г. пандемията от COVID-19 потопа човечеството в дълбока криза, която неизбежно се отрази върху начините на общуване и формите на празнуване с характерните за тях виртуални характеристики (Банкова 2021: 56), три години по-късно фестивалната практика отново бе възстановена. В много населени места се възстановиха традиционните градски фестивали, изобретиха се нови, с ново съдържание, свързани с бизнес (маркетингови събития, освещавания), с възможности за културен туризъм и др. (Колева 2018: 164), които бързо се превърнаха в „разпознаваемо лице“ на редица български градове.

Целта на текста е да се изведе значимостта на тези събития от гледна точка на запазването и съхранението на локалните общности, като се идентифицира въздействието, което фестивалите оказват върху локалните общности, на чиито територии се провеждат и с чиято култура са свързани. В настоящото изследване локалните общности ще бъдат разглеждани през призмата на техните специфики, на тяхното социално-икономическо и културно развитие. В тази връзка може да се открият теоретичните и емпирични изследвания в трудовете на Веска Кожухарова-Живкова (Живкова & Живков 2001), Таня Неделчева (Неделчева 1991), Николай Тилкиджиев (Тилкиджиев 1989; 2002), Майя Грекова (1984, 1998) и много други. Фокусирам се най-вече върху възприемането на градските фестивали като един от културните ресурси на общността, който би могъл да се използва за нейното съхранение и развитие. Под „локални“ общности имам предвид онази форма на съвместен живот на съвкупност от индивиди, намиращи се помежду си в изградена мрежа от социални отношения, като членовете ѝ извършват социал-

но-значими дейности в рамките на определена, ясно фиксирана територия (Келиян 2010: 42–43). Социално-значимият признак, който е структуроопределящ по отношение на локалната общност е общата за членовете ѝ територия, като от значение са не толкова физическите и географските ѝ характеристики, а природата и качеството на социалните отношения, които я характеризират (Келиян 2010: 42–43).

Методи

В настоящето изследване избрах да представя градски фестивали, провеждани в четири български града (Габрово, Вършец, Садово и Берковица). Става дума за проведени от началото на месец юни до края на месец септември 2021 г. **дванайсет дълбочинни интервюта** (четири интервюта с организатори, четири с представители на местната власт и четири с местни жители), проведени в гр. Габрово, гр. Садово, гр. Вършец и гр. Берковица, както и на **две фокус-групови дискусии** (една с представители на местната власт в гр. Садово и една с организаторите в гр. Вършец). Проведеното качествено проучване е реализирано в рамките на проект „Местните празници: ресурс на локалните общности за справяне с кризи“, финансиран от ФНИ на МОН. Дълбочинните интервюта предоставиха богат познавателен и инструментален потенциал, тъй като се базираха на добре разработен сценарий за провеждане и подбор на релевантни лица за изследване. Интервюираните лица бяха подбрани съобразно разнообразните функции и роли, които изпълняват организацията на тези фестивали. Техният избор не е случаен, той е обусловен от възможността да се проследят мненията на хора, които по различен начин са тясно свързани с провеждането на тези събития и да се види къде има допирни точки или разминавания. Основно въпросите бяха свързани с идентифициране на спецификите на фестивалите като значим социален, икономически и културен ресурс и маркер за общностната и регионалната иден-

тичност, изследване на дейностите, факторите и социалните структури, посредством които се поддържат, обновяват и „изобретяват“ тези събития, определяне на институциите и взаимодействиещите си субекти (индивидуални и групови), които имат водеща роля в организацията и провеждането, както и идентифициране на потенциала на тези събития за консолидиране и съхранение на локалните общности. Изборът на конкретните населени места също не е случаен. Дълбочинните интервюта са проведени в три малки по големина градове (Берковица, Садово и Вършец) с население под 15000 души и един по-голям град (Габрово), с население над 15 000 души, който служи като антипод на останалите. Бе допуснато, че в по-малките градове въздействието на фестивалите върху локалната общност е много по-съществено от гледна точка на нейното съхранение, тъй като задоволява нуждата от принадлежност и улеснява развитието на местната и личната идентичност (Jaeger and Mykletun 2013: 217). Проведени бяха също така и фокус групи, с цел стимулиране на свободната обмяна на мнения и формулиране на общи констатации за ситуацията по провеждане на тези събития. Получената качествена информация в никакъв случай не претендира за изчерпателност и представителност, но позволява проблемите да бъдат разгледани в тяхната многостранност, като се анализират мненията и позициите на представителите на изследваните социално-групови субекти.

Базирам се на разбирането, че градските фестивали като пресечна точка на различни интереси (на местните жители, местната власт, бизнеса и организаторите), в крайна сметка акумулират енергия, която способства за съхранението и запазването на идентичността на локалната общност и служат като основен ресурс за културно обновяване. По думите на Даниела Колева, днешните фестивали, за разлика от онези, провеждани в традиционните общества, са подчинени на разума и като разумна дейност не са самоцелни, а имат за задача да превърнат хората в граждани, да ги възпитават така, че те да се идентифицират със своя град, народ, страна или управление (Колева 2018: 163).

Изучаването на градските фестивали като събития с различна тематична насоченост привличат широк кръг от изследователи социолози, етнографи, етнологзи, икономисти, философи, урбанисти, културолози, психолози и др., което предполага интердисциплинарност на прилаганите подходи за тяхното изучаване. В етнографската литература се наблюдава траен интерес към фолклорните и религиозните празници и свързаните с тях ритуали (Арнаутов 1971/1972), (Маринов 1981) и др. В наши дни тази проблематика не загубва значението си, като в полезрението на етнологите се включват както традиционните празници (Огнянова 2003), така и свързаните с „новата празничност“ фестивали и фестове, които подробно са анализирани в два тематични броя на списание „Българска етнология“ със съставители Даниела Колева и Евгения Тролева. В настоящото изследване използваният изследователски подход е в тематичната област на **социалната стратификация**, като се акцентира върху социално-груповите характеристики и интереси на различните субекти, свързани с фестивалите.

Като колективни събития, в които социалната включеност е водеща (Falassi 1987: 11), градските фестивали спомагат за формирането и укрепването на общността и утвърждават равенството и солидарността между членовете ѝ (Русо 2018). В повечето случаи градските фестивали премахват йерархиите, свързват и обединяват хората, като имат собствена енергия и ресурс за справяне с кризи от различен характер (Бахтин 1978). В специализираната литература редица изследователи като Грег Ричардс, Робърт Палмър, Джудит Меър, Мишел Дъфи, Жил Липовецки акцентират върху факта, че промените в социалната и икономическата сфера, когато „масовият маркетинг е изместен от маркетинга на сегментирането“ (Липовецки 2008: 69), способстват за едно по-тясно профилиране на градските фестивали – фестивал на кино, на театъра, на класическата музика, на изкуствата, на занаятите и др. По този начин се създават градове, изпълнени със събития – *eventful cities* (Richards & Palmers 2010), които несъмнено оказват въздействие върху локалните общности.

Фестивалите в Габрово, Берковица, Садово и Вършец: история, цел, дейности

Фестивалите обект на настоящия анализ се провеждат в четири града, които са важни административни и стопански центрове: Габрово: „Фестивал на хумора и сатирата“; Вършец: „Празник на курорта, минералната вода и Балкана“; Берковица: „Празник на град Берковица“ и Садово: „Празник на град Садово“. Габрово е град в централна България, един от най-старите промишлени центрове на България още от края на XIX век. Вършец е най-старият балнеолечебен град в България и се характеризира с десетки хотели, къщи за гости, минерални бани и т.н. Разположен е в Северозападна България, в северните склонове на Стара Планина, област Монтана. Градът има добра инфраструктура (включително и места за отдих – паркове), но през последните години е силно запусната и има много изоставени или рушащи се сгради. Берковица е град в област Монтана, Северозападна България. Развити са традиционни занаяти, останали от миналото – килимарство, производство на керамични съдове, бубарство, глинена керамика. Като част от Южен централен район гр. Садово попада в югоизточната част на Пловдивска област. Характерно за него е разпокъсано, ниско ефективно земеделие, разрушени икономически зони около населените места, незадоволително състояние или липса на инженерна и подлежаща на рехабилитация социална инфраструктура.

Структурата на населението в тези населени места е представена в Таблица 1.

	Общо население	Българи	Турци	Роми
Вършец	6927	5199	7	1453
Садово	14766	12281	345	1239
Габрово	51881	49887	320	157
Берковица	14501	14501	6	1506

Таблица 1. Брой население в гр. Вършец, гр. Садово, гр. Габрово и гр. Берковица по данни от Преброяване на населението и жилищния фонд на Р България за 2021 г.

Източник: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=2025

От гледна точка на икономическите характеристики на тези градове можем да кажем, че те се характеризират с високи нива на безработица, бедност и ограничени възможности за трудова заетост след закриването на заводи и предприятия, работещи в различни икономически сектори.

Изследваните градски фестивали като културни събития се провеждат веднъж в годината и се отличават със своята историческа устойчивост, независимо че през годините тяхната организация търпи промени.

Така например, празникът на Берковица се организира повече от 15 г. ежегодно, с изключение на Ковид пандемията. По думите на интервюирания представител на местната власт, това събитие всяка година се превръща в традиция, с изключително богата програма, която търпи промени през годините.

Дълбоки исторически традиции има и фестивалът в Габрово. Информация за неговото провеждане е налична от 1923 г., като в първоначалния си вид е бил замислен като маскарад и се е казвал „Габровска Олелийна“. Според държавните архиви, от 1960 г. насам карнавалът вече е припознат от комунистическата партия като шествие и има сегашните измерения.

В исторически план, още от началото на миналия век във Вършец винаги е имало празнични дни, с които хората са искали да отпразнуват всички дадености, които ги има в града, като минералната вода, чистия въздух, природата. По думите на интервюирания организатор на градския фестивал, тези събития са били организирани, за да може хората да разнообразяват ежедневието си и да се повеселят.

Сходно мнение споделя с нас и представителят на местната власт в гр. Садово, който споделя, че празникът на града има исторически корени, организира се от преди повече от 17 години, като датата на неговото провеждане е строго фиксирана – 24 май.

Основните цели за провеждането на тези градски фестивали са както следва:

- *Промотиране на Габрово като град на хумора и сатирата;*

- *Популяризиране на Вършец като балнеолечебен център, както и като град на здравето;*

- *Популяризиране на духовата музика от Северозападния район; планиране и съхранение на българската традиция и култура в гр. Берковица;*

- *Привличане на поток от туристи в гр. Садово в непопулярен период от годината.*

И четирите изследвани фестивала включват разнообразни дейности, насочени към различен кръг посетители.

Основното събитие по време на Фестивала на хумора и сатирата е карнавално шествие, но освен това има участие на множество улични артисти, музиканти, сценични изяви, фокуси, куклен театър, танци, екзотични животни и други. Карнавалното шествие се състои в излагане на макети, задвижвани от артисти. Макетите представляват сатирична репрезентация на водещи български и международни политически фигури. През 2021 г. (поради епидемията) карнавалното шествие е статично, а посетителите вървят из града, следвайки залепени картинки на котка. Наред с това в централната част на града има много временни търговски сергии основно за продажба на алкохол, скара, захарен памук, дребни сувенири и др.

По време на фестивала на град Берковица се организират различни събития като изложби на творби на местни художници, киноложка изложба на кучета, футболни дербита, изложения на местни производители на пчелен мед, дърворезба, килими и фолклорни концерти, които запазват традициите и бита на Берковица. В програмата на събитието участват местните училища, детски градини и много танцови състави от Берковица. По думите на представител на местната власт, в гр. Берковица:

- *„Наблягаме на автентичните песни и танци от нашия край и се радваме на много публика“.*

Сходни дейности се провеждат и в Садово, и във Вършец, като основно се акцентира върху организирането на концерти, в които участват различни фолклорни състави от местни

самодейци, с цел показване на театралното изкуство, певческите изяви на местни певци, както и провеждане на дейности за деца като литературни конкурси, рисунка на асфалт, концерти на акордеон.

Разнородните по тематика дейности по време на фестивалите в повечето случаи видоизменят облика на тези градове, превръщайки ги в креативна арена за изява на местни самодейни състави и изпълнители. Според организаторите, популяризирането на дейността на местни творци, певци, музиканти, артисти и занаятчии ги прави притегателна арт територия, която създава възможност за пазарна реализация на техните творби. В крайна сметка се повишава популярността на конкретните населени места, привличат се тълпи от посетители. Както твърди Джерард: „За жителите фестивалът е знак за потенциал за развитие и жизнеспособност въпреки намаляването на населението и слабото набиране на персонал в индустриите“ (Gerrald 2000: 303).

Основните организатори

Провежданите фестивали в Габрово, Берковица, Вършец и Садово способстват за изковаване и укрепване на връзките между общината, читалището, местния бизнес и локалната общност. Връзките са „лепилото“, което държи общностите заедно. Без тях общността застоява и качеството на живот намалява. Именно това „лепило“ може да бъде разглеждано като социален капитал, така че погледнато през този обектив – спонсорството на фестивала увеличава социалния капитал. Всички лица, с които разговаряхме, споделиха, че общината е водещ и основен организатор на тези събития, редом с читалището, бизнеса и местните граждани. В процеса на изготвяне на програмата на четирите фестивала активно участват както местните читалища, културни центрове и публични културни институции (в Габрово), така и училища, детски градини, бизнесът и местните жители. Обсъждат

се идеи, дават се предложения, така че празниците да бъдат наистина вълнуващи и незабравими за местните хора и за външните посетители. Позитивна тенденция, която бе спомената от интервюируания организатор на фестивала в Габрово, е и все по-активната роля на местната общност в хода на фестивала:

„Радвам се, че активното участие на местните жители се променя с времето. Габровецът е доста трудна публика и доста консервативен човек. В началото, когато възстановихме карнавала, той просто беше статичен наблюдател, но с времето, разбира се, се опитваме да използваме разни способности от типа на конкурси за маски, лична инициатива и т.н. Хората започнаха все повече и повече да стават активни участници, дори с факта, че стоят в публиката, но са маскирани. Това пак е нещо, което е промяна в позитивна посока“ (организатор на фестивала, гр. Габрово).

И ако е налице диалог между различни заинтересовани страни в процеса на изготвяне на програмата, то от гледна точка на финансирането водеща роля и при четирите градски фестивала заема общината, като спонсорството от страна на частни фирми е сравнително слабо, независимо от ползите, които имат различните заинтересовани страни от провеждането на тези събития.

Ползите за общността

Кого подпомагат тези фестивали? Каква е тяхната полза за локалната общност, спомагат ли за нейното съхранение и оттук – могат ли да бъдат разглеждани като нейно разпознаваемо лице (Mair & Duffy 2015)? Имайки предвид тяхната природа, следва да подчертаем една важна тяхна специфика, свързана с това, че те, от една страна, са обвързани с древните традиции и обичаи на конкретната общност в дадено населено място, а, от друга, предоставят възможност за поддържане и укрепване на взаимоотношенията между

членовете на общността, правейки ги по-единни и задружни в съвременния динамичен свят. По думите на Wheatley and Kellner-Rogers и Derret фестивалите могат да помогнат за възстановяване на самочувствието в общността (Wheatley and Kellner-Rogers 1998: 14), да осигурят сърцето на една общност, тъй като тяхната празнична природа предоставя на членовете ѝ условия на свобода, свързаност и възможност за културно развитие (Derrett 2003: 51). В конкретния случай тези фестивали могат да бъдат разглеждани като инструменти за преобразуване и повишаване имиджа на Габрово, Берковица, Садово и Вършец защото:

- „Печели целият град, откъдето и да го погледнете. И като популярност, и като нещо, което се случва само в Габрово, което е запазена марка за града, вече тези неща, за които говорим, за хотели, за ресторанти, сферата на услугите, но те не са чак толкова важни, колкото това, че човек получава друг тип удовлетвореност, идвайки тук в този ден“ (организатор 2, гр. Габрово).

Те способстват за съживяване на занаяти, търговия на местни продукти и реклама на местни производители (например производството на фъстъци в гр. Садово), изработката на сувенири, емблематични за конкретния град (например Часовниковата кула в гр. Берковица, куклите в гр. Габрово, тъкането на килими – един от най-старите занаяти в гр. Берковица) и от тази гледна точка създават възможност за „разпознаване“ и популяризиране на локалната общност. Като пресечна точка на различни интереси, изследваните фестивали оказват съществено въздействие върху културния, социалния и икономическия живот на тези градове, като генерират редица ползи за общностите. Тези събития привличат многобройна публика, която генерира икономически приходи за местните жители и бизнесмени. Насърчава се търговията и потреблението на стоки и услуги, насърчава се инициативността на местните занаятчии или производители, увеличава се предлагането и търсенето на местни продукти, създават се нови работни места, макар и временно. Всички,

наемателите на търговски обекти (магазини, хотели, ресторанти), участниците в различните събития, общината, културните институции (музеи, културни обекти и т.н.), както и туристическият сектор в тези четири града, имат полза от провеждането на тези градски фестивал, защото:

- „Печелим добре, имаме добра посещаемост и сериозни приходи от билети, както и от покупки от сувенирния магазин. Така че сме много доволни. Особено тази година го усетихме наистина много солидно“ (организатор на фестивал, гр. Габрово);

- „Градът се пълни... Посетителите са много. Берковица е около 10 хил. души, има 700 легла база. Няма нито едно свободно място за спане от месец“ (представител на местната власт, гр. Берковица);

- „Местните ресторанти са претъпкани, така че може да се твърди, че се създават възможности за търговска дейност, развива се местната инфраструктура, подобряват се предлаганите услуги“ (организатор на фестивал, гр. Вършец);

- „Всички имат полза – бизнесът, общината, градът, читалището, но най-вече хората, защото могат да бъдат заедно. За мен те го търсят този фестивал, имат нужда от него. Той е истински. На общината също ѝ се вдига рейтингът. Хората просто си го чакат това дефиле, те имат нужда от социално сближаване, от поддръжка на собствените си корени. От напомняне на собствената си културна идентичност, защото духовата музика е част от културата на града и хората“ (организатор, гр. Берковица);

- В повечето случаи планирането и провеждането на тези фестивали предполага участие на членовете на общността, което дава редица социални придобивки. Според мнение на представител на местната власт в гр. Садово: „Най-доброто при участието в такива фестивали и събития е възможността да се помогне за изграждането на общност, да се създаде чувство за гордост в общността и да се ангажира общността. Празнуват се неща, които правят града специален и предизвикват добри чувства. Те могат да бъдат толкова го-

леми, колкото етническото наследство, или толкова малки, колкото едно парче сладкиш“ (мнение на представител на местна власт гр. Садово);

Голяма част от интервюираните лица споделиха, че тези събития помагат за преодоляване на самотата и отчуждението. Те насърчават свободното общуване и сплотяват членовете на дадена локална общност независимо от етническа принадлежност, пол или възраст. Конкретно, фестивалът в гр. Садово сближава представителите на различните етноси и насърчава неформалното общуване между българи, турци и роми:

- „Това че българи, турци и роми заедно празнуват и се веселят си мисля, че способства за засилване на връзките вътре в общността. Всички живеят заедно, но имат нужда от организиране на празненства, които още да ги обединят. На празника всички етноси общуват, пият си бирата, играят заедно хоро. Всичко това е по естествен начин. Това е начинът за тях да се повеселят заедно, да се видят с роднини и близки приятели. Това носи положителен заряд и зарежда с приятни емоции както ромите, така и всички общности тук“ (организатор на градски фестивал, гр.Садово);

Според представител на местната власт в гр. Берковица, в малкия град населението е като едно голямо семейство. Този фестивал носи позитивизъм, той обединява местната общност в името на обща кауза. Хората от града имат нужда от него, защото това е заложено в народопсихологията на българина – да се весели, да се върне към живота и да забрави, макар и за кратко време, трудното ежедневие:

- „Просто градът много оживява. Това е част от самочувствието и идентичността на местните хора. Самият карнавал като социокултурен феномен е точно това – сплотяване, преживяване, парти, забавление“ (организатор на градски фестивал, гр. Габрово);

В повечето случаи тези градски фестивали способстват и за активизиране на членовете на общността, като представляват арена, която задоволява нуждата от принадлежност

и улеснява развитието на идентичности (Jaeger and Mykletun 2013: 213).

- „Всъщност веднъж участвах ли в това нещо, минеш ли по трасето, ти ставаш трайно привързан към карнавала, защото осъзнаваш, че той ти дава свобода. Зад маската можеш да направиш всичко, разбира се, в рамките на позволеното. Зад маската ти си свободен, падат ти задръжките до някаква степен. Тези два-три часа са време, в което хората наистина се забавляват, защото вие знаете, че хората са различни. Има хора, които се притесняват да изразят себе си директно, но, слагайки маската, до известна степен притеснението им пада“ (организатор, гр. Габрово);

- „Те спомагат, от гледна точка на емоциите, за социализация. Хората са се затъжили за местните си празници. Чакаат ги и си ги търсят“ (представител на местна власт, гр. Садово);

Резултатите от проведените дълбочинни интервюта с различни заинтересовани страни дават основание да се твърди, че фестивалите в Габрово, Берковица, Садово и Вършец са места за колективен опит, които част от жителите определят като бягство от ежедневието:

- „За мен празникът е извънреден ден, той е различен от целия низ, от монотонността на ежедневието, ден, в който всички празнуват и се веселят“ (местен жител, гр. Вършец).

Различните интереси

Резултатите от проведените дълбочинни интервюта с местни жители показаха, че освен положителното въздействие на тези фестивали върху общността, налице са и случаи на възникване на напрежение между посетителите и местните хора. Макар и рядко, възниква обществено напрежение, свързано с увеличаване на шума, изграждане на нови заведения и атракциони, замърсяване на градските пространства, наличие на проблеми с обществената хигиена, повишаване на цените на имотите в селищата, което, от своя страна, може

да способства за възникване на опасност местните жители да се отчуждят от мястото, където живеят (Eldridge 2019). В специализираната литература това явление се определя като „загуба на идентичност“ (Nofre et al. 2017), тъй като „изпълнените със събития градове“ могат да обезличат местното наследство, върху което претендират да бъдат основани (Келиян 2022). На въпроса дали местните жители не се оплакват от шума, предизвикан от празника, както и от организираниите всяка вечер концерти интервюирани жители на гр. Берковица и гр. Садово отговориха:

- „Обичам си града. Създава се настроение, всички в града празнуват и го чакаме с нетърпение. Лошото е, че градът се изпълва с туристи, става много шумно, до сутринта се чуват песни от хора, които са дошли в града, навсякъде по улиците има тълпи – в музеите, по площада. Невъзможно е да изведеш детето спокойно да си поиграе“ (местен жител, гр. Берковица).

- „Празникът на града се празнува от всички. Има бира, скара и всички заедно танцуваме, хапваме и се веселим. За децата има люлки, виенско колело, но става страшно, прекалено шум се вдига от силната музика и не може да се спи. Ние сме близо до центъра и всичко се чува, а имам малко дете и за мен лично е проблем“ (местен жител, гр. Садово).

Може ли да се потърси и намери решение на посочените противоречия и конфликти? Според заключението на участник във фокус груповата дискусия, организатор на Празник на курорта, минералната вода и Балкана – Вършец:

- „Всички оценяват колко са важни за търговци, занаятчии, за местните тези фестивали, но въпросът е: Къде е мястото им? В центъра на града или в някой от парковете, където наблизо няма живущи, на които да пречат?“

Интервюираните местни жители осъзнават, че тяхното спокойствие е пожертвано в името на местния бизнес и местните творци, но независимо от тези негативи, те изцяло подкрепят организирането на тези градски събития и в бъдеще, тъй като те са символ на града, празникът, който се чака с нетърпение.

Заключение: въздействие на фестивалите върху локалните общности

Образът на фестивалите в Габрово, Берковица, Садово и Вършец, който се налага от страна на местната власт и организаторите, се споделя в преобладаващата част от случаите и от представителите на локалните общности. Позитивите от реализацията на тези събития за локалните общности и в четирите града надделяват над негативите. Резултатите от проведените дълбочинни интервюта и фокус групови дискусии дават основание да се твърди, че тези събития способстват за съхранението и укрепването на „вътрешната“ социална и културна идентичност на локалните общности, като предоставят арена за жителите да черпят от споделени истории, културни практики и идеали (Ekman 1999). По този начин се създават условия за социални взаимодействия, възпроизвеждат се местни знания, които ги правят „разпознаваеми“ извън пределите на територията, на която се организират (Quinn 2005: 928).

- Участието на членове на локалните общности при подготовката и провеждането им показва силната привързаност на локалните общности към определена територия, населено място. В конкретния случай: Габрово, Вършец, Садово и Берковица. Тези фестивали са чакани и желани, като оказват трайно въздействие върху местните жители: „Цялата общност печели, защото социалната функция на карнавала е такава – сплотяваща, пречистваща, преживяване заедно. В този смисъл печелят всички. Това е... Ако попитате: „Кой е най-големият празник на града?, „Кое е най-голямото събитие?, всички ще ви кажат, че това е карнавалът!“ (организатор, гр. Габрово).

Реализираното проучване с качествени методи дава основание да се твърди, че фестивалите и енергията, която акумулират, предоставят възможност тези градове да станат видими като място или общност (Kvidal, Nygaard 2009), допринасяйки за развитието на местната култура и за обновяване на живота на общността (Jaeger, Mykletun 2013: 217).

Библиография

Арnaudов, М. 1971/1972. Студии върху българските обреди и легенди. София: Изд. на БАН.

Банкова, П. 2021. Виртуалната трапеза: споделени празници и делници от двете страни на Ламанша. В: Иванова, Н., Ст. Кънев, М. Яниславова, Б. Първанов (съст.). София – Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия. София: „Ерoвe“, 46–63.

Бахтин, М. 1978. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. София: „Наука и изкуство“.

Грекова, М. 1984. Традиционната общност и генезисът на чуждостта. В: Социологически преглед, извънреден брой.

Грекова, М. 1998. Общността: очевидност на подобие и проблематизиране на различието. В: Общности и идентичности, София: Петекстон, 20–41.

Живкова, Т и Ив. Живков. 2001. Локус и универсум. София: Аля.

Келиян, М. 2010. Стил на живот на локалната общност: съвременна Япония. Варна: Алекс принт.

Келиян, М. 2022. Новите градски фестивали: дейности, организатори, бенефициенти и интереси по повод на Капана фест. В: Проблеми на постмодерността, кн. 12, 55–81.

Колева, Д. 2018. Новата празничност. Въведение. В: Българска етнология, кн. 2, 163–167.

Липовецки, Ж. 2008. Парадоксалното щастие. Опит върху обществото на хиперконсумиране. София: „Рива“.

Маринов, Д. 1981. Избрани произведения Т. 1. Народна вяра и религиозни обичаи. София: „Наука и изкуство“.

Неделчева, Т. 1991. Град и власт. София: Сигма-Н.

Огнянова, Е. 2003. Традиции и празници в България. Български, арменски, еврейски, мюсюлмански, цигански. София: „Архимед“.

Русо, Ж. 2018. За обществения договор. София: „Лист“.

Тилкиджиев, Н. 1989. Социалните групи. София: „Наука и изкуство“.

Тилкиджиев, Н. 2002. Средна класа и социална стратификация. София: ЛИК.

Derrett, R. 2003. Making sense of how festivals demon – strate a community’s sense of place. In: Event Management, 8, 49–58.

Ekman, A. 1999. The revival of cultural celebrations in regional Sweden: Aspects of tradition and transition. In: Sociologia Ruralis, 39 (3), 280–293.

Eldridge, A. 2019. Strangers in the night: Nightlife studies and new urban tourism. Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, 11 (3), 422–435. <https://doi.org/10.1080/19407963.2019.1583666>.

Gerrard, S. 2000. The gender dimension of local festivals: The fishery crisis and women’s and men’s political actions in north Norwegian communities. In: Women’s Studies International Forum, 23 (3), 299–309.

Falassi, A. 1987. Festival: Definition and morphology. In A. Falassi (ed.), Time out of time. Albuquerque, nm: University of new mexico Press, 1–10.

Jaeger, K., Reidar J. 2013. Festivals, Identities and Belonging. In: Event Management, Vol. 17, 213–226.

DOI: <http://dx.doi.org/10.3727/152599513X13708863377791>.

Howkins, J. 2002. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas: John Penguin Books Limite.

Kvidal, T., Nygaard, V. 2010. Rekruttering og bolyst i Finnmark. Fra bedrifters og kommuners ståsted (Report No. 2010: 2). Alta, Norway: Norut Alta-Àltà a.

Landry, C. 2000. The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators. London: Sterling, VA.

Mair, J., Duffy, M. 2015. Community events and social justice in urban growth areas. In: Journal of Policy Reaserch in Tourism, Leisure and Events, 7(3), 282–298.

Nofre, J., Sánchez-Fuarros, I., Martins, J. C., Pereira, P., Soares, I., Malet-Calvo, D., Galdes, M., & López Díaz, A. 2017. Exploring nightlife and urban change in Bairro Alto, Lisbon. In: City & Communit, 16 (3), 330–344.

Quinn, B. 2005. Arts festivals and the city. In: Urban Studies, 42 (5/6), 927–943.

Richards, G. and R. Palmers. 2010. Eventful Cities: Cultural Management and Urban Revitalisation. Butterworth.

Wheatley, M. J., & Kellner-Rogers, M. 1998. The paradox and promise of community. In F. Hesselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard, & R. F. Schubert (eds.), The community of the future. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 9–18.

д-р Камелия Петкова

главен асистент

Институт по философия и социология
при Българската академия на науките

София, България

е-поща: kamelia.petkova@gmail.com

Kameliya Petkova, PhD

Assistant Professor

Institute of Philosophy and Sociology

Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

e-mail: kamelia.petkova@gmail.com

Доброволчеството след природни бедствия. По примера на Варна (2014) и Берковица (2023)¹

Стамен Кънев

Volunteerism after Natural Disasters. On the Example of Varna (2014) and Berkovitsa (2023)

Stamen Kanev

Резюме: *This article explores the topic of volunteering after natural disasters. In such situations the crisis is prolonged. It requires the commitment, support and efforts of many institutions and people to overcome the consequences quickly and in a timely manner. Initially, the text outlines the main characteristics in a historical and contemporary perspective, which helps to provide a broader and clearer understanding of the role of volunteers. The focus is on the floods in Asparuhovo, Varna (2014) and Berkovitsa (2023), which were caused by torrential rains. The aim is to show that volunteer work is the fundamental basis for the reconstruction of a devastated settlement.*

Ключови думи: *anthropology of disasters, volunteering, floods, urban studies*

Увод

ПРИРОДНИТЕ БЕДСТВИЯ СА НЕИЗБЕЖНИ, изненадващи и опустошителни събития. Нанасят значителни щети, които

¹ Работата е подпомогната от Националната програма на МОН „Млади учени и постдокторанти 2“, одобрена с РМС 206/ 07.04.2022. Темата на проекта е „Социални аспекти на наводненията в България и последиците от тях през първата четвърт на ХХІ в.“ и се реализира по Модул „Млади учени“.

имат както краткосрочни, така и дългосрочни последици. Те се проучват и анализират повече от столетие от изследователи в областта на социалните и хуманитарните науки. В полето на антропологията на бедствията като важен инструмент за преодоляване на кризата се посочват политическите и социалните инициативи, които се предприемат преди, по време и след катастрофата. Те се простират в широка палитра от навременни превантивни дейности, далновидно планиране, равномерно разпределение на благата и др. При добра подготовка и управление на кризата първоначалната реакция на шок и ужас се заменя с категорични действия за превъзможване на негативните материални и психологически последици. В много случаи тези събития провокират съпричастност и състрадание към пострадалото население².

Целта на настоящата статия е чрез примери от наводненията във Варна (2014 г.) и Берковица (2023 г.) да покаже, че доброволството е в основата на възстановяването на опустошено населено място след природно бедствие. Както и че е един от основните показатели за развитие на гражданското общество и основни ценности като уважението, взаимопомощта и солидарността в тежки моменти. Двата случая са избрани, защото характеристиките на бедствието са еднакви – силен проливен дъжд, значителни щети по градската инфраструктура, засегнати хора от ромското малцинство. Подобни явления при сходни условия показват модел на реагиране, изкарват общи типологични закономерности, свързани с преодоляване на кризата, стратегиите на управление, психологията и др.

За да се разберат по-ясно подбудите на хората, които помагат за разчистването, както и тяхното значение за преодоляване на кризата, трябва да се очертаят основните характеристики на доброволството в историческа и съвременна перспектива. Затова основни източници се явяват както нормативни, архивни документи и научни изследвания, така и медийни публикации относно двата разглеждани случая. Антропологичният подход към темата включва теренни проучвания и интервюта, които са проведени с потърпевши от на-

² За очертаване на водещите психологични възгледи за съчувствието в научната литература виж: Vassileva 2021: 251–269.

водненията в кв. „Аспарухово“, Варна (2014 г.)³ и Берковица⁴, както и с представители на местната власт, които са част от управлението на кризата по време на такива ситуации.

Накратко за понятието „доброволчество“

Съвременното разбиране за доброволчество⁵ се появява и формулира през XIX в. Първоначално то обозначава обществено движение в Западна Европа и САЩ за полагане на доброволен труд⁶ във връзка с религиозни, образователни, културно-възпитателни, екологични и политически потребности. Този труд се използва системно и активно за преодоляване на последици от различни кризи, войни, актове на тероризъм, природни бедствия и т.н. (Георгиева 2018: 9–22; Стоянова 2022: 206–228; Erolova 2019: 96; Jobe 2011: 1–5; Penner 2004: 645–666). Подбуден е от положителни качества като свободолубие, съпричастност, състрадание, поемане на отговорност и др. Позволява на общността да генерира повече блага и умения както в мирно време, така и при неблагоприятни ситуации.

В края на XX и през XXI в. проучванията върху доброволството в България и нагласите на хората, които го практи-

³ Интервютата във Варна са осъществени по проект „Локални бедствия и качество на живот: културни стратегии в преодоляване на природни, технологични и биологични катастрофи“, финансиран от ФНИ – МОН (договор ДН 20/5 от 11.12.2017 г.). Период на изпълнение 2018–2021 г. с ръководител доц. д-р Еля Цанева.

⁴ Интервютата в Берковица са осъществени по проект „Социални аспекти на наводненията в България и последиците от тях през първата четвърт на XXI в.“, подпомогнат от Националната програма на МОН „Млади учени и постдокторанти 2“, одобрена с РМС 206/07.04.2022 г.

⁵ Според Български глъковен речник (2018) доброволец е „човек, който доброволно, по свое желание върши, прави, изпълнява нещо“, а доброволен труд е този, при който „се върши, осъществява, създава без принуда, по волята на вършителя“ (Попов 2018: 178).

⁶ Според Начко Радев терминът „доброволен труд“ се появява в българската социологическа наука през 80-те години на миналия век. Най-общо той се приема като допълнителен труд, който се осъществява извън установеното от закона нормално работно време и не е извънреден труд, нито труд по принуда. В него могат да участват всички работници и служители, включително пенсионери и учащи се (Радев 2007: 235).

куват, продължават. Впоследствие понятията се разширяват и допълват. Например, оформя се класификация на доброволния труд – формален и неформален; оперативен и управленски; квалифициран и неквалифициран; продължителен и кратък и др. (Горчилова 2004: 25–26). Като едни от основните и цялостни трудове по темата могат да се посочат изследванията на Начко Радев. Той посочва, че доброволният труд е „творческа работа, социална иновация и изисква емоционално напрежение, съпреживяване, заинтересованост от решаване на проблема. Той носи свободен характер на всички етапи на процеса на труда, който има висока социална ефективност и нравствено-ценностен характер. Насочен е към постигането на социално значими цели, като резултатът е решение на проблеми в обществото. Основните елементи на доброволството са: ограничено финансово или друго обезщетение; свободна воля; общественополезен характер и организационна форма“ (Радев 2012: 85–86; Радев 2007: 225).

Друга функция на доброволния труд, която ми се струва, че е важна при процеса на преодоляване на последиците от природни бедствия, е налагането на контрол от страна на доброволците. Антоанета Златкова посочва, че „доброволният труд има способността да функционира като граждански дорегулатор към действащите пазарни и административни механизми за управление на икономическите и социални процеси, за социално-справедливо създаване и преразпределение на общественото богатство“ (Златкова 2008: 86). С други думи – доброволството се изразява не само в първичната реакция на състрадание и съпричастност, а създава и формира обединени хора, които са готови да оценят и коментират действията на официалните органи. Така се спазва необходимият баланс, който води до активно преодоляване на кризата.

В медийно интервю през юли 2023 г. Тодор Грозданов, секретар на сдружението „Национална асоциация на доброволците в Република България“ (НАДРБ)⁷ определя добровол-

⁷ Сдружение с нестопанска цел „Национална асоциация на доброволците в Република България“ е учредено на 29.08.2014 г. в гр. София. НАДРБ спомага за увеличаването на капацитета на обществото за справяне с природни бедствия и други извънредни ситуации, подпомага процеса по създаване, поддържане и развитие на активна и ефективна мрежа от доброволци, която да бъде в помощ на професионалните служби в превенцията на риска, овладяването на бедствия

чеството като „нещо средно между призвание и хоби. Това е желанието да отидеш да помогнеш и да свършиш работа, когато има нужда от теб. Качествата, които трябва да се притежават, са на първо място ентузиазъм, голямо желание да се помага и психическа устойчивост. Необходима е и добра преценка къде се отива и какво трябва да се направи, защото специално при бедствията и аварията се отива на опасни места.“⁸ Т.е. доброволецът, който се отзовава при природни бедствия, трябва да има възможност да си даде сметка за собствените сили, реална самооценка на възможностите си и обективна преценка за смисъла и полезността на дейността си (Здравкова 2016: 129). Трябва да разполага и с определен набор от личностни качества, които да активира, когато има необходимост. Може да се каже, че основният му мотив⁹ за включване в спасителните и възстановителни дейности не е личната изгода, а желанието да бъде полезен на обществото в трудни моменти.

История и съвременност на доброволството след природни бедствия в България

Историята на доброволството в България е дълга. Според някои изследвания тя води началото си от втората половина на XIX в. и по-специално от времето на Освободителната война. Тогава хиляди доброволци участват в оказването на първа помощ, изграждането на лечебници, прокарването

и отстраняването на последиците от тях. За повече информация: <https://navrb.bg/> (последно посетена на 03.08.2023 г.).

⁸ Цялото интервю на Тодор Грозданов може да се види от следната връзка: https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitiie/120649-borbata-s-prirodnite-bedstviya-kakva-e-rolyata-na-darzhavata-v-kritichnite-momenti?fbclid=IwAR03qTpF_qvIfz94_1wz_kb7GY5D1N2D-IP8g83pv9iZ3dZ1veesIY620AM (последно посетена на 03.08.2023 г.).

⁹ Трябва да направя уточнението, както посочва и доц. Златкова, че мотивацията и определеният набор от знания и умения се определят от особеностите на конкретната дейност. Едни ще са изискванията за действия при бедствие, други – когато целта е да се направи щастливо дете с тежки или неизлечими заболявания, трети – при хуманитарни мисии в опасни места по света (Златкова 2016: 120).

на пътища, събирането на средства за бойните действия и т.н. След 1878 г. част от тях изграждат мрежата на Българския червен кръст и други доброволчески организации (Георгиева 2018: 25–27; Стоименова 2008: 58). В контекста на природните бедствия и катастрофи доброволците имат съществена роля за преодоляване на последиците – инфраструктурни и дори емоционални. Те се притичат на помощ на структурите на Министерството на вътрешните работи и армията при спасителни дейности и потушаване на стихията. Този вид доброволчество официално възниква у нас през 1896 г. Тогава в Русе е основано първото доброволно пожароспасително дружество „Развитие“, което не просъществува дълго поради липсата на средства и дейност. Десет години по-късно (1906 г.) дружеството е преучредено и преименувано на „Спасител“. Второто е основано същата година в Шумен (Симеонов 2001: 23).

Устав на Съюза на доброволните пожароспасителни дружини в България „Спасител“. София. 1927 г. Източник: НБКМ, I 9922.

През 1927 г. е създаден Съюзът на доброволните пожароспасителни дружини „Спасител“. Той обединява всички подобни организации в страната. Девизът им е „Жертвувай безвъзмездно себе си за благо на ближния и отечеството“¹⁰. Основните им функции са описани в специално писмо до всички кметове в страната. Те са свързани с оказване на помощ при природни бедствия като „спасяване на хора, животни и имоти, да запазват материалните блага и културните ценности на страната ни. Да разпространяват и развиват организационно и технически пожарното, санитарното, спортното, водното – изобщо спасителното дело. Да възпитават и организират гражданството за взаимопомощ в борба срещу всичко онова, което носи разорение, глад и мизерия на народа и възпрепятства напредъка, благосъстоянието и величието на отечеството.“¹¹ Тази обществена инициатива показва, че колкото по-опустошително и драматично е едно природно бедствие, толкова по-силно въздейства не само върху потърпевшите, а върху цялото общество. Т.е. от една страна, са материалните последици, човешките жертви и ранените, а от друга, е мобилизиращият ефект на държавно¹² и общностно ниво¹³.

През 1928 г. вследствие от огромните разрушения от Чипровското земетресение е приет Законът за подпомагане пострадалите от обществени бедствия. В чл. 3 е определено, че освен Министерството на вътрешните работи и народното здраве, натоварени с определени възможности за управление и изпълнение по време на бедствие, са и „други обществени органи, единични или колективни“ (Закон 1928: 4). Съюзът „Спасител“ си поставя амбициозната задача да раз-

10 ДА–София, Ф. 979К, оп. 1, а.е. 47, л. 241.

11 Пак там.

12 След опустошителното Чирпанско земетресение е създаден специален „Фонд за подпомагане пострадалите от обществено бедствие“, който се управлява от БНБ и Земеделската банка. Източниците на средствата в него са държавни вноски, дарения от държавни и частни организации, помощи от чужбина (Закон 1928: 5).

13 След Чирпанското земетресение Съюзът „Спасител“ изпраща окръжно писмо до всички кметове в страната с призив за подпомагане създаването на доброволни дружини (ДА–София, Ф. 979К, оп. 1, а.е. 47, л. 241).

шири мрежата от доброволни формирования из цялата страна. Затова с кампании и информационни събития набира доброволци от градските и селските кметства, като разчита на кметовете да сформират доброволните дружини. Уговорката е, че при необходимост те ще се включат като допълнителна сила към професионалните пожарникари и спасителни дружини. Инициативата показва, че част от населението осъзнава (още тогава), че бедствията всяка година „прогресивно нанасят щети на страната ни“¹⁴ и има нужда от подкрепа и солидарност между хората, когато се изправят пред последиците от стихии.

След Втората световна война и установяването на новата власт в страната подобни организации са закрити. Част от тях се присъединяват към разширяващата се мрежа на БЧК, който също е под силното влияние на БКП. Преминават под контрола на държавата, стават част от нейните структури и обект на управление според действащите политически и морални закони. Приема се, че доброволчеството е целесъобразно средство за социално, идеологическо, морално, възпитателно и политическо въздействие както върху отделната личност, така и върху обществото. Провеждат се множество информационни кампании и обучения сред населението. Тогава започват и целенасочените научни изследвания. От една страна, се теоретизира темата през призмата на актуалната академична парадигма, а, от друга, се създават планове и стратегии за развитието и разширяването на обхвата на доброволчеството в различните трудови сфери у нас (производствена, стопанска, образователна, здравна и т.н.) (Стайков 1974; Стайков 1989; Шопов 1985 и др.). Така се създава мрежа от хиляди доброволци, които са готови да се включат с помощ при нужда от свършване на някаква работа и при възстановителни дейности след природно бедствие, ядрена или производствена авария.

В края на месец март 1955 г. се провежда Третият конгрес на БЧК, когато е приет новият устав на организация-

14 Пак там.

та. Той изцяло е съобразен с идеите и политиката на властта, установена след края на ВСВ и възприема нови дейности и задачи. Като основни и съществени мисии, с които се натоварва БЧК, е записано, че трябва да работи за общественото здравеопазване, да оказва помощ на бежанци, които имат право на убежище в страната и да „възпитава своите членове в принципите на социалистическия хуманизъм и патриотизъм, нерушимата българо-съветска дружба и активно участие в движението за мира“. По-нататък се разяснява, че „социалистическият хуманизъм не е само грижа за пострадалите от войната и други бедствия – той е за действена борба срещу самите причини на нещастията и техните носители, срещу подпалвачите на войни“ (Господинов, Ангелов 1955: 44, 69–70). Т.е. БЧК вече има възпитателна роля за формирането на новия тип човек, която трябва да осъществява наравно с останалите дейности за подпомагане и съдействие при кризи и бедствия. Увеличаването на членската маса на БЧК става чрез присъединяване на множество неправителствени организации, както и чрез основаване на нови клонове в общини, работнически учреждения и др. По официални данни, по време на конгреса в редиците на БЧК членуват около 860 000 души в 11 670 клона на организацията, а по-малко от 10 години преди това – 28 000 души в 900 клона.

Днес доброволните формирования отново съществуват. Те са официална структура, която се създава от кмета на общината по решение на общинския съвет. Важно е да се отбележи, че членовете им се подбират от специална комисия, включваща представители на ведомства и други юридически лица, които имат отношение към защитата при бедствия на територията на общината. Освен редица задължения¹⁵, имат и права като преминаване на курс по обучение, застраховка,

15 Основните дейности на доброволните формирования са: предупреждение, изпълнение на неотложни мерки за намаляване на въздействието, оповестяване, спасителни операции, ограничаване и ликвидиране на пожари, операции по издирване и спасяване, извършване на неотложни аварийно-възстановителни работи, оказване на първа долекарска помощ на пострадали при пожари, бедствия и извънредни ситуации, разсредоточаване на културни и материални ценности и други операции, свързани със защитата (Наредба 2012: 18).

екипировка, възнаграждение при участие в дейности по преодоляване или овладяване на бедствия, пожари и извънредни ситуации и др. (Наредба 2012: 19). Заедно с неорганизираните доброволци, те са важно звено както в превенцията и предварителната подготовка, така и след опустошителното събитие. Наред с екипите на пожарната, полицията и лекарите, доброволците са сред първите, които се озовават в епицентъра на трагедията и започват работа на опасно и несигурно място. Това има икономическо и административно основание. По време на кризисни ситуации държавното и местно управление не е в състояние да насочи целия наличен трудов и финансов ресурс към пострадалите хора и икономически сфери. Затова „в тези случаи със своята висока степен на гъвкавост и експедитивност доброволният труд поема непокритите от платения труд области. Най-често това са здравеопазването, образованието, домакинствата и др.“ (Златкова 2008: 87). Например, непосредствено след наводнението на кв. „Аспарухово“ бързата реакция на няколко души от Варна, които отиват на място със своите автомобили и лични инструменти, е показателно именно за съществените способности на доброволците.

През годините се приемат различни законодателни активности, целящи стимулиране както на публичния сектор, така и на физическите лица за участие в такива инициативи. Например, в Закона за защита при бедствия се фиксира задължението на общините с население до 20 000 души да създадат доброволни формирования. По този начин общините се превръщат в основни институции, които имат отговорност да изграждат и развиват доброволни формирования, докато за структурите на ГДПБЗН-МВР остава задължението да оказват методическа и експертна помощ при организиране на тяхната дейност. През март 2022 г. се отчита ръст от 40% в броя на доброволците към общините. Но въпреки това на практика в нито една област в страната не е изпълнен стандартът за бройката, като Даниела Балева посочва, че „най-ниска е стойността в Перник – 40,83 %, а във Варна, Търго-

вище, Благоевград, Враца и Кюстендил той се доближава до 50%“ (Балева 2022: 114–123).

Доброволчеството по време на наводненията във Варна (2014) и Берковица (2023)

Причините за наводненията във Варна (2014 г.) и Берковица (2023 г.) са сходни – и двете са причинени от проливни дъждове, предизвикали потоп, който носи със себе си кални маси, дървета и отломки. Също така и на двете места сред най-засегнатите са ромските махали – в кв. „Аспарухово“, Варна и кв. „Раковица“, Берковица. Инфраструктурните щети са значителни, като по-големи са те в кв. „Аспарухово“, Варна, където има и 13 човешки жертви? От друга страна, и в двата случая за възстановяването съществена роля изиграват доброволците. Тяхната бърза реакция и самоорганизация, в съчетание с безкористното им желание да помогнат на пострадалите, довежда до по-краткосрочно преодоляване на кризата. Освен разчистване на имоти, булеварди, улици и градски пространства, те носят със себе си различни продукти, които даряват – вода, храна, дрехи, битови стоки и др.

кв. „Аспарухово“, Варна (2014 г.)

Квартал „Аспарухово“ е част от район „Аспарухово“, който е разположен в югоизточната част на гр. Варна с граници Черно море (до вълнолома и пристанище Варна), железопътния ареал, северния пътен възел на Аспаруховия мост, северния бряг на варненското езеро, квартал „Галата“, до северната и източната граница на село Звездица и до северната граница на община Аврен. В района живеят приблизително 27 000 души.¹⁶ Кварталът обхваща около 680 декара. Човеш-

¹⁶ Данните са от интернет сайта на район „Аспарухово“ и се отнасят за регистрираните с постоянен и настоящ адрес. Тъй като „Аспарухово“ е един от курортните центрове на Варна, характерна е сезонна динамика на населението през периода май-октомври, когато населението се увеличава с 20 000 души,

кото присъствие на тази територия датира още от бронзовата епоха и е без прекъсване до ден днешен, като преминава през различни етапи.

Наводнението във Варна и областта през 2014 г. най-силно засяга кв. „Аспарухово“. То е от типа на така наречените поройни наводнения. Характерно за тях е, че се формират много бързо и са в резултат на интензивни валежи, които падат на много малка територия за кратко време. Извънредната сила на валежите на 18-ти и 19-ти юни допринася за бързото формиране на големи количества водни маси. В резултат се получава отнасяне на част от растителната повърхност и се образуват кални наноси от пясък и глина (ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 711-3, л. 78). Така се създават поредица от бентове по продължението на дерето, където водата се събира. В един момент стената не издържа и водата поема стремглаво надолу към квартала. Създадената приливна вълна залива жилищния комплекс в 19 ч. и причинява тежки щети. Засегната е обществената инфраструктура (изорани са улици, булеварди, нахлува вода в мазетата и приземните етажи на детски гради и училища и т.н.) и частни имоти. Разрушени са жилищни къщи и търговски обекти, пометени и отнесени са десетки автомобили. Бедствието опустошава квартала. От друга страна, в дългосрочна перспектива настъпват и редица социокултурни промени, които са разгледани и анализирани от етнологи (Еролова 2018: 327–350; Кънев 2021: 508–523; Маева 2022:156–168; Erolova 2019: 91–102; Slavkova 2023: 76–85)

Още в първите часове се притичат на помощ доброволци от Варна, които идват с личните си автомобили и оборудване. Всъщност те имат съществен принос за преодоляване на първоначалната криза. Както отбелязва Пламена Стоянова, „сред многобройните медийни статии, касаещи квартала (след бедствието – авт. бел.), се открояват две основни теми, вземащи превес – първата е чия е отговорността за случилото се, а втората – ролята на доброволците“ (Стоянова 2022: 209). Всъщност тези две теми са актуални не само за

https://www.asparuhovo.bg/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=3&Itemid=45&lang=bg (последно посетено на 14.11.2020 г.).

медиите, а въобще за пострадалата общност. Тук ще се спра по-подробно на втората – субективното възприемане и емоционалното отношение на потърпевшите към помощта от страна на многобройните доброволци, които идват от Варна, от вътрешността на страната и от чужбина.

На следващия ден (20 юни) е организиран и открит Кризисен пункт пред кметството на кв. „Аспарухово“, който работи до 5 юли (общо 15 дни). В него се приемат дарения от храна, вода, препарати, консумативи и вещи от първа необходимост, както за пострадалите, така и за доброволците. Според местни хора, тогава идват 2 000 човека доброволци от града, които се включват в разчистването на квартала. Местната власт ги подпомага, като урежда безплатен транспорт от центъра на града (ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 1144-III, л. 8). Признателността към доброволците от страна на местното население е голяма. На 15.08.2014 г. е открит паметникът Символът на доброволца, наречен „Благодарност“. Висок е близо 4 м и е изработен от стомана. Представлява три ръце, съединени над плоча с надпис: „Доброто е светлина, след която пристъпва светът... Варна благодари на хилядите доброволци, участвали в спасяването на район „Аспарухово“ след тежкото наводнение на 19 юни 2014 г.“ (Кънев 2020: 270).

В дейностите по приемане, сортиране и раздаване на помощите участват над 110 доброволци и служители на БЧК-Варна (ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 1059-III, л. 1). Подпомагането на пострадалите семейства от страна на БЧК не спира и през следващите няколко месеца. Организиран се редица мероприятия като: програма „Топъл обяд“ (декември 2014 – януари 2015 г.), за Коледа са предоставени 200 пакета с храна от първа необходимост, през януари са осигурени допълнително 450 лв. финансова помощ на 148 семейства, които по различни критерии попадат в групата на социално слабите (ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 1059-III, л. 2).

В подкрепа при разчистването на кв. „Аспарухово“ от отломки, наноси и кал се отзовават и други общини от страната. Кметът на Пловдив Иван Тотев изпраща 18 доброволци с

Паметникът, издигнат в чест на доброволците, които помагат за разчистването и възстановяването кв. „Аспарухово“. Наречен е „Благодарност“. Автор: Стамен Кънев, 14.08.2018 г.

два буса – единият пълен с лопати, кофи, ръкавици, чували и платница. Престоят им е за сметка на общината. Отпуснати са общо 100 000 лв. за пострадалите. Кметът на Бургас Димитър Николов праща екип специалисти, които да оценяват щетите. Столична община помага на засегнатите от наводненията с обучени доброволци – над 60 души, специалисти за огледи на щетите, вода и почистващи препарати от резерва.¹⁷

Сериозна подкрепа в пострадалия квартал получават и от сирийските бежанци, които се намират в България.¹⁸ „В Харманли от началото на юни съществува доброволческо фор-

мирование за действия при бедствия и аварии. 20 сирийски бежанци от лагера заминават да помагат като доброволци в ликвидирането на последиците от наводнението след 2-дневно учение. Групата заминава на 24.06. Тя тръгва с хранителни пакети за няколко дни, палатки, лекар и придружител от управата.“¹⁹

Берковица (2023)

Берковица е град в област Монтана, Северозападна България. Той е административен и стопански център на едноименната община Берковица. Населението на града по настоящ адрес към 2022 г. е 12 768 жители²⁰. Градът се намира в полупланински район на 405 m надморска височина, в подножието на Берковска планина, на 90 км от границата със Сърбия.

След наводненията в Северозападна България от началото на юни 2023 г. доброволците взеха активно и съществено участие както в спасителните мероприятия, така и в дейностите за възстановяване след бедствието. За по-малко от две седмици части от град Берковица е наводнен два пъти от проливен дъжд. На 01.06 около 27 л на кв. м се изливат за половин час в следобедните часове и наводняват ромския кв. „Раковица“. Това довежда до преливане на реката, която преминава през квартала. Инфраструктурата на „Раковица“ е разрушена, има десетки наводнени приземни етажи и отнесени автомобили.²¹ На 12.06 за около 1 час се изливат над 70 л на квадратен метър, което канализацията и отводнителната система не са в състояние да поемат. Това води до наводнени приземни етажи на десетки домове. Жертви и ранени няма, но са подадени над 100 сигнала за сериозни щети²²,

17 В-к „24 часа“, бр. 168, 24.06.2014 г., стр. 2.

18 Може да се предположи, че по време на наводнението в кв. „Аспарухово“ на територията на страната се намират над 10 000 бежанци от Сирия, Афганистан и Ирак. За повече информация: Кючуков, Л. 2016. „Влияние на бежанската криза върху българското общество и българската политика: страхове, но не омраза“, (<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/12571.pdf> (последно посетено на 10.07.2023 г.); Еролова, Й. 2019. „Защо бежанците не могат да бъдат фактор, влияещ върху демографската ситуация в България?“ – Население, Т. 37, кн. 3, 545–585.

19 В-к „24 часа“, бр. 168, 24.06.2014 г., стр. 2.

20 Данните са от последното преброяване на населението в България, които са налични, https://www.grao.bg/tna/t41nm-15-09-2022_2.txt (последно посетено на 09.09.2023 г.).

21 „Бедствено положение в Берковица след проливен дъжд“, <https://webcafe.bg/bulgaria/bedstveno-polozhenie-v-berkovitsa-sled-proliven-dazhd.html> (последно посетено на 02.09.2023 г.).

22 В-к „24 часа“, бр. 139, 14.06.2023 г. стр. 2.

отнесени от водата автомобили, засегната е местната болница както и други обществени сгради. Потопена е покъщнина, наводнени са дворове, където се отглежда или складира селскостопанска продукция. Местната власт оценява щетите на 13 млн. лв., които са нужни най-вече за възстановяване на пътната инфраструктура.²³

В този случай се отзовават стотици доброволци и дарители. Подкрепа и съпричастност се изразява от различни краища на страната, дори от чужбина. Още на следващия ден пристигат роднини на жителите на кв. „Раковица“, за да помагат при разчистването. По думите на представителка на Община Берковица, „90% от тези, които бяха местни доброволци, бяха хора, които живеят в чужбина“. Също така се включват учители от кварталното училище. Но голяма част от берковци не се присъединяват и не оказват помощ на пострадалите в ромския квартал. Дори има коментари, че „малко им е било, трябва да удари повече дъжд“. Тези примери се явяват като потвърждение на твърденията на Мила Маева и Йелис Еролова, които са въз основа на теренните им наблюдения през периода 2018–2021 г.²⁴ след бедствието в кв. „Аспарухово“, Варна. А именно, че българите изпитват чувство на „културно превъзходство“ и неодобрение към ромското население, като така се „поставят граници на съпричастността им“ (Еролова 2022: 176; Маева 2022: 163–164). Тази дистанция се оказва непреодолима, защото именно съчувствието е един от основните елементи, които подтикват към доброволчество в подобни ситуации. Пренебрежителното отношение към малцинствата след бедствие е проблем, който не е характерен само за България (Perry, Mushkatel 2006; Boln 2007: 113–129; Wisner, Blaikie, Cannon, Davis 2004). Изследванията показват, че именно тези групи от обществото са най-уяз-

23 „Берковица иска от държавата над 13 млн. лева за щетите от наводненията“, <https://bnr.bg/vidin/post/101863774/berkovica-iska-ot-darjavata-nad-13-mln-leva-za-shtetite-ot-navodneniata> (последно посетено на 01.09.2023 г.).

24 Техните теренни изследвания са проведени по проект „Локални бедствия и качество на живот: културни стратегии в преодоляване на природни, технологични и биологични катастрофи“, финансиран от ФНИ – МОН (договор ДН 20/5 от 11.12.2017 г.). Период на изпълнение 2018–2021 г. с ръководител доц. д-р Еля Цанева.

вими поради различни фактори – достъп до качествено образование, отдалеченост от административни, културни и търговски градски центрове, хронично недоверие в институциите и др. Дългогодишно трупаното напрежение чрез социалното, икономическо и образователно неравенство води до език на омразата, равнодушие и липса на съпричастност към пострадалите представители на малцинствата. Активната работа на учители, педагози и етнолози с учениците в посока опознаване на характеристиките на различните етнически групи у нас може да окаже положителен ефект при преодоляването на този проблем.

След наводнението на 12.06 обаче, което засяга други части на Берковица, солидарността придобива по-мощни измерения. Някои от доброволците се организират чрез онлайн социалните мрежи. Например, от обществената платформа „Гората БГ“, която има страница във Фейсбук с над 285 000 последователи, успява да събере значителна помощ. За около един ден те събират: 20 тона пясък за изграждане на диги, 3 000 чувала (отново за дигите), 1 000 кофи, с които да се гребе и почиства водата и тинята, 400 чифта гумени ботуши, над 500 дъждобрана, 1300 чифта ръкавици за всички, които разчистват, над 300 лопати и други консумативи. Всички тези материали са предоставени на общината безплатно, а стотици доброволци разчистват калта и отводняват къщите – заедно с военните.

Също така, доброволци от различни градове спонтанно се организират и помагат на пострадалите в Берковица. Например, на следващата седмица жители на гр. Самоков, които се свързват със сдружението „Заедно за Берковица“, откъдето разбират за нуждите на засегнатите, изпращат на бедстващите трайни хранителни продукти, електроуреди, одеяла и дрехи²⁵.

25 „Доброволци от Самоков помагат на пострадалите от наводненията в Берковица“, <https://bnr.bg/sofia/post/101841854/dobrovolci-ot-samokov-pomagat-na-postradalite-ot-navodneniata-v-berkovica#> (последно посетено на 01.09.2023 г.).

Един от петте камиона, които платформата „Гората.бг“ дарява на община Берковица след наводнението на 12.06.2023 г. Източник: https://www.facebook.com/100000.GORA/?ref=embed_page (последно посетен на 03.10.2023 г.)

Заклучение

Наводненията са най-често срещаните природни бедствия както в световен мащаб²⁶, така и в България. Според доклад на ООН и Световната банка за риска от бедствия в Югоизточна Европа, който обхваща периода 1974 – 2006 г. (32 г.)²⁷, именно наводненията са най-характерните природни катастрофи. Те причиняват изключително големи щети, изразяващи се в човешки загуби и разрушена инфраструктура. Според климатолозите поройните дъждове са обичайно явление по нашите географски ширини – особено в периода от края на май и през юни.²⁸ Един от проблемите е антропогенният фактор, който е съществен при такива събития. Непочистените речни корита, запушените отводнителни дерета и некоректно свършената работа от страна на институциите, които отговарят за поддръжка на водите и водните басейни, са една от причините за възникването на подобен вид кризи. Разбира се, природата е непренебрежим елемент от бедствието.

С разрастването на градовете и увеличаването на населението им последиците от природните бедствия стават все по-значителни. Разрушената инфраструктура, повредените обществени сгради и жилища, отнесената или унищожена покъщнина са част от щетите, които стихията нанася. Пораженията след природни бедствия, често оценени на десетки милиони, силно въздействат както на пострадалото население, така и на околните. В такива моменти солидарността, съпричастността и взаимопомощта са от съществено значе-

26 В доклада „Човешките жертви, причинени от метеорологичните бедствия в периода 1995–2015 г.“ на центрове за изследвания на епидемиите и природните бедствия към Световната здравна организация се посочва, че от 1995 г. до 2015 г. наводненията заемат 47% от всички метеорологични бедствия и са засегнали над 2,3 млрд. човека по света (Human cost... : 11–13).

27 Sought Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Initiative, 2008

28 Д-р Симеон Матов от катедра „Климатология, Хидрология и Геоморфология“ към Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ определя цикличност на големите наводнения в страната на период от 9 г. Той посочва, че през 2005 г., 2014 г. и настоящата 2023 г. са години с обилни дъждове и множество щети от наводнения. В-к „24 часа“, бр. 141, 16.06.2023 г., стр. 2.

ние за преодоляване на кризата. Освен държавните и местните структури основна роля в този процес имат доброволците. Те са съществен елемент не само за разчистването на района на бедствието. Примерът, който дават, и отдадеността, с която се включват в разчистването и възстановяването, вдъхват кураж на бедстващите и допринасят както за физическото, така и за психическото им оцеляване. Може да се каже, че доброволството е един от показателите за успеха на едно общество, когато членовете му са готови да отдадат част от времето си за възстановяване след природно бедствие и криза.

Библиография

- Балева, Д. 2022.** Управление при бедствия. София: Рекламно-издателска къща „ДиоМара“, Военна академия „Георги Стойков Раковски“.
- Георгиева, Й. 2018.** Социалнопсихологичен профил на младежи доброволци. Велико Търново: Дисертация. Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“.
- Горчилова, Д. 2004.** Проблеми на идентификацията на доброволния труд в нестопанския сектор. В: Панорама на труда, кн. 5, 23–31.
- Господинов, Г., Ангелов, Г. 1955.** Български червен кръст: история дейност и задачи. София: „Наука и изкуство“.
- Еролова, Й. 2022.** Подходите на местните общности за възстановяване от бедствията в кв. „Аспарухово“ (2014) и с. Хитрино (2016). В: Маева, М., Й. Еролова, Е. Цанева (съст.). Бедствията: антропологичният поглед. Сборник с доклади от международната конференция „Етнография на бедствията“, София, 11–12 май 2021 г. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 171–185.
- Еролова, Й. 2019.** Защо бежанците не могат да бъдат фактор, влияещ върху демографската ситуация в България? В: Население, Т. 37, кн. 3, 545–585.
- Еролова, Й. 2018.** Етносоциални аспекти на последиците от наводнението от 2014 г. в кв. „Аспарухово“, Варна. В: Мизов, М. (съст.). Екология и гражданско общество. София: „Авангард Прима“, 327–350.
- Здравкова, Б. 2016.** Доброволството като форма на социално служение в съвременното общество. В: Мамучевски, З., Б. Здравкова (съст.). Социалното служение в съвременното общество. Велико Търново: Издателство „Либра Скорп“, 117–124.
- Златкова, А. 2008.** Неплатеният труд като позитив на борбата с бедността – доброволен труд и доброволчество. В: Икономически изследвания, кн. 4, 83–108.
- Кънев, Ст. 2021.** Качеството на живот след природно бедствие. Етноложки поглед (случаят „Аспарухово“). В: Българска етнология, кн. 4, 508–523.
- Кънев, Ст. 2020.** Създаване на два паметника на природно бедствие (по теренни материали от варненския кв. „Аспарухово“). В: Карамихова, М. (съст.). Градиво за изследване на традициите. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 262–275.
- Маева, М. 2022.** Традиции, бедствие и локална общност (кв. „Аспарухово“, Варна). В: Маева, М., Й. Еролова, Е. Цанева (съст.). Бедствията: антропологичният поглед. Сборник с доклади от международната конференция „Етнография на бедствията“, София, 11–12 май 2021 г. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 156–168.
- Попов, Д. 2018.** Български тълковен речник. София: „Наука и изкуство“.
- Радев, Н. 2012.** Доброволен труд и гражданска инициатива. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“.
- Радев, Н. 2007.** Бюджет на времето на доброволеца. В: Господинов, Б. (съст.). проблеми на социалната работа: образование, практика, научни изследвания. София: ИК „КОТА“, 225–243.
- Симеонов, Ж. 2001.** Доброволното пожароспасително дело у нас. В: Ало, 160, кн. 7, 23–24.

Стайков, З. 1989. Изследвания на бюджета на времето. София: Издателство на БАН.

Стайков, З. 1973. Свободно време и жизнено равнище. София: „Партиздат“.

Стоименова, С. 2008. Участие на български лекари – червенокръстци в освободителната Руско-турска война (1877–1878 г.). В: Освобождението на България и първи стъпки в изграждането на общественото здравеопазване. Доклади от Национална научна конференция с международно участие. София: Национален център по опазване на общественото здраве, 58–66.

Стоянова, П. 2022. Аспекти на взаимодействието на държавни и доброволчески структури в контекста на наводненето в кв. „Аспарухово“, Варна и аварията в с. Хитрино. В: Маева, М., Й. Еролова, Е. Цанева (съст.). Бедствията: антропологичният поглед. Сборник с доклади от международната конференция „Етнография на бедствията“, София, 11–12 май 2021 г. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 206–228.

Шопов, Д. 1985. Форми и управление на доброволния допълнителен труд. София: Научноизследователски институт по труда.

Erolova, Y. 2019. Ethnic and Social Challenges of Post-disaster housing: case studies of Asparuhovo and Hitrino, north-east Bulgaria. In: Murat, T. (edit). Annual Kurulati of the Endangered Cultural Heritage. Constanta: Anticus Press, 91–102.

Jobe, K. 2011. Disaster relief in post-earthquake Haiti: Unintended Consequences of Humanitarian volunteerism. In: Travel Medicine and Infectious Disease, vol. 9, 1. 1–5. (<https://doi.org/10.1016/j.tmaid.2010.10.006>).

The human cost of weather related disasters (1995 – 2015) https://www.unisdr.org/2015/docs/climatechange/COP21_WeatherDisastersReport_2015_FINAL.pdf (последно посетено на 29.08.2023 г.).

Penner, L. 2004. Volunteerism and Social Problems: Making Things Better or Worse. In: Journal of Social Issues, vol. 60 (3), 645–666.

Slavkova, M. 2023. Voices of the Evangelical Roma coping with a Natural Disaster. In: Tzaneva, E., M. Maeva, Y. Erolova, J. Wei (eds.). Disasters and the Quality of Life. Cambridge Scholars Publishing, 70–85.

Sought Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Initiative, 2008. https://www.unisdr.org/files/1741_SouthEasternEuropeDRMitigation.pdf (последно посетено на 29.08.2023 г.).

Vassileva, M. 2023. Psychological Aspects of Compassion. В: Кабаков, И. (съст). Докторантски четения. Т. 5, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 251–269.

Wisner, B., Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I. 2004. At risk: Natural hazards, people’s vulnerability, and disaster. London: Routledge.

Нормативни документи

Закон за подпомагане пострадалите от обществени бедствия, 1928 г.

Наредба за реда за създаване и организиране на дейността на доброволните формирания за предотвратяване или овладяване на бедствия, пожари и извънредни ситуации и отстраняване на последиците от тях. Държавен вестник. 2012, бр. 50, 17–24.

Устав на Съюза на доброволните пожароспасителни дружини в България „Спасител“, 1927 г.

Архивни източници

ДА–София, Ф. 979К, оп. 1, а.е. 47.

ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 711-3.

ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 1059-III.

ИЕФЕМ, АЕИМ, арх. № 1144-III.

Периодични издания

В-к „24 часа“, бр. 165, 21.06.2014 г.

В-к „24 часа“, бр. 168, 24.06.2014 г.

В-к „24 часа“, бр. 139, 14.06.2023 г.

В-к „24 часа“, бр. 141, 16.06.2023 г.

Интернет източници:

„Бедствено положение в Берковица след проливен дъжд“, <https://webcafe.bg/bulgaria/bedstveno-polozhenie-v-berkovitsa-led-proliven-dazhd.html> (последно посетено на 02.09.2023 г.).

„Берковица иска от държавата над 13 млн. лева за щетите от наводненията“, <https://bnr.bg/vidin/post/101863774/berkovica-iska-ot-darjavata-nad-13-mln-leva-za-shtetite-ot-navodneniata> (последно посетено на 01.09.2023 г.).

„Борбата с природните бедствия: Каква е ролята на държавата в критичните моменти?“, (https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitie/120649-borbata-s-prirodnite-bedstviya-kakva-e-rolyata-na-darzhavata-v-kritichnite-momenti?fbclid=IwAR03qTpFqvIfz94_1wz_kb7GY5D1N2D-IP8g83pv9iZ3dZlveesIY620AM). (последно посетена на 03.08.2023 г.).

Данни от последното преброяване на населението в България, https://www.grao.bg/tna/t41nm-15-09-2022_2.txt (последно посетено на 09.09.2023 г.).

„Доброволци от Самоков помагат на пострадалите от наводненията в Берковица“, <https://bnr.bg/sofia/post/101841854/dobrovolci-ot-samokov-pomagat-na-postradalite-ot-navodneniata-v-berkovica#> (последно посетено на 01.09.2023 г.).

Кючуков, Л. 2016. „Влияние на бежанската криза върху българското общество и българската политика: страхове, но не омраза“, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/12571.pdf> (последно посетено на 10.07.2023 г.).

Сайт на Национална асоциация на доброволците в Република България, <https://navrb.bg/> (последно посетено на 03.08.2023 г.).

Стамен Кънев

докторант

Секция „Историческа етнология“

Институт за етнология и фолклористика

с Етнографски музей

при Българската академия на науките

София 1000, ул. „Московска“ 6А

e-mail: stamen.kanev@iefem.bas.bg

Stamen Kanev

PhD Student

“Historical Ethnology“ Department

Institute of Ethnology and Folklore Studies

with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences

1000 Sofia, Moskovska Str. 6A

Bulgaria

e-mail: stamen.kanev@iefem.bas.bg

**София – Скопие: културна динамика
на градските пространства**

Българска. Първо издание

Съставители Стамен Кънев, Марина Яниславова, Божидар Първанов, Надежда Иванова

Автори Марина Яниславова, Райна Антонова, Мирјана Мирчевска, Виктор Трајановски, Душица Брачик, Маја Доновски Лукаревска, Радослава Кънева, Божидар Първанов, Маргарита Карамихова, Петя Банкова, Радина Илиева, Надежда Иванова, Роберта Колева, Златина Богданова, Камелия Петкова, Стамен Кънев

Редактор и коректор Камелия Ангелова

Художник Дора Иванова

Предпечат Виктория Видевска

Печат Art Eternal Print Ltd

sales@printarteternal.bg

Ерове ООД

София, ул. „Христо Белчев“ 8, ет. 5, офис 2

офис книжна борса Болид

София, бул. „Искърско шосе“ 19, ет. 2, офис 21

gsm: 0988 722 902

email: publisher@erove.eu

www.erove.eu

www.facebook.com/erovepublishing

ISBN 978-619-7736-60-1

Всички текстове се публикуват след двойно рецензиране. Авторите в този сборник носят отговорност за съдържанието на текстовете си, правилното изписване на цитираните източници, както и за употребата на материали, които са обект на авторско право.